

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

PHD-HALLGATÓK II. KONFERENCIÁJA
2013. május 3.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

Konferenciák, műhelybeszélgetések

IX.

PHD-HALLGATÓK II. KONFERENCIÁJA

2013. május 3.

Sorozatszerkesztő:

Romsics Ignác

A sorozat eddig megjelent kötetei:

Ballabás Dániel (Szerk.): Trianon 90 év távolából (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Országgyűlések – országos gyűlések (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Rendszerváltás – történeti távlatból (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Tradíció és innováció a 20. századi magyar paraszti
gazdálkodásban (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Kultusz és propaganda (2012.)

Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (Szerk.): Tanulmányok
Erdély fejedelemség-kori történetéből (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Doktorandusz hallgatók I. konferenciája.
2012. május 9. (2013.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Módszertani tanulmányok (2013.)

PHD-HALLGATÓK II. KONFERENCIÁJA

2013. május 3.

Szerkesztette:

Gyarmati Enikő

Lektorálta:

Dr. Pap József
Dr. Szabó Csaba
Dr. Szarka László
Dr. Valuch Tibor

Líceum Kiadó
Eger, 2014

ISBN 978-615-5250-55-2

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Czeglédi László
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Ballabás Dániel

Megjelent: 2014-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM

Bevezető	7
Alabán Péter: Hagyomány és társadalom: keleti palócok és „hadas” települések.....	9
Ambrus László: A parasztság mint társadalomtörténeti kategória értelmezésének és a paraszti mentalitás kutatásának dilemmái.....	27
Bozó-Szűcs Diána: Koren István identitása aszódi éveinek tükrében.....	43
Gyarmati Enikő: A svájci föderalizmus értelmezései a Magyar Királyságban a 19. század közepén.....	59
Lugosi–Szabó Gergely: A vallási entitás magyarországi érdekérvényesítő képességének egyes aspektusai a rendszerváltozást követően	93
Ungvári Csaba: Karakterisztikus vonások a svéd „szocializmus” történeti előzményeinek egyházi dimenzióiban.....	108
Magyar nyelvű összefoglalók.....	121
Short summaries in English.....	126
A szerzőkről	130

BEVEZETŐ

Az Eszterházy Károly Főiskola által 2010-ben létrehozott Történelemtudományi Doktori Iskola szokásos, évente megrendezésre kerülő PhD-hallgatói konferencia anyagából készült második tanulmánykötetet veheti kezébe ezúttal az olvasó. A 2013. május 3-án Egerben tartott egész napos konferencia előadásai alapján készült bővített, jegyzetelt és lektorált tanulmányok közül hat reprezentálja a jelenleg már második évfolyamos doktori hallgatók kutatási területeit. A kötet tematikai gazdagságának bizonyítékául szolgál, hogy a társadalomtörténet, egyháztörténet, mikrotörténelem és politikai esztörténet diszciplínák egy-egy szelete is jelen van a munkákban. A hat tanulmány a történeti térben elsősorban Magyarországra, a történeti idő tekintetében pedig a 19–20. századra fókuszál, három hallgató a Magyarország története a reformkortól 1918-ig című doktori program, három hallgató a Magyarország története a 20. században elnevezésű doktori program résztvevője.

A 19. századi doktori programot egyrészt két mikrotörténeti szintű tanulmány, másrészt egy esztörténeti jellegű munka képviseli. Bozó–Szűcs Diána Pap József és Szarka László témavezetésével Koren István magyar és szlovák identitásának elemeit vizsgálja aszódi oktatási éveinek tükrében gazdag személyes levelezési anyagból álló levéltári források bevonásával. Ambrus László Pap József irányításával Tibolddaróc társadalmának bemutatásán keresztül a helyi paraszti társadalom rétegződésének és mentalitásának elemeit kutatja különös tekintettel a nagy történelmi kataklizmák egyéni sorsokat alakító kihatásaira. Gyarmati Enikő munkája Szarka László témavezetésével készült, és a svájci föderalizmus magyar értelmezéseinek a magyar történetírásban háttérbe szorult forrásaira kívánja ráirányítani a figyelmet.

A 20. századi doktori programban Alabán Péter tanulmánya Valuch Tibor szakmai irányításával a palóc társadalom és a hadas települések modern történetében megragadható változásait elemzi néhány palóc település — többek között Domaháza és Mikófalva — példáján keresztül. Lugosi–Szabó Gergely a vallási entitások rendszerváltozást követő szerepváltozásait, az egyházak és az állam közötti kapcsolatok új dimenzióit, valamint a modern magyar társadalom vallási összetételét vizsgálja, Ungvári Csaba pedig az 1945–1990 közötti korszak svéd–magyar egyházi kapcsolatain belül a pünkösdi mozgalom és a munkásmozgalom szellemtörténeti előzményeit mutatja be e tanulmányában. Mindketten Szabó Csaba szakmai felügyelete alatt folytatják kutatásaikat.

A tanulmányokat kulcsszavakkal láttuk el, valamint úgy gondoltuk, hogy külön fejezetbe tömörítve is hasznos lehet egy-egy magyar nyelvű összefoglalás,

kivonat beillesztése. A tudományos élet külföldi képviselői figyelmének és remélt érdeklődésének felkeltésére rövid angol nyelvű leírásokat is közlünk.

A Szerkesztő

HAGYOMÁNY ÉS TÁRSADALOM: KELETI PALÓCOK ÉS „HADAS” TELEPÜLÉSEK

ALABÁN PÉTER

Kulcsszavak: keleti palóc etnikum, had, nemzetség, nagycsalád, kisnemesi társadalom, kurialista falu, endogámia, izolátum, településformák.

A magyar kisnemesi és paraszti társadalom egymáshoz hasonló vonásai és jellemzői, több néprajzi tájegység esetében alig elkülöníthető társadalmi csoportokról tanúskodnak. Ezek szerkezetét vizsgálva kiindulópontként szolgál, hogy a legkisebb alapegységnek számító család milyen történeti alaptípusba sorolható be. Körülhatárolni sem egyszerű, mégis a legegyszerűbb megfogalmazás szerint a család a társadalom legkisebb alapegysége, gazdasági egység, de alapvető érzelmi és kulturális közösség is. Tegyük gyorsan hozzá: ez csupán a polgárosodás megindulását követő időbeli periódusokra igaz.

Somlai Péternek, a magyar és a nemzetközi szociológia egyik meghatározó személyiségének a szociológiatörténet, a családszociológia, a szocializációs elméletek, a társadalmi és kulturális evolúció, az ifjúságkutatás, illetve a devianciaelméletek területén végzett meghatározó kutatásai három történelmi korszakot különítettek el a család és együttélés formát tekintve. Az ún. premodern (vagy hagyományos) család és háztartás periódusát a 18. század végétől a polgári, majd a 20. század 70-es éveitől a modern családtípus váltotta fel.¹ A vizsgálatunk számára lényeges, a Palócföld egyes területein időben legtovább élő első családmoddell alapvető vonásai a magyar parasztság életvilágának hosszú évszázadokra visszatekintő világáról tanúskodnak. A 19. század előtti korszakok jellemzői közé tartozott, hogy a „modern értelemben vett” érzelmi és otthonteremtő funkciók hiányoztak a családon belül. Minden a nyilvánosság előtt zajlott, nem volt családi intimszféra, a közösség szabta meg a család működését, a lakóterek nem különültek el, miközben a lakó- és munkahely sem vált el egymástól. A gyerekkornak nincs kitüntetett szerepe (nincs iskoláztatás, gyerekszoba) ebben az időszakban, a családban pedig mindenki a kereső kategóriába tartozott, a csa-

¹ Somlai Péter: Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig. Napvilág Kiadó, h. n., 2013. 11.

ládő férj ugyanakkor domináns szereppel bírt, míg a családbeli asszonyok a patriarchális családi munkaszervezet kereső (és nem eltartott) tagjai.

A nemek (férfiak és nők) és egyes korcsoportok (idősek és fiatalok) közötti kölcsönös kapcsolatot az a patriarchális szervezet határozta meg, amelynek ún. erkölcsi normái (a férfiak előjogait is beleértve) a premodern házközösség rendjéből vezethetők le. A birtokos parasztok nagycsaládjaiban „mindenben a férfi volt az első. Ő parancsol, az asszony kötelessége az engedelmeskedés. A férfi vett először a tálból, ő ment elől az utcán.”² Változás az apajogú társadalom rendjében, a magánélet szférájában és a nemek szerepében a polgárosodással kezdődött meg. Utóbbi időszak a vizsgált, keleti palócok által lakott területeken alig mutatott elmozdulást. A nagycsalád fennmaradt, s továbbra is egyidejűleg jelentett vérségi, lokális, társadalmi, de leginkább — minden rokonsági összetartozás ellenére — gazdasági egységet. Létszáma ezeken az országrészekén a 20. század első felében is magasnak bizonyult: átlagban húsz–huszonöt tagot számáltak, de akár negyvenfős famíliák is voltak. A nagycsalád állandóan bomló-alakuló szervezet volt, két–három generáció együttélése után általában felbomlottak, melyet legtöbbször a gazda halála idézett elő. A család életrendje, szervezete, a családtagok egymás közötti viszonyát, valamint a családtagok között megoszló, szigorúan meghatározott jogokat és kötelességeket elsősorban a nagycsalád gazdasági gyarapításának szem előtt tartása határozta meg. A feudális keretekkel bíró nagycsalád, mint gazdasági egység, nemcsak egyenes ági le származottakat, hanem oldalágiakat, vejeket, cselédeket, sőt egész idegen családokat befogadott keretei közé, ha a nagybirtok szervezési rendszere azt megkívánta. A változó gazdasági és társadalmi viszonyok kezdetben csak befolyásolták, alakították a nagycsaládot, amely a feudális rendszer felbomlására igen sokféle formában reagált.³

Források és kutatások

A „had” és „nemzetség” fogalmak definiálására, a köztük lévő értelmezésbeli különbségek és az egymással rokon fogalmak regionálisan fellelhető sajátosságainak feltárására Morvay Judit néprajzkutató, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos munkatársa vállalkozott, aki a népi társadalom és a népi táplálkozás tárgykörét vizsgálta több tanulmányában. A „had” kifejezés magyarázata rendkívül összetett: habár társadalomtörténeti viszonyításban meglepőnek tűnhet, a tömegre, sokaságra utaló fogalom valóban a katonasághoz kötődik.

² Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszony élete a múlt század második felében. Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 46.

³ Magyar Néprajzi Lexikon: „nagycsalád” szócikk.
<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-2009.html>

1848 előtt a nemesi falu bíróját hadnagynak hívták több területen is (pl.: Csallóköz), amikor még a nemesség csupán katonáskodással adózott.⁴ A szó eredetét Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) nyelvész, a székelység eredetének kutatója a mongoloknál fedezte fel, ahol a „hot / had” kifejezés egyrészt várost jelent, másrészt az együtt élő családok közösségét is értették alatta, akik sokszor egy kis közösséget, falut alkotnak a pusztákon. Mivel a közösségben élő férfiak együtt mentek csatába, a kifejezést úgyis használták, hogy valaki hadba indul. Sok vidéken, így a Székelyföldön, valamint a Bukovinába vándoroltak között is még az 1940-es években a had szót a rokonsággal vagy a nemzetséggel azonos jelentésűnek tartották. Magyarországon a köznyelvi „hadsereg” jelentés mellett a népnyelvben aktív rokoni–baráti csoportot jelölő kifejezéssé vált elsősorban a Zagyvától keletre eső területeken, a Jászságban, az Alföldön, szórványosan az Alföld peremterületén és a Dunántúlon.

A tanulmányban vizsgált palóc etnikum lakóterületén belül a „hadas települések” sajátosságai jól nyomon követhetők és egymással összevethetők. Az 1989-ben elkészült többkötetes palóc monográfia Bakó Ferenc szerkesztésében látott napvilágot, amit hosszú kutatások előzték meg. Ennek kezdetei a 20. század elejéig, Istvánffy Gyuláig (1863–1921) és Kóris Kálmánig (1878–1967) nyúlnak vissza, míg — szűkítve a vizsgált térséget — a keleti palóc területek (Barkóság) néprajzi feltárása Lajos Árpáddal (1911–1976) vette kezdetét az 1930-as években. Miközben mind Morvay Judit, mind Bakó Ferenc foglalkozott település-szintű vizsgálatokkal, a forrásanyag leginkább lokális szintű helytörténeti munkákban keresendő, olykor amatőr kutatók és néprajzi anyagot gyűjtők falvakkal foglalkozó feljegyzéseiben, dolgozataiban. Kiemelendők továbbá azok a kézíratos, gyakran elsőként elkészült településmonográfiák, amelyeket a népi írók mozgalmának kiszélesedésével, az 1930-as évektől vetettek papírra, s bár terjedelmük sokszor csekély, más forrás híján mégis nagy forrásértéket képviselnek.

A körülményeit tekintve szegény helyzetben élő kismanesi hadak és parasztcsaládok sorsára az ún. „néma forradalmárok” hívták fel a figyelmet. Intő szavuk országos problémákat vetett fel: 1941-ben az aktív keresők 50,7%-a még a mezőgazdasági népesség köréből került ki, míg az elaprózódott birtokállományra jellemző, hogy az összes birtok 85%-a 10 kat. hold alatti földterület volt.

A falusi társadalom átalakulása, lakóinak későbbi, nem zökkenőmentesen végbement átrétegződése a szociográfia és több jeles képviselője egyik kiindulópontjává vált. Borsod vármegye esetében Szabó Zoltán (1912–1984) író, szociográfus „A tardi helyzet” című művében, Dél-Borsod három matyó településén is ezeket a problémákat vélte a legégetőbbnek, így a birtokmegosztás súlyos aránytalanságait, a családtörténetekből és életutakból kirajzolódó kilátástalanságot, illetve — a táplálkozásról készült összeggel is kimutatható — nyomorszerű

⁴ Morvay Judit: A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. In: *Etnographia* 77. (1966: 4. sz.) 488.

szegénységet. A végleges kiábrándultság fő veszélyeként a régi rend, ti. a paraszti társadalom és a parasztlelet világszemléleti teljességének felbomlását vetítette előre.⁵ Szabó Zoltán másik alkotása, a „Magyarország felfedezése” sorozatban két évvel később megjelent „Cifra nyomorúság” című kötete vertikálisan négy táj- és ebből fakadó életformatípust különített el a Cserhát, Mátra és Bükk népességének életterén belül. Ebben a művében a tradíciók által (még) meghatározott paraszti élet meglétét, illetve az abban bekövetkező, külső-belső tényezők-től vezérelt változások okát próbálta alapul venni, megállapítva a mezőgazdaságnál sok helyen biztosabb megélhetést nyújtó ipari munka előretörését, a paraszt- és munkáséletmód-váltást, a „nép proletarizálódását”, valamint az átmenetiség állapotának érezhető jeleit. E sorok között is már előrevetítődik a „parasztság” fogalmának változása, tartalmi elemeinek ártértekelődése, a „*még paraszt emberek rossz egzisztenciát tükröző, olykor „szomorú és pénztelen, nem kiáltó, de nem is változó szegénységről” árulkodó „elsüllyedt élete”*.”⁶ A hadakról a matyók és Mezőkövesd kapcsán találunk tőle rövid leírást, míg a Barkósággal határos, református közösségű Nagyvisnyó esetében — Fodor Ferenc (1887–1962) geográfusra hivatkozva — szintén keserű, de annál inkább tanulságos megállapítást tett a fennmaradt hadszerkezet korabeli viszonyaira: „*Életük folytatása az elődök életének, társadalmuk az ősök társadalmának, szokásaik az ősök szokásainak, szegénységük az elődök szegénységének.*”⁷

A forrásanyagban kitüntetett helyen szereplő szociográfiák tehát nem csak helyi, hanem országos szinten is feltárták a magyar parasztság helyzetében rejlő ellentmondásokat és problémákat; igaz, megoldást már nem kínáltak. Szabó Zoltán ellenben egyértelművé tette, hogy a politikai elit felelőssége az orvosolás és a változtatás, melynek részét kell, hogy képezze a nagybirtokrendszer megszüntetése.⁸

A két világháború közötti Magyarország művészettörténeti összefoglalásai szintén nem hagyták figyelmen kívül a népi világ e sajátos, társadalomtörténeti szempontból kiemelt jelentőségű képződményét. Az említett, gazdasági egységként funkcionáló hadak életében legfontosabb szerepet játszó kender például a családtagok jövedelmének és ruházkodásának fő forrásaként van számon tartva még ekkor. A közös gazdaság (ingatlan) vagyonához aránylag bőven termelt kendert, s ennek minden munkáját, közös erővel végezték. A népi építészet emlékeire ugyancsak hatással volt a családszerkezet, vagyis a had. Utolsóként pél-

⁵ Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp. 1936. 204–205.

⁶ Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Magyarország felfedezése. Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp. 1938. 44–45., 50.

⁷ Szabó Z.: Cifra nyomorúság i. m. 20., 49.

⁸ Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Jaffa Kiadó, h. n. 2012. 107.

dául pont a palóc területeken mutathatók ki azok a mestergerendák, amely fölött a had között kimért gabonáról tartott rováspálcikát a gazda.⁹

Ezekben a falvakban a 18–19. században a parasztgazdaságok nagy részének belső telkein, vagy a keskeny, hosszú szalagtelkeken egymás mögé épülve kaptak helyet a lakóházak és a gazdasági épületek. A telek végén pajták, csűrök, külső rakodóhelyek álltak. Szentendrén 2010-ben nyílt meg — újabb tájegység bemutatójaként — az „Észak-magyarországi falu tájegység”, amely ezt a település szerkezeti megoszlást igyekszik bemutatni. Az épületegyüttes egy patak menti völgyi úti falu, a domboldalra felfutó keskeny szalagtelkekkel, a telkek végén keresztcsűrökkel. A település elején található a majorsági épületegyüttes magtárral, cselédházzal és üvegházzal, míg a múzeumi falu szélén barlanglakások sora húzódik meg. A több család vérségi kapcsolatán alapuló együttélést a közös nemzeti portán a palóc hadas telek reprezentálja. A szalagtelkek között dülőút visz ki a csűröskertbe, ahol két csűr áll egymás mellett, eközben a főút másik vége egy halmazos településrészbe torkollik, ahol egy szabálytalan alakú telek zárja le az épületek sorát. A hadas telek márianosztrai lakóháza mögött áll az a domaházi, „utolsó faház”-nak nevezett, egykor Kiss Sunyi Ignác birtokában lévő épület, amelyet 1970-ben szállítottak a múzeumba. Habár itt nem kisnemesi, hanem szegényparaszti (nagy)családról van szó, s az 1908 körül épült ház is másodlagosan felhasznált anyagokból készült, az ún. északi háztípust kellőképpen reprezentálja.¹⁰ A hadas telek domaházi és márianosztrai házai mellett a karancseszi épületek helyezkednek el, pajtával, istállóval, kamrával, s disznóólal.

Az egyes, konkrét példákat hozó településvizsgálatok leginkább néprajzi megközelítésűek. A palóc etnikum lakóhelyén Fodor Ferenc 1930-ban megjelent, Nagyvisnyóval foglalkozó könyvében¹¹ túl a már említett, két kiadásban megjelent, Morvay Judit által 1956-ban írt „Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében” című alkotás emelhető ki, amely 1981-ben újra kiadásra került. Bakó Ferenc (1917–1998) etnográfus a település, az építkezés, a népi iparok, a népszokás és népi kultúra etnikus jellemzőinek kérdéseivel foglalkozva vizsgálta 1965-ben a Heves megyei Mikófalvát,¹² majd 1978–1979-ben Mátraderecskét.¹³ Lajos Árpád (1911–1976), a miskolci Herman Ottó Múzeum egykori muzeológusa a Borsod megyei Szuhafőt

⁹ *Malonyai Dezső*: A magyar nép művészete. Franklin Társulat – Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Bp. 1922. 200.

¹⁰ Kecskés Péter (szerk.): Szabadtéri néprajzi múzeum Szentendrén. Bp. 1989. 87.

¹¹ *Fodor Ferenc*: Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó). Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény II. Bp. 1930.

¹² *Bakó Ferenc*: Mikófalva. Adatok a magyar csűrös-kertes települések történetéhez. In: Az Egri Múzeum Évkönyve III. Eger 1965. 181–243.

¹³ *Bakó Ferenc*: Palóc hadas település a Mátra alján. In: Az Egri Múzeum Évkönyve XVI–XVII. Eger 1980. 217–243.

vizsgálta, ahol az 1950-es évek közepéig kísérelte meg az egykori nemes és nem nemes családok eredetét és arányát követni a falu társadalmi tagozódásán keresztül.¹⁴

A Horthy-kort, majd második világháború okozta rövid törést követően az egri Szociográfiai Intézet folytatta a munkálatokat, összegyűjtve 28 barkó közösség öröklési szokásait és jogi jellegű hagyományait (1947), majd az 1950-1960-as évektől új etnográfusok (pl.: Molnár Balázs, Szabadfalvi József, Ferenczi Imre, majd Paládi-Kovács Attila és Dömötör Ákos) járták a vidéket hatalmas gyűjtést (kéziratokat és megjelent tanulmányokat) hátrahagyva. Műveikre a későbbiekben még hivatkozni fogunk. A szakemberekből álló gyűjtőmunkát Özd és környéke esetében helyi (pl.: id. Dobosy László, Faggyas István), illetve amatőr kutatók és tanulók (köztük több helybeli) által végzett, részben tárgyi emlékek feltárása egészítette ki. Az Istvánffy Gyula nevével fémjelzett megyei honismereti gyűjtőpályázatra évről évre egyre több munka érkezett be, melyek száma és jellege idővel változott: a korábban szinte kizárólag néprajzi művek a későbbiekben már inkább történeti jellegűekké váltak, s újabb irányok (pl.: életút-életrajz, visszaemlékezések) megjelenését is eredményezték. A historiográfia elkészítéséhez jól hasznosíthatók a palóckutatáshoz használt általános bibliográfiák is. Ennek keretein belül született meg 1970 végén egy tematikus füzet Bakó Ferenc szerkesztésében és Kocsis Gyula által, a Palóc Kutatás Módszertani Közlemények huszadik darabjaként a „Bibliográfia a palócok kutatásához” című füzet, amely 1970 végéig tartalmazza a megjelent és hasznosítható művek listáját, s mintegy harminchét kérdéskörnek megfelelő gyűjtéshez nyújt támpontokat az önálló kiadványokban, periodikákban, folyóiratokban, valamint a szakirodalomban említett napi- és hetilapokban megjelent cikkek és tanulmányok címeinek, elérhetőségeinek pontos közlésével (kiadás helye, ideje, évfolyam, oldal-szám).

A palócság külön kiemelt keleti ága, a Barkóság tájegység történeti-néprajzi feldolgozása az elmúlt években ismét új lendületet kapott. Történetének, néprajzának, gazdaság- és társadalomtörténetének, egyes részterületeket átfogó bibliográfiáját Paládi-Kovács Attila etnográfus 1982-ben készítette el először „A Barkóság és népe” című műve első kiadásában; ez került kibővítésre 2006-ban, a kötet második kiadásának zárásaként közel két oldal terjedelemben.¹⁵ Tájékoztató jellegű válogatása az 1980-as, 1990-es évek, valamint az ezredforduló környékének szakirodalmát érintette, a teljesség igénye nélkül. Néhány évvel később, a szerző egy másik korábbi, 1965-ben publikált alkotása „A keleti palócok pásztorkodása” című könyve került javított és bővített formában újra kiadásra,

¹⁴ *Lajos Árpád*: Nemesek és partiak Szuhafeőn. (Borsodi kismonográfiák 8.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1979.

¹⁵ *Paládi-Kovács Attila*: A Barkóság és népe. (Borsodi Kismonográfiák 15.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1982 [Második, bővített kiadás: HOM, Miskolc 2006.]

ám itt megtartották az eredeti szakirodalmi hivatkozásokat.¹⁶ 2012-ben az Újra Ózdért Egyesület, hagyományteremtő céllal és az akadémikus professzor elnöklétével elindította a „Barkóság népének és településeinek ünnepe” című, évente megismétlendő rendezvénysorozatot, amelynek részeként helyi kutatók tartottak egész napos konferenciát. A szakmai fórumon — többek között — a város környéki kismemesi falvak közül Domaháza, mint „hadas település” kiemelt témaként szerepelt.

Fogalmi keretek: törzs, had, nemzetség

„*Aki nem nemes, annak nincs nemzetsége, az csak paraszt*” — jegyezte fel saját gyűjtése során Morvay Judit a Szatmár megyei Tyukodon és a Zala megyei Köveskálon az 1960-as évek közepén. Az egy-egy falualapító családjai alkotta törzsek igen, a beköltözöttek viszont nem tartoztak bele a közös ősökkel, nagyszámú rokonsággal bíró nemzetségekbe. A Nyírség és a Jászság mellett a Mátra és a Bükk vidéki palócoknál a rokonsági csoport megnevezésére a „had” kifejezést használták, miután a nemzetségek több ágra tagolódtak. A fogalomhasználat azonban ezen a vidéken sem mondható általánosnak: Bakó Ferenc Szilvásváradon (Heves megye) vagy Ragályon (Borsod megye) nem találta nyomát.¹⁷ A had, mint gazdasági szervezet jelentése kiterjedt az egymás közelében fekvő külső és belső telkekre, a közös állatállományra, a csoportos településre, valamint a rokonsági szervezeten belüli gazdálkodási tevékenységre.¹⁸

Mint társadalmi képződmény a had ugyanakkor magában foglalta a tősgyökeres apaági rokonsaládok őseit, azok leszármazottait, továbbá az oldalági rokonokat, a férfitagok feleségét és a nemzetséggel ellentétben beletartoztak a családbeli asszonyok, gyerekek, közeli szomszédok, műrokonok és egyes szolgák is. A családnál nagyobb közösség fontos feladatokat látott el, ők biztosították a családok jólétét és szociális biztonságát. A 17. század után, a török kiűzését követő újratelepülések időszakában a hadak egy-egy falurészt szálltak meg, gazdasági alapjuk pedig a közös, egymás közelében fekvő külső és belső telek, a közös állatállomány, a csoportos település valamint a rokonsági, baráti szervezésű gazdasági tevékenység volt. A 19. század végére a had közös gazdasági alapját elvesztve már csupán aktív rokoni illetve rokoni-baráti csoportra szűkült le; igaz

¹⁶ *Paládi-Kovács Attila*: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. 1–214. Debrecen 1965. [Második, javított és bővített kiadás: Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen 2010.]

¹⁷ *Bakó Ferenc*: A Palócföld centrumának településformái. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. Szerk. Dobrossy István – Viga Gyula. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1988. 504.

¹⁸ *Fodor F.*: Egy palóc falu életrajza i. m. 30.

a keleti palócok által lakott részekben tovább fennmaradt a népes nagycsaládi szerkezet.

A társadalom differenciálódásával később tehát a had kisebb egysége, a patriarchális nagycsalád került előtérbe, amelyben három-négy nemzedék élt együtt vagyonközösségben és gazdálkodott közösen. E több évszázados tradícióval rendelkező családszervezeti forma dominanciáját jelzi, hogy a II. József uralkodása (1780–1790) alatt végrehajtott első hazai népszámlálás idején a nemesi falvakban átlagosan a családok több mint 30%-a tartozott ebbe a típusba. Kiemelendő, hogy a nagycsaládot már nem rokonsági csoportnak, hanem — családi üzemenként vizsgálható — gazdasági egységnek kell tekintenünk, amely Gömör, Nógrád és Liptó megyéket is jellemezte, szemben a többi régióval, ahol az egyszerű (nukleáris) család volt a domináns.

A Kárpát-medence peremvidékén élő, a palócokon kívüli más népeknél, így a székelyeknél még a 20. század folyamán is élt az ősi nemzetségi rend emléke. Az egyes vélemények által szkíta-hun eredetű rendszerben a legidősebb emberek, asszonyok és férfiak, akiket véneknek neveztek, rendszeresen a ház körüli tűznél ülészttek és megvitatták a közösséget érintő legfontosabb kérdéseket. A vének döntést hoztak a vitás családi ügyekben valamint tanácsokkal látták el a hozzájuk fordulókat. Általában ők szavazták meg a szegény rokonok megsegítésének mértékét és az árvák elhelyezését is. Az ő feladatuk volt, hogy számon tartsák a család leszármazását, hogy elkerüljék a vérfertőzést, ugyanis a hadon belüli házasság tiltva volt, az ifjak ezért minél messzebből hoztak feleséget maguknak.

A palócföldi kutatások azonban ellenpéldát is szolgáltatnak: a Heves megyei Ivád községben nemcsak az Ivády nemzetségen belül, hanem a nemzetség egyes ágain, ragadványnévvvel megkülönböztetett hadain belül is endogám tendencia érvényesült. A belházasságok mértékét először itt vizsgálták az országban. Nemeskéri János (1914–1989) antropológus mutatta ki, hogy az endogámia, majd a belházasság fokozatosan alakult ki a 18. és a 19. század fordulójától, s a hetedik-nyolcadik nemzetség már izolátum jellegű volt. Ennek háttere, hogy a falu népessége egyetlen nemzetséghez tartozott, a lakosság túlnyomó többsége az Ivády családnévet viselte, így például az Ivády Esküdt és az Ivády Páldeák had generációkon át egymás között házasságok kötődtek, míg az Ivády László ág esetében a 19. század folyamán a házasságok 53%-a a hadon belül kötődött. Első unokatestvéreket házassítottak össze, hogy ezzel a birtok elaprózódását megakadályozzák.¹⁹

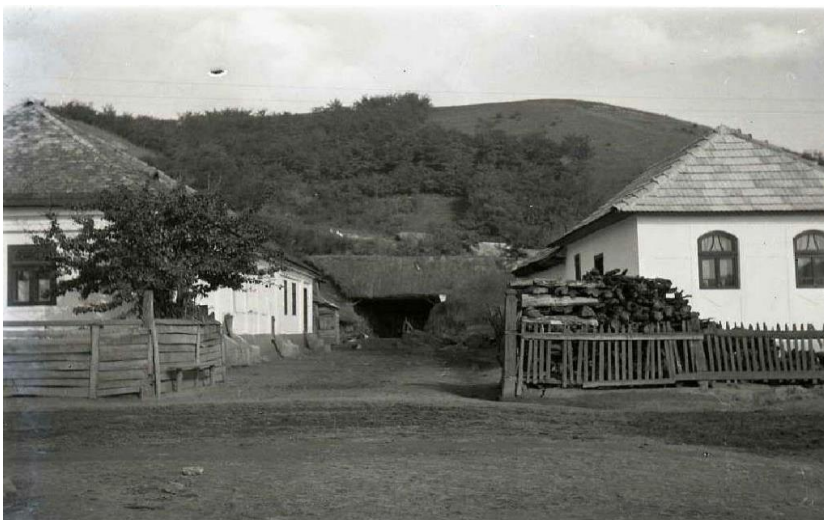
¹⁹ Nemeskéri János: Az ivádi népesség rokonházasságairól. In: Demográfia 8. (1965: 2. sz.) 164. Lásd még: Csizmadia Andor: Ivád jogélete. In: Archivum 6. (1979: 9. sz.) 39.

Hadas települések a Palócföldön

A Kárpát-medence néhány vidékén máig megmaradtak az ősi hadas települési szerkezetek és felismerhetők a sajátos térbeli elrendeződés nyomai. Tagányi Károly (1858–1924) történész-néprajzkutató a nemzetségek ősi megtelepedési helyének tekintette a Kunságban a zugokat, a négy-harminc házból álló zsákutcákat és a Göcsejben és Őrségben lévő, kis házcsoportokból álló szereket. A palócoknál és egyes matyó falvakban a szeges törpefalvak voltak elterjedve, vagy pedig a falun belül hosszú udvarok alakultak ki. Mindeközben a több morfológiai típussal rendelkező hagyományos parasztfalu egymással szomszédsági viszonyban élő háztartások szoros együttese maradt. Egyik legjellemzőbb fajtájára, a halmazfalura (csoportos falura), vagy a tájegységen belül különösen meghatározó, alaprajzi formájára nézve utcás-soros szalagtelkes falura számos példát találunk; utóbbiaknál a sajátos falurész elnevezésekkel, a „szög”-ekkel. A rendiség maradványainak továbbéléséről van szó lényegében, azaz telek- és házközösségről, a nemesi nagycsaládról és a nemzetségi szervezetről. Terjedelmi korlátok miatt, illetve a vizsgált területen végzett saját kutatások okán csupán néhány jellegzetesség összefoglalására van mód.

A leghosszabb kutatást a Barkóság területén lévő, Borsod megyei Domaházán végeztem. A feldolgozást segítette, hogy Szentendrén 2010-ben nyílt meg — újabb tájegység bemutatójaként — az „Észak-magyarországi falu tájegység”, amely fentiekben tárgyalt településszerkezeti megoszlást igyekszik bemutatni. A hadas telek márianosztrai lakóháza mögött áll az „utolsó faház”-nak nevezett, egykor Kiss Sunyi Ignác birtokában lévő domaházi épület, amelyet 1970-ben szállítottak a múzeumba. Habár itt nem kisnemesi, hanem szegényparaszti (nagy)családról van szó, s az 1908 körül épült ház is másodlagosan felhasznált anyagokból készült, az ún. északi háztípust kellőképpen reprezentálja.

A faluban a mai napig nagy számban élnek az Elek, Holló és Kisbenedek nemzetség családjainak leszármazottai, akiknek lakhelyei — részben — mind a mai napig saját nemzetségük nevét viselik; pl.: Elek-sor, Holló-szög, Kisbenedek-udvar. A belső térbeli szerkezete és felosztása a hadakhoz kötődően és más halmazfalvakban tapasztaltakhoz hasonlóan alakult. Az egytelkes kisnemesek rangjuk, státuszuk és vagyoni helyzetük folytán ugyanakkor többnyire nem rendelkeztek nagyobb birtokkal, mint a telkes jobbágyok és életmódjuk sem különbözött sokban azokétól. Nemesi múltjukat azonban hűen őrizték, nemeslevelükre büszkén hivatkoztak és igyekeztek elkülönülni a paraszti lakosságtól.

1. kép: A Holló leleszi had „fontosa”. Györffy István felv. Domaháza, 1937. NM F 331712

„Egy vaalakozaas vagyónk” — mondták a „Sunyi-szögben” lakók Domaházán. A régi kuriális beltelek („fundus, fontos”) eleinte közös 800 négyszögöles, fokozatosan zsugorodó hadas udvarrá vált, „pacsikos” kerttel és zsúptetős házakkal. Három testvér („raj”) lakta „egy haj alatt” egykoron. A „fontos” lakói közül egy hosszú alakú faépületben legelől Kis Sunyi Pál (a „korhely Palya”), középen János, hátul József lakott. 1908-ban történt a szétválás, Kis Sunyi Pál „raja” (felesége és 3 gyereke) kiköltözött, az ősi házat pedig lebontották. Az új (megosztott) „fontoson” János és József 620 négyszögöles telke új, közös és terjedelmes faházzal épülte be, szemben Pál kisebb, 180 négyszögöles telkével, amely a porta bal oldalán helyezkedett el egy kisebb házzal. A föld és az erdő arányos felosztású lett, azonban gazdag és szegény rokonok közötti vagyoni és életmódbeli ellentétek érzékelhetőek voltak.²⁰ Az életmódot jól jellemzi az 1960-as években keltezett egyik falubejáró leírás: „Hogyan építkeztek? Minden a takarékos, olcsó életért volt itt. A tyúkokat a konyhában etették, a háziállatokat az utcai frontra néző szobában tartották. Meg lehet érteni őket, hogy ezt régen így csinálták. A domaházi földek legjobbja sem ér 4 aranykoronánál többet, de a szántók is csak általában egy-két aranykoronára értékelhetők. Három-négyszer annyi munkával művelték itt a földeket.”²¹

A had felbomlásának folyamatát szemléltetően írták le az 1920-as évek legelején: „«Elszeltük a kenyeret» annyit jelent, hogy a szétválás befejezetten megtörtént. A „válakozást” nagyon elősegíti újabban Amerika is, sokkal jobban, mint a torzsalkodó asszony nép. A szénbányászat és a gyáripár fejlődése a mező-

²⁰ Lajos Árpád: Az utolsó faház Domaházán. In: Borsodi Szemle 3. (1959: 6. sz.) 63-67.

²¹ Baráth Lajos: Három család faluja. In: Borsodi Szemle 8. (1964: 2. sz.) 13.

*gazdaságtól mindinkább több embert von el, amit a gazdaságok már is sínyle-
nek. Mindez lazítja a hadi köteleket. A házközösség megszűntével a régi patriar-
kális élet is megszűnik, az erkölcsök is mintha lazulnának...*” — fogalmazott
Malonyai Dezső, rögzítve a külső migráció, a polgárosodás és az ipari munka-
vállalás okozta változásokat.²² A folyamatok Domaházán időben később gyor-
sultak fel, az ózdi vasgyár működése ellenére a község sokáig őrizte elzártságát,
a társadalmi átrétegződést is késleltetve.

2. kép: A „Csete szög”. Györffy István felv. Domaháza, 1937. NM F 331723

A település három családjára vonatkozóan született mondás szerint „három had ülte meg Domaházát.” Az azonos családnevet viselő, magukat ragadványnevekkel megkülönböztető embereket gyakran ma is utóbbin szólítják. Már az 1730-as évektől megfigyelhető a családnevek gyakoriságának ellensúlyozására a ragadvány- és tapadéknévek használata, a bevándorolt famíliák (pl.: Szabó, Tar család) azonban jellemző módon nem kaptak ragadványneveket. A szomszédos jobbágyfalu, Kissikátor szintén „hadas település”-nek nevezhető, ahol az Elek, Holló és Csuha családok tekinthetők a falu legősibb lakóinak.

A leginkább állattartással és pásztorkodással foglalkozó kismemesi hadak „szeges” települési szisztéma szerint, a barkó településekre jellemző nemesi endogámia és a római katolicizmus dominanciájának keretein belül éltek hosszú évszázadokon keresztül, lassú társadalmi átrétegződés 1945 után kezdődött,

²² Malonyai D.: A magyar nép művészete i. m. 225.

amikor a parasztból ipari munkássá váló lakosság életmódjában és értékrendjében gyökeres változások kezdődtek.

A 18–19. század fordulóján a kurialista falvakban még jellemzőnek mondható a lokális exogámia melletti nemesi rétegendogámia.²³ Utóbbi a későbbi korszakokban már nem volt igazán meghatározó jelentőségű, vagyis a merev szabályok oldódásával, főként a kevésbé módos kishad tagjai egyre gyakrabban kötöttek házasságot tőlük tehetősebb jobbágygazdákkal. Ennek következtében a lokális exogámia háttérbe, a lokális endogámia pedig mindinkább előtérbe került. A 19. században ilyen téren bekövetkező változások a helyi nemesség elparasztosodására nézve döntő hatást gyakoroltak, habár a két társadalmi réteg (nemes és paraszt) mentalitása továbbra is élesen elhatárolódott egymástól.

A palóc faluközösségek belső szerkezetét — mint láthattuk — a nemzetség – had – nagycsalád vérségi alapú intézményei alkották egészen a 19. század végéig. Ezek összetett funkciója jól látható, hiszen egyszerre szolgáltak színterül például a családi életnek vagy a gazdálkodásnak. Ez a megoszlás azonban a társadalmi változások és a polgári földtulajdon megszilárdulását követően megváltozott a 19–20. század fordulójától. A nagycsaládok száma csökkenni kezdett, helyettük mindinkább az ugyancsak patriarchális kiscsalád vált uralkodóvá. A helyi társadalom korszakolásának második periódusában a kiscsalád – had – rokonság volt a három legfontosabb intézmény. A családfő irányítása alatt együtt gazdálkodó, általában húsz-harmincfős generációkat ez által felváltotta szülöket, gyermekeket, esetenként nagyszülőket magában foglaló kiscsalád, melybe az oldalági leszármazottak már nem tartoztak bele, így létszámuk is jóval alacsonyabb, általában kettő-tizenöt fő volt.²⁴ Bár a folyamat a legtöbb helyen lezárult az 1920-as évek közepére, Domaházán (és más barkó falvakban) elhúzódott az 1940-es évekig.

A Bél nemzetség ősi birtokának számító Heves megyei, Bélapátfalva közelében és Egertől 23 km-re fekvő Mikófalván hasonló folyamatok játszódtak le. 1945 után a környék ipari fejlődése felgyorsult, így a lakosság itt is egyre növekvő számban ipari munkásként helyezkedett el. A nemzetségi rend nyomai a faluban leginkább a zsúfoltság és a nemzetségi telkek felosztása révén követhető nyomon: 1830-ban már ötszázharminc lakos élt a településen, de mindössze tizennégy magyar holdnyi (1 magyar hold = 1200 négyszögöl) belsőségen zsúfolódtak össze. Miközben a hadas udvar itt csak a nemeseket jellemezte, a három nemesi nemzetség birtokában álló három kúria területén mintegy hetvenöt lakó-

²³ *Paládi-Kovács, Attila: Ethnic Traditions Classes and Communities in Hungary. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp. 1996. 34. Lásd még: Alabán Péter: Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája. Ózdi Művelődési Intézmények, Domaháza-Ózd 2010. 32.*

²⁴ *Szabó László: A palócok társadalomrajza. In: Palócok II. Újkori történelem és népi társadalom. Szerk. Bakó Ferenc. Eger 1989. 304., 402.*

ház állt; csak a Kovács Matyó had telekrészén összesen huszonegy házzal.²⁵ A háttérben részben a barkó végrendelkezési és törvényes öröklési rendje állt, amely minden gyermekről gondoskodott, a fiági öröklés Tóth Zoltán György 1947-es felmérése alapján már ritkának bizonyult. Előbbi volt a ritkább írásbeli és szóbeli magánvégrendelet formájában, de leginkább az „örökhagyó” még életében felosztotta a vagyont. A paraszti üzemek nagyságát a 19. század végén és a 20. század harmincas éveiben végrehajtott mezőgazdasági összeírás adatso-
rain keresztül vizsgálhatjuk.²⁶

KÖZ- SÉGEK	1895			1935			A VÁL- TOZÁS MÉR- TÉKE (%) 1895- 1935
	A FA- LUHAT ÁR TERÜ- LETE (KAT. HOLD)	GAZDASÁGOK		A FA- LUHAT ÁR TERÜ- LETE (KAT. HOLD)	GAZDASÁGOK		
		SZÁMA	ÁTLA- GOS NAGY- SÁGA (KAT. HOLD)		SZÁMA	ÁTLA- GOS NAGY- SÁGA (KAT. HOLD)	
DOMA- HÁZA	4638	168	27,60	5011	243	20,62	-25,29
KISSI- KÁTOR	1796	44	40,82	1786	85	21,01	-48,53
ÓZD	1767	85	20,79	1912	427	4,48	-78,45

A paraszti üzem nagyságának változásai a Hangony–völgy „hadas” településein²⁷ 1895-ben és 1935-ben

Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1896, 1936

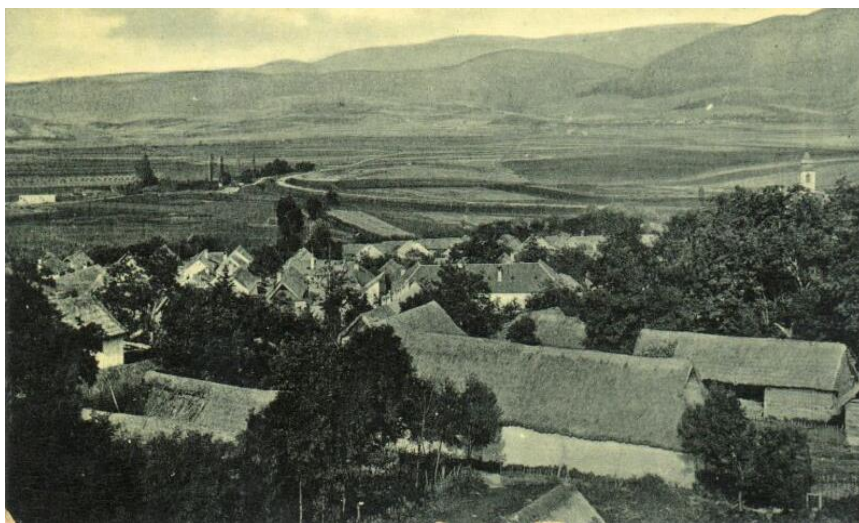
A „törvényes öröklési rend” az alábbiak szerint történt: „Az örökség megnyí-
lása után rendszerint szétszelik a kenyeret, a család szétválík és felosztják a va-
gyont. A földingatlant —bárminő kicsi is az — egyenlő részek arányában a le-
származók kapják. Ha az ingatlan több tagban fekszik, akkor vagy minden ilyen
birtoktestet külön-külön felosztanak az örökösök között, vagy pedig a külön

²⁵ *Paládi-Kovács Attila*: A kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX-XX. század). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII., Salgótarján 1981. 166–167.

²⁶ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvények alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Bp. 1897.; Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99. kötet. Bp. 1936.

²⁷ A táblázatban szereplő falvak, az 1935. év állapotának megfelelően a Hangony-völgy Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyéhez tartozó településeinek adatait tartalmazzák.

tagban fekvő ingatlanrészeket, területi kiterjedésük és termőképességük figyelembevételével, teljes egészükben és eredeti nagyságukban darabszám osztják szét. Mindkét felosztási módnak vannak előnyei és hátrányai. Ha az első felosztási módot választják, úgy az örökösök egyenlő mértékben való kielégítése jobban biztosítottnak látszik, viszont elkerülhetetlen az egyes ingatlanok oly mérvű feldarabolása, amely a teljes elértéktelenedéshez vezet, így jönnek létre az ún. nadrágszíj parcellák, amelyek oly keskenyek, hogy pl. a szántásnál az ekével alig tudnak megfordulni. Ezt a hátrányt a tagosítás intézményével igyekeznek kiküszöbölni; azonban hiányosságai miatt a tagosítás sem tudja az örökösök között gyakran keletkező súlyos nézeteltéréseket minden esetben megszüntetni.”²⁸ Azon belül óriási mértékű elaprózódás történt, ezzel egy időben viszont a jobbágyságok beltelkein ez nem, vagy csak később következett be a telekkönyvek tanúsága szerint. Az egyenlő öröklés törvényi lehetőségével az ingatlan örökléséből már a lányok sem maradtak ki.²⁹ Ők korábban a lakodalmi költségek szülői vállalásán túl csak a főképp bútorokból és ruhaneműkből álló hozományra (kelengye, stafíring) tarthattak igényt.

3. kép: Mikófalva az 1930-as években. Képeslap.³⁰

A palóc hadas települések sorában legismertebb a nagyvisnyói, ahol az ún. hosszúudvarokban eredendően azonos nevű családok házai álltak egymás végé-

²⁸ Tóth Zoltán György: A barkók öröklési jogszokásai. Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar Szociográfiai Intézete, Eger 1947. 40.

²⁹ Paládi-Kovács Attila: A Barkóság és népe. (Borsodi Kismonográfiák 15.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1982. 128.

³⁰ <http://www.brody.iif.hu/adattar/sites/default/files/kepeslap-nagy/mikof1.JPG?1243934772>

ben a telek két hosszanti oldalán egymással szembefordítva.³¹ A Heves megye legészakibb részén fekvő településen Fodor Ferenc foglalta össze mikrotársadalmi megközelítésben a hadas udvarok életét, az „udvarközösség” társadalmát. Mikófalvához hasonlóan a nagyobb nemesi fundusok az osztódó családok egymás közelében maradását segítették elő. A szétszóródást mutatja ellenben, hogy a harminchét családból álló Molnár-had hét, a huszonhat családot alkotó Fónagy-had nyolc csoportban helyezkedett el.³² A hadak népes létszámára szükség is volt a szántóföldi művelés lehetőségeinek beszűkülésével: a rossz minőségű földek mellett a „kisnemesség és a telkes jobbágyság számára parancsoló követelmény volt a birtok, a vagyon egyben tartása.”³³ Utóbbi növelésére lényegében csak a közösen használt legelők állatállományának növelésével nyílt lehetőség. Nagyvisnyón a Patkó család négy férfi tagjának tíz ökre, harminc lova, hat tehene, nyolc borja, huszonöt disznaja és ötven juha volt, míg a hasonló nagyságú Fónagy család állománya kilenc ökörből, négy lóból, négy tehénből, három borjúból, harminc disznóból és negyven juhból állt 1672-ben.³⁴ A hadon belüli munkamegosztás sikeresen kihasználta a nagy létszámot, de egyben ez volt a teljes elszegényedés elleni egyetlen megoldás. A had szervezetében a had élén álló gazda felelt a gazdaság irányításáért, a munkabeosztásért s a felügyeletért. A gazdasszony rang joga és kötelessége ugyanakkor nem feltétlenül a gazda nejét, hanem mindig a had legidősebb nőjét illette. Ilyenkor a gazda és a gazdasszony egymás gazdálkodását ellenőrizték.

A had gazdasági funkciója különösen erősnek és ez által meghatározónak bizonyult. A Medve s-fennsík palóc települése, Rónafalu példája szintén ezt bizonyítja. A Janák-had, a Kalót-had, a Hulitka-had, az Ondrécska-had és a Hajdara-had tagjait a szegénység és a nélkülözés kemény, kitartó munkára szorította. Valószínűleg már a település alapítása előtt is laktak itt emberek, akik a „szénégető” oldalában fakunyhókban laktak, és faszénégetéssel foglalkoztak. Az öt család a mai falu felső részében telepedett le, ahol szélvédett helyet találtak. Szegény tót családokként a Vág folyó környékéről telepedtek ide, s kezdetben ők is faszénégetéssel, majd földműveléssel foglalkoztak.³⁵ A családokat itt is a lakóhelyük, ragadványnevéük alapján is ismerték (pl.: Kőházi-had, Újházi-had, Bagós-had). Az 1888-as kataszteri térkép jól mutatja, hogy a hadas településű telkek a faluban, tehát a hadakhoz tartozó családok egy telken építették fel házaikat. Volt olyan udvar is, ahol még a múlt század elején is negyven ketten (!)

³¹ Báráth János: Település. In: Magyar Néprajz nyolc kötetben IV. Életmód. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Bp. 1997. 57.

³² Palócérték – Nagyvisnyó: <http://www.palocertek.hu/telepules.php?nev=Nagyvisny%C3%B3>

³³ Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Második, javított és bővített kiadás. Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen 2010. 26.

³⁴ Fodor F.: Egy palóc falu életrajza i. m. 58.

³⁵ <http://www.medveskepekben.eoldal.hu/cikkek/ronafalu.html>

laktak egyszerre. A lakásokban is többen éltek együtt, s nem volt ritka a tíztizenkettő gyerek sem egy családban.

4. kép: Osztatlan közös telek. Rónafalu, é. n.³⁶

Összegzés

A 19. század végére a had közös gazdasági alapját már elveszítve aktív rokon-, illetve rokon-baráti csoportra szűkült le. Mindkét formájában ugyanakkor a településen belül elsősorban közös érdekvédelmi csoportnak tekinthető, amelybe nemcsak az apaági rokonság, hanem a családbeli asszonyok és az ő rokonságuk is beletartozott, sőt, „alkalomadtán” csatlakoztak hozzájuk a szomszédok, barátok, cselédek valamint ezek családtagjai. Ilyen alkalmak voltak például a követválasztások, sérelemmegtorlások, házassági akciók, munkaszervezetek kialakítása. Bár a had maga rokonsági szerveződésen alapult éppen aktivitásánál, társadalmi potenciájánál fogva, a nemzetséggel ellentétben nem volt jelentős tagjai számára a leszármazás kérdése, ugyanakkor a hadon belüli tekintély sorrendjében figyelembe vették. Ugyancsak nem számították bele a hadba a meghalt ösöket sem.

Az ún. kiterjedt család három vagy több generációt magában foglaló közösségnek számított, ahol a házaspáron és a gyerekeken kívül más rokonok is élnek ugyanabban a háztartásban, vagy hozzá nagyon közel (nagyszülők, testvérek,

³⁶ Forrás: <http://ronafalu.hu/ronafalurol/ronafalui-izek/a-falu-es-lakoi/>

sógorok, sógornők, nagynénik, nagybácsik és unokatestvérek). A keleti palóc birtokos (részben kisnemes) parasztságnál még az 1930-as évekig jellemző volt a nagycsalád, amelyben három-négy nemzedék (akár húsz-negyven fő is) élt együtt közös háztartásban és vagyonszövetségben fiúági örökösödéssel (pl.: Domaháza, Borsodszentgyörgy). Ez a modell tűnt el végleg a század második felétől, részben a paraszti réteg, ezzel együtt pedig a paraszti világ felszámolásával, részben a munka- és foglalkozásváltás révén. Tanulmányunk utóbbi egyik szeletét, a hadas települések sajátosan közösség- és hagyományörző vonásait, társadalmuk lokális példákon keresztül bemutatható jellegzetességeit kívánta feltárni, arról összegzést adni. A tradicionális paraszti társadalom átalakulása a 20. század második felében mind a településformák, mind a munka- és lakókörnyezet, mind az itt élők életmódjában — immár országos szinten és visszafordíthatatlan módon — fordulatot hozott, egy új fejlődési irányt kialakítva, egészen a következő törést okozó rendszerváltozásig.

A PARASZTSÁG MINT TÁRSADALOM- TÖRTÉNETI KATEGÓRIA ÉRTELMEZÉSÉNEK ÉS A PARASZTI MENTALITÁS KUTATÁSÁNAK DILEMMÁI

AMBRUS LÁSZLÓ

Kulcsszavak: parasztság, társadalomtörténet, társadalmi összetétel, társadalmi kategória, együttélés, filoxéravész, első világháború, mentalitás-történet, történelmi kataklizmák.

Minden kutatás origóját a vizsgálandó téma feltérképezése, értelmezési lehetőségeinek, nehézségeinek felmérése jelenti. Fontos megvizsgálni, hogy az adott kérdéskör milyen keretek között ismerhető meg, mik azok a szempontok, amelyek szerint haladnia kell a kutatónak, amikor kibontja a problémát, és mi az a váz, amelyre a kapott eredmények felhúzhatóak és összevethetőek korábbi kutatásokból megismert adatokkal. Jelen tanulmány egyik fő, kitűzött célja a történelmi magyar parasztság társadalmi rétegződésének, belső és külső viszonyrendszerének, sajátos lélektanának felvázolása, illetve megragadása, ezáltal egy kísérlet bizonyos értelmezési keretek felállítására kutatói munkám számára.

Kutatásom elsősorban a nemesi és paraszti együttélés vizsgálatára irányul a 19. században, alaptelepülésem, melynek társadalmán keresztül mindezt bemutatni kívánom, Tibolddaróc, egy bükkaljai, lakosság száma alapján a „kisfalu”, funkciója szerint pedig „agrárfalu” kategóriába sorolható település a vizsgált korszakban.¹ Az értelmezési kereteket elsősorban a két vizsgálandó társadalmi csoport, vagyis a parasztság és a nemesség elemzése adhatja, ezek azonban összetettségük és a rendelkezésre álló szakirodalom mennyisége miatt önmagukban is egy-egy különálló tanulmány témájául szolgálhatnak, így elsőként a pa-

¹ Az egyes kategóriákról és a csoportosítás szempontjairól részletesen: *Rakita Eszter*: Települések és típusaik. Vecsés község elhelyezése a szakirodalmi kategóriákban. In: *Historia Nostra* 1. (2013) 83–97.

rasztságot kísérlem meg elemzésem tárgyává tenni.² A munka egyik lényeges problémája tehát abban rejlik, hogy milyen rétegződési modell keretein belül értelmezhető maga a parasztság. A második tárgyalandó probléma a kutatás egy másik szakasza kapcsán vetődik föl. Kutatásom fontos részét képezi ugyanis a történelmi kataklizmák paraszti közösségekre gyakorolt hatásainak vizsgálata. Ezen jelenség megragadásához nem elég azokat a forrásokat vallasnunk, amelyeket általában a társadalom- vagy gazdaságtörténeti kutatások során felhasználunk (például az anyakönyvek, vagy a kataszteri telekkönyvek), noha feldolgozásukat természetesen nem mellőzhetjük. Ezek alapján ugyan szépen megrajzolható — és munkám során erre kísérletet is teszek — egy közösség, egy mikrotársadalom képe az adott korban, nem alkalmasak viszont ezek a források arra, hogy belelássunk a korszakot, vagy eseményt megélt egyén, vagy kollektíva gondolkodásába, lelki világába.

A parasztságot, mint egységes, átfogó fogalmat nehéz megragadni, mivel rendkívül szerteágazó, sokféle társadalmi csoportot magába foglaló réteget illetünk a „paraszt” megnevezéssel. Erdei Ferenc a második világháború előtt meg lehetőséget szerezhetett a magyar falvak lakosságával. Az általa megalkotott „kettős társadalom” elmélete sokáig uralkodó nézet volt a magyar történelemtudományban, de az elmúlt évtized során egyre több vita generálódott a kérdés köré.³ Ettől függetlenül a parasztsággal kapcsolatos nézetei még lehetnek helyesek. *Parasztok* című munkájában Erdei például így határozza meg a fogalmat: „*Paraszt: több ez, mint rend, osztály, vagy nép, olyan közös sors ez, amely rendek alatt, osztályok között és népek fölött (...) közös múltat és jövőt jelent, akkor is, ha maguk a parasztok mit sem tudnak róla. Külön társadalom a parasztság: önálló életű kisebb körű világ, amely bele is illeszkedik a társadalom nagyobb körébe, de el is szigeteli magát attól; szóval: társadalom a társadalomban.*”⁴ Ebben az esetben a „társadalom a társadalomban” kifejezés nem a kettős társadalom elméletéhez kapcsolódik, mindössze a parasztság rendkívüli összetettségére próbál utalni.

A „paraszt” jelző alkalmazása is megér talán néhány szót. Az 1930-as évek végén komoly vita folyt a magyar társadalomtudományban magának a „paraszt” szónak a használatáról, használhatóságáról. Az egyik vélemény szerint a kifejezés pejoratív értelmű, emlékezteti a mezőgazdákat feudális függőségükre, ráadásul anakronisztikus is. A másik vélemény képviselői úgy tartották, hogy a terminus hiába hangzik talán rosszul, mégis egy bizonyos tevékenységi forma megha-

² A nemesi társadalommal kapcsolatban lásd: *Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16-20. század)*. In: *Genealógia 2*. Szerk. Kollega Tarsoly István et al. Bp. 2013. 7-57.

³ A vitával és az elmélet kritikájával kapcsolatban lásd: *Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. In: *Korall 2001. Tavasz–Nyár*. 221–231.

⁴ *Erdei Ferenc: Parasztok*. Akadémiai, Bp. 1973. 14.

tározására szolgál, emellett megbecsülést is sugall, mivel egy értékes emberi tevékenységet fejez ki.⁵ A későbbiekben következetesen használom a „paraszt”, illetőleg „paraszság” kifejezéseket, mivel a fenti álláspontok közül a másodikat tartom elfogadhatóbbnak, a kifejezésnek nem tulajdonítok pejoratív tartalmat. A történeti és antropológiai szakirodalomban a paraszság fogalmának két jelentés-tartalma különül el. Az egyik értelmében a paraszt önálló földműves, aki saját gazdaságában, családjá munkaejére támaszkodva, a háztartáson, mint gazdasági egységen belül él, életének pedig a hagyományok és a közösség által jóváhagyott normák szabják meg korlátait. Ez az úgynevezett kisüzemi megközelítés. A másik jelentés szerint, amely a társadalmi munkamegosztás irányából közelíti meg a problémát, a paraszság egy résztársadalom, amely beilleszkedik ugyan a struktúra egészébe, azonban alárendeltségéből fakadóan aránytalan csereviszony fűzi a társadalom többi eleméhez.⁶ Ha definiálni, vagy csoportosítani próbáljuk a parasztságot, vagyis ezt a „résztársadalmat”, máris több ellentmondásba ütközünk, rengeteg csoportképző elemet tudunk ugyanis megkülönböztetni, amelyek között túl sok átfedést találhatunk, így olyan alcsoportok sokaságával találjuk szembe magunkat, amelyeknek aligha fogjuk majd tudni pontosan meghatározni a tagjait. Ha mondjuk a vagyoni helyzet alapul vételével próbálkoznánk, különbséget tehetnénk például a gazdag parasztok, törpebirtokosok, kisbirtokosok, zsirosparasztok, agármunkások, vagy uradalmi cselédek között. Ezt a viszonylag egyszerű csoportosítási módszert persze több identitásképző tényező is torzítja, mint például a településforma, vagy akár az etnikai, vagy vallási hovatartozás, esetleg a földrajzi elhelyezkedés, ezekről a későbbiekben bővebben is szót ejtek.

A magyar parasztság történetével foglalkozó kutató tehát számos nehézségbe ütközhet, ha egy rétegződési modell megalkotására adná a fejét. Erre már Faragó Tamás is figyelmeztet *A falusi társadalom rétegződéséről* című tanulmányában, amelyben többek között Szabó István, Vörös Károly, Erdei Ferenc, vagy például Szabad György véleményét összevetve próbálja megválaszolni a kérdést: „*kik tartoznak a parasztok közé?*”⁷ Ebben a kérdésben különböző véleményen vannak a társadalomtörténészek és a néprajzkutatók.

Erdei Ferenc, például *A szabad parasztság kialakulása* című írásában, megkülönböztet egymástól napszámos-földmunkásokat, uradalmi cselédeket, föld nélküli mezőgazdasági dolgozókat és birtokos parasztokat. Erdei szerint a magyar parasztság sajátos történeti alakulásának köszönhetően átvett bizonyos jel-

⁵ Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Bp. 2004. 294.

⁶ Uo.

⁷ Faragó Tamás: A falusi társadalom rétegződéséről (Töprengések egy történeti rétegződés-modell megalkotása közben). In: Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I–II. Szerk. Faragó Tamás. Dico–Új mandátum, Bp. 2004. I. 386–401.

lemzőket a nyugati típusú jobbágyságtól, mégis közelebb áll a keleti típushoz, de mégsem sorolható egyértelműen egyikhez sem. A történelmi (úrbéres) jobbágyságot két nagy csoportra osztja, a telkes gazdákra és az úrbéres zsellérekre.⁸ Úrbéres viszonyaikat nem szabályozta semmilyen szerződés, emiatt gyakorlatilag ki voltak szolgáltatva a földesúri terheknek. Ezt az áldatlan állapotot Mária Terézia úrbérrendezése éppen csak enyhíteni tudta, de megnyugtató megoldást nem jelentett.

A történelmi jobbágyságon belül további alcsoportokat is meg lehet nevezni, mint például a taksás-szabadalmas jobbágyság, akik legfőképp az alföldi mezővárosokban éltek, körülbelül a parasztság egy tizedét tették ki, és kifejezetten laza úrbéri függésben éltek, ezáltal kivételes részét képezték ennek a széles társadalmi rétegnek. A török megszállás okozta pusztulás utáni újratelepítések során aztán létrejött egy újabb jobbágytípus, a szerződéses, kontraktualista telepes-jobbágyok csoportja, akik már sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint a hagyományos telkes gazdák, vagy zsellérek. A szerződésekben meghatározott feltételek jóval racionálisabbak voltak, különböző adókedvezményekben részesültek és a kapott telkük is nagyobb területű volt.

A 18. század elejétől folyamatosan növekedett az úgynevezett majorsági parasztság rétege is. Ez annak volt köszönhető, hogy a török pusztítás után a földesurak igyekeztek lehetőség szerint minél kevesebb szerződéses telepítést végrehajtani, helyette pedig földesúri nagyüzemeket hoztak létre, ahol úgynevezett szegődményes gazdasági cselédeket alkalmaztak, vagy telepítettek le.⁹ Ez a réteg is két részre oszlott: az uradalmi gazdaságok évi bérért szegődő, a majorságban bentlakó belső munkásnépére és az uradalom földjén, de saját telepein lakó szegődményes parasztságra. Helyzetük a történelmi jobbágyságénál kötetlenebb volt, mivel ugyan bérért dolgoztak, de ugyanakkor egzisztenciájuk nem volt biztosított. A parasztság (al)társadalmát tovább bonyolította még a szabad parasztszok és a paraszt módon élő kisnemesség rétege.

Ide kívánczik Für Lajos összegzése a magyar nemesség és parasztság együttélésének típusairól. *„Tudjuk, hogy a nagyszámú hazai nemesség településbelileg háromféle módon illeszkedett a magyar falurendszerbe. Volt, ahol önálló — többnyire kisebb lélekszámú — falvakat, falubokrokat hoztak létre, másutt egy-egy falun belül elkülönülten, a település egyik részében ők, a másikkban a nem kiváltságosok laktak, s megint másutt vegyesen, a jobbágyokkal-zsellérekkel elegyesen ülték meg a településeket.”*¹⁰ A nemesség alsóbb rétege tehát sok helyütt a parasztszok között elvegyülve, életkörülményeiben, anyagi

⁸ Erdei Ferenc: A szabad parasztság kialakulása. In: *Uő: Történelem és társadalomkutatás Szerk. Kulcsár András. Akadémiai, Bp. 1984. 59.*

⁹ Uo. 61.

¹⁰ Für Lajos: A berceli zenebona 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. Osiris, Bp. 2000. 37.

lehetőségeiben gyakran alig, vagy egyáltalán nem különbözve élt. Egyes számítások szerint például 1790 és 1848 között a nemességnek mindegy 58%-át tették ki a földművelő, gyakorlatilag parasztként élő nemesek.¹¹

A paraszti társadalom ilyen mértékű tagoltságának köszönhetően az 1848-as (1853-as) jobbágyszabadság nem jelenthette automatikusan a szabad parasztság kialakulását, ehhez még több mint fél évszázadra szükség volt. Erdei tehát, mint ahogy nem csak ebben, hanem más, a parasztság történetével foglalkozó művében¹² is, az életmód, a lakóhely, a foglalkozás, a termelésben elfoglalt hely, vagy a termelés eszközeihez való viszonyulás szempontjai alapján alkotta meg rétegződési modelljét. A jobbágyszabadság hatástalanságáról alkotott véleményét, melyet a formáját a hordó szétesése után is megtartó, megfagyott víz¹³ hasonlatával próbált meg szemléletessé tenni, kritikával illeti például az ismert néprajzkutató, Kósa László. Szerinte ez a modell „bármilyen szemléletes is, leegyszerűsíti a kérdést” és az Erdei által használt fogalmak a „jobbágyszabadság jelentőségének — valószínűleg nem tudatos — lebecsüléséről árulkodnak.” Kósa elveti Erdei azon megállapítását, mely szerint a jobbágyszabadság mindössze a „jogi abroncsok” lehullását jelentette volna, „hiszen a hosszú időn át előkészített és készülő történelmi esemény több volt, mint jogi felszabadulás, jelentősége és hatása sokkalta távolabb mutatott és szélesebb körben érvényesült.”¹⁴

Faragó Tamás korábban már említett tanulmányában az egyes történészek, illetve néprajzkutatók véleményének figyelembe vétele mellett saját tapasztalatai alapján próbálja meghatározni, hogy kik is tartoznak a parasztság társadalmi struktúrájába. Elfogadja például Szabad György érvelését, aki egyrészt Erdeivel ellentétben a paraszti módon élő nemeseket nem tartja a parasztok közé számítandónak, másrészt ennél tovább menve az iparosokat és az árendásokat is kiveszi a csoportból, holott például Szabó István, Vörös Károly és Bán Péter gyakorlatilag minden falun élő, nem nemes állapotú személyt a parasztok közé sorol. Faragó nem lát megoldást a történész-néprajzkutatói álláspontok összefésülésében, mivel „sem a történeti társadalom-leírásokra eddig használt modellek, sem az összefoglalásra törekvő esszéjellegű írások nem látszanak alkalmasnak a falusi társadalmi valóság kielégítő hűségű tükrözésére.”¹⁵ Ugyanakkor a források kategóriáinak pontos követését sem tartja célravezetőnek. A parasztság ré-

¹¹ Miskolczy Ambrus: A józsefi népszámlálás, a nemesi ellenállás és a Horea-felkelés. Századok 146. (2012) 1434.

¹² Például Erdei Ferenc: Futóhomok. Akadémiai, Bp. 1977.

¹³ Erdei F.: Futóhomok i. m. 55.

¹⁴ Kósa László: Parasztság – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: *Uő: Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok.* Osiris, Bp. 2003. 342.

¹⁵ Faragó T.: A falusi társadalom I. i. m. 389.

tegződésének pontos leírására tett kísérletek során tapasztalható nehézségek okait keresve, Faragó rámutat a rétegeképző tényezők terén mutatkozó eltérésekre a szociológiai, néprajzi, antropológiai és társadalomtörténeti szakirodalomban.

Mi lehet az tehát, ami ezt a rendkívül szerteágazó, egységesen látszólag semmilyen tudományos szempont szerint nem kezelhető társadalmi „kategóriát”, a parasztságot összeköti? Tudunk-e találni olyan csoportképző elemet, rétegeképző tényezőt, amely alapján biztonsággal meghatározhatjuk, hogy kik nevezhetők egyértelműen parasztnak és kik zárhatók ki ellentmondást nem tűrő módon ebből a csoportból? Tomori Viola szociológus, az 1930-as évek falukutató mozgalmának egyik vezető személye szerint a magyar parasztság lélektana lehet ez a tényező, bár írását maga is azzal vezeti be, hogy aligha beszélhetünk paraszttudatról (sokkal inkább az egyes alcsoportok csoportöntudatáról), hiszen magán a „paraszt” szón kívül más összekötő kapocs nehezen fedezhető fel.¹⁶ Ennek a közel sem egységes rétegnek ugyan valóban van egy igen sajátos paraszti öntudata, azonban a parasztságon belül minden alréteg bír saját, egyedi csoportöntudattal is. Sok esetben a csoportok egymással szemben állnak, gyakran súlyos konfliktusok is feszülnek közöttük, azonban amint egy külső (értsd: nem paraszti) csoporttal, vagy ahhoz tartozó egyénnel kerülnek szembe, ellentéteik háttérbe szorulnak és máris a paraszti közösség tudata lép előtérbe. A falusi közösségekben „kinézik” az akár évek, évtizedek óta a faluban élő értelmiségit, sőt, még a közösség papját sem tekintik maguk közül valónak, nem beszélve az „urakról”, a nemesség tagjairól. Az sem ritka, ha a más faluból betelepült családot több generáció után is „gyütt-mentnek” hívnak (Tibolddarócon az ilyet például „kilfödinek”, vagy „bevándorlónak” nevezik). *„A falu tehát zárt egységként áll az »urakkal« szemben, de ugyanígy minden más faluval szemben is. Más faluból nem házasodnak, más falubeli a bálókba kivernek, stb.”*¹⁷

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a közösségen belül az egyének több alcsoport tagjai is lehetnek. Ezt az ellentmondásos, töredezett, mégis egységességet mutató réteget Tomori Viola a következőképpen jellemzi: *a paraszti társadalom polaritása „az egyén és a közösség ellentéte, ugyanazon egyén által képviselt különböző közösségek ellentéte, és végül a sok különböző kisebb közösség egymás közti ellentéte és mégis végső nagy felolvadása az egész parasztközösségben. Mert bármennyire is különbözik egy nincstelen aratómunkás egy százholdas gazdától, mégis egy világ választja el őket az ugyanazon faluban lakó értelmiségiektől, s valami alapvető, nehezen definiálható hasonlóság kapcsolja egybe a felvidéki katolikus parasztot valamely alföldi protestáns vidék földművesével és pásztorával.”*¹⁸

¹⁶ Tomori Viola: A magyar parasztság lélektana. In: Faragó T.: Magyarország társadalomtörténete II. i. m. 195.

¹⁷ Uo. 196.

¹⁸ Uo. 199–200.

Tomori szintén megkísérli csoportosítani a parasztságot, mégpedig a „lelkület” típusainak vizsgálatából kiindulva. Megpróbálja meghatározni, kik és milyen szempontok alapján számítanak parasztnak (paraszti lelkületűnek), de törvényszerűen több ellentmondásba is ütközik. Szerinte például csoportosító tényező lehet maga a társadalmi rétegződés, aminek az egzisztenciális helyzet jelenti a kiinduló pontját. Ezt alapul véve azonban nehézkesen lehet azonos csoportba sorolni egymással az önmagára öntudatosan a „gazda” kifejezéssel hivatkozó birtokos parasztot, és a nincstelen, éhbérért dolgozó uradalmi cselédeket, vagy a napszámosokat. A második lehetséges csoportképző tényező a településforma, melynek alapján azonban gyakorlatilag szinte minden település egy külön csoportot, a többitől teljesen független „alréteget” alkot, valós társadalmi rétegződési modell kialakítására szintén nem alkalmas. Tomori Viola következő szempontja a földrajzi fekvés. Érvelése szerint különböző lelkületű csoportok képződnek a hegyes-dombos vidékeken, mint az Alföldön, ami nem csak a kedélyalakító hatása miatt lehet jelentős, hanem a földhöz, a természethez fűződő kapcsolat — ami a paraszti élet egyik legmeghatározóbb eleme — is ennek megfelelően alakul ki. Más öntudattal fog rendelkezni az a parasztember, akinek a sík területeken hatalmas, művelésre alkalmas földek állnak rendelkezésére, illetve az, akinek a dombos-hegyes vidékeken minden apró parcellát hasznára kell fordítania — viszont az erdők fái és gyümölcsei alkalmat nyújtanak számára a természet minél teljesebb kihasználására.

Fontos csoportosító tényező továbbá a vallás. A parasztok közismerten vallásos, istenfélő emberek, ám területenként, felekezetenként komoly eltérések mutatkoznak a hittételekhez, a természetfelettihez való viszonyulás kérdésében. A római katolikus falvakban például a vallás sokkal erőteljesebb, misztikusabb, szigorúbban vett jelenség, mint a református többségű településeken, ahol nem ritkák a hitvitára is hajlamos, önérzetes protestáns paraszti csoportok. A parasztság életében a vallás ráadásul sajátosan keveredik az archaikus, pogány eredetű hiedelemvilággal. Gyakori például, hogy a katolikus naptár Mária-napjaihoz, vagy a különböző szentek névnapjaihoz, azok kultuszától akár teljesen idegen hiedelmek (mágia, jóslás, ómenek, stb.) is kapcsolódnak. A keresztény naptár dátumai sok esetben az év adott periódusának „mágikus” tevékenységeihez bízósítanak kereteket.¹⁹

Még egy fontos jellemzője a paraszti életnek a munka, illetve a munkához való viszonyulás, amely talán a leginkább közös nevezője lehet a sok különböző rétegnek és csoportnak. Az önfenntartási törekvés földrajzi elhelyezkedéstől, vagyoni helyzetétől, vallási vagy nemzeti hovatartozástól függetlenül jelen van a paraszti életben és világfelfogásban. Ez a tényező azon roppant szigorú szabályrendszer kialakulásához vezetett, amely meghatározza a parasztemberek min-

¹⁹ Pócs Éva: Az emberi világ – Tér és idő. In: Faragó T.: Magyarország társadalomtörténete II. i. m. 143.

dennapjait, megadja a helyes(nek elfogadott) életmód kereteit. Bármelyik szempont alapján is próbálkoznánk a csoportosítással, minden esetben megakadályozza a homogén kategóriák kialakítását maga az egyén, aki önmaga több különböző kisebb közösség tagja is lehet, és általában az is. A katolikus parasztember például megszólja a reformátust, de „együttes erővel” nézik ki a szomszéd falu bármely vallású lakóit, ha pedig még a nemzetiségi hovatartozás is különbözik (magyar-sváb, esetleg szlovák az illető), az még tovább töredezi az adott mikrotársadalmi struktúrát. A parasztság lélektana, illetve maga a paraszti lélek csoportképző elemként való használata tehát tudományos szempontból kevésbé tűnik megbízhatónak.

A magyar paraszti lélekkel kapcsolatban ráadásul fölmerül az a további kritikai észrevétel, hogy vajon valóban létezik sajátosan magyar paraszti gondolkodásmód? Tényleg egyedi a magyar parasztság észjárása, lelki világa, avagy egy egyetemes paraszti lélekről beszélhetünk? Hiszen a természet közelség, a föld szeretete, illetve tisztelete, vagy az állatokkal való harmonikus együttélés a nemzeti hovatartozástól független jelenségek. Bárhol éljen is, a parasztságnak egyik nagy, közös jellemvonása, hogy a természetet teljesen máshogy szemléli, mint a „természeti élményeket” kereső városi emberek.²⁰ Nem is szemléli, sokkal inkább vele összeforrva él, és munkáján keresztül ezer apró szállal kötődik hozzá. Ezen a ponton persze ismét elmondható, hogy nem közömbös a földrajzi elhelyezkedés, azaz hogy az ország (vagy a világ) mely pontján él, hiszen az eltérő természeti adottságok más-más paraszti kultúrát eredményeznek a Dunántúlon, mint például Felső-Magyarországon, vagy akár a Székelyföldön. A parasztlelet legfontosabb törvénye a munka, méghozzá az önfenntartáson alapuló, a természetben és a természettel közösen való munkálkodás. A paraszt alkalmazkodik, rábízza magát a természetre, ugyanakkor nem törődik bele passzívan a mostoha körülményekbe, hanem próbálja alakítani a természetet, amennyire módjában áll, és mindvégig tisztelettel viszonyul hozzá. Újfent Erdei Ferencet idézhetjük: a *„parasztkok életének a föld az első törvénye. Ez a természet, amely minden pillanatban uralkodik rajta, ez a termő valóság, amely termelő szolgává teszi és ez a műhely, amely örökös munkával köti magához.”*²¹

A paraszt tehát bensőséges viszonyt alakít ki munkája tárgyával, a földdel. Ebből nagyfokú felelősségtudat és kötelességérzet fakad. A hanyagság megengedhetetlen a paraszti társadalomban, nemcsak gazdasági, hanem morális szempontok miatt is: A közösség szemében egyenesen bűncselekménynek minősül, ha valaki nem műveli a földjét, vagy rosszul tartja állatait. A paraszti élet velejárója a mély kötelességtudat érzése, ami a munkához kapcsolódó, szinte heroikus

²⁰ Tomori V.: A magyar parasztság lélektana i. m. 197.

²¹ Erdei F.: Parasztkok i. m. 18.

felhanggal forrt össze.²² Számukra a munka nem csupán gazdasági, hanem morális kérdés is, a legfőbb emberi erény a szorgalom, nem elég, ha valaki „csak” elvégzi a rábízott munkát, társadalmi presztízse csak annak lehet, aki nem panaszkodik annak nehézségére, vagy mennyiségére. A paraszti öntudat fontos része a szintén a földdel együtt járó, az önellátáshoz kapcsolódó függetlenségi norma. A föld biztonságerzetet ad számukra, és helyenként még a huszadik században is rossz szemmel nézik, ha a parasztlányoknak polgári foglalkozású leány (például csendőr) udvarol, mondván, „*annak az asztal szélén van a kenyere.*”²³ Itt ismételten fölmerül a rétegződési modell-alkotás problematikája. Ha a föld birtoklását, a hozzá kapcsolódó kötelességtudatot, vagy az önellátás szükségyszerűségét elfogadjuk mint csoportképző tényezőt, hogyan illeszkednek modellünkbe a zsellérek, vagy például az uradalmi cselédek? Ez alapján ugyanis sajnos ismételten nem tudjuk teljesen lefedni a parasztnak titulálható társadalmi rétegeket.

A másik, már említett, nagy fontossággal bíró szempont az állatokhoz való viszonyulás. Az állatok — legfőképp a tehén és a ló — a parasztember életben maradásának alapvető feltételei. Annnyira fontosak számára, hogy (ismét Tomori Violát idézve) „*egész esztendőben szinte saját szájától is megvonja a falatot, csakhogy állatait eltarthassa.*”²⁴ Az állatokhoz való viszony nem nélkülözi az érzelmi-irracionalis vonásokat sem, a parasztnak bensőséges kapcsolatot alakítanak ki állataikkal. Úgy tartják, hogy „*megérzi azt az állat, hogy ki hogyan bánik vele*”. Az sem ritka, ha az emberi viselkedés számára is követendő mintát a gyermeknevelés során az állatoktól vett példával illusztrálják: „*köszönni kell szépen mindenkinek, hiszen még a tehén is rábőg az emberre, ha szembetalálkoznak.*”²⁵ Ugyanakkor ehhez az érzelem teli viszonyhoz presztízsszempontok is társulnak: „*ha lábasjósága nem volt, még csak kutyautónek sem fogadták volna.*”²⁶ — mondja ezt a 20. század végén egy magyar parasztember. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések mutatják, hogy a föld mellett az állat is szorosan hozzákapcsolódott a helyes élet paraszti ideáljához.

Az első kettőből következik a paraszti értékrend harmadik (fontosságát tekintve tulajdonképpen az első) legfontosabb eleme, a családdal szembeni kötelességtudat. A föld mindenekelőtt a család megélhetését biztosítja. Maga a házasság és a családalapítás is egy kötelezettségvállalás, ami alapvonása a paraszti mentalitásnak. Nem véletlen, hogy a paraszti társadalomban a férfi szerepének

²² Jávorka Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Faragó T.: Magyarország társadalomtörténete. i. m. 147.

²³ Uo. 149.

²⁴ Tomori V.: A magyar parasztság lélektana. i. m. 199.

²⁵ Helyi adatközlők Tibolddarócra.

²⁶ Jávorka K.: Paraszti erkölcs i. m. 147.

családja eltartásáért végzett munkája adott tartalmat.²⁷ A lusta férfit a társadalom kivetette magából, gúnyolták, nem is tekintették férfinak. A földdel szembeni felelősségtudatot erősíti az is, hogy annak birtoklása köti össze a parasztembert elődeivel és utódaival is. Kötelessége tehát a szülei által ráhagyományozott földet megőrizni és lehetőleg gyarapítva továbbadni azt örököseinek.

A parasztnak a földhöz, illetve a természethez és állataihoz fűződő ily bensőséges viszonya tehát bizonyára nem magyar sajátosság. Ezért jeleníthet meg például Robert Merle francia író, a Francia história című történelmi regényfolyam szerzője, Malevil című, 1972-ben megjelent tudományos-fantasztikus regényében a francia parasztok jellemzéseként a fentebb vázolt paraszti gondolkodásra teljes mértékben rimelő motívumokat. A természethez való viszonnal kapcsolatban például a következőt olvashatjuk: „*Mi, parasztok, olykor káromkodunk ugyan a rossz idő miatt, teszem júniusban, amikor a túl bő csapadék elrothasztja a szénánkat, de tudjuk jól, hogy az eső igaz barátunk, hogy ő éltet bennünket, nélküle nem lenne aratás, szüret, fű, forrás.*”²⁸ Az állatokhoz, az életben maradás legfőbb letéteményeseihez kapcsolódóan pedig igen jellemző a következő idézet: „*Parasztokat arra kérni, hogy csak úgy ajándékozzák oda a tehenüket! Képtelen ötlet. Kizárólag városi embernek juthat az eszébe. (...) micsoda szentségtörést követett el Fulbert a többiek szemében. Szemet vetett a tehenre. A tehenükre. Aki a világon a legszentebb Isten után (ha ugyan őutána.) Nem anynyit ér a szemünkben a tehen, amennyit a vásáron adnak érte, ő, nem! Csakis azért kérjük meg az árát, hogy pénz alakban is lerójuk vallásos hódolatunkat iránta.*”²⁹

A fenti két idézet pusztán azt hivatott példázni, hogy a paraszti gondolkodás nem sokban tér el Európa különböző pontjain, független az anyanyelvtől, a földrajzi elhelyezkedéstől, nemzetek felett áll és alapját a zord életkörülmények, a megélhetésért való folyamatos munka, küzdelem azonosságai adják. A kontinens „parasztságainak” rokon lelke az előljárók, az arisztokrácia iránti ellenszenvben is megmutatkozott, a sorsazonosság, illetve annak fölismerése pedig — más egyéb okokkal együttesen — elvezetett olyan jól ismert eseményekhez, mint például az első világháborús fraternizációk az osztrák és orosz, vagy német és francia bakák között, melyek sok esetben a parancsnokok tiltásai ellenére is folytak.³⁰

Az eddig elmondottak alapján az látszik bebizonyosodni, hogy nem vagyunk képesek biztonságos konszenzusra jutni abban az alapvető kérdésben sem, hogy pontosan kik, milyen társadalmi csoportok számíthatók egyértelműen parasztoknak. A szakirodalom áttekintése és az egyes jellemzők, csoportképző elemek

²⁷ Uo.

²⁸ Robert Merle: Malevil. Európa, 1980. 297.

²⁹ Uo. 262–265.

³⁰ John Keegan: Az első világháború. Európa, Bp. 2010. 664.

sorba állítása és alapos átgondolása után a szóba jöhető csoportok közül csak egy szűkebb réteget nevezhetünk meg, amely a feltételek legalább nagy részének megfelel. Erre alapozva tulajdonképpen a „paraszt” kategóriába pusztán a faluközösségben, esetleg tanyán élő, saját földdel rendelkező, polgári foglalkozással, vagy más bevételi forrással nem rendelkező, nem nemesi származású személyeket sorolhatjuk. Az ily módon keletkező modellből tehát kimaradnak például az uradalmi cselédek, de furcsamód még a zsellérek is. Jól jellemzi a problémát, és a korábban elmondottakat alátámasztja Gyáni Gábor, aki *A mindennapi élet mint analitikus kategória* című tanulmányában „három dimenzió, nevezetesen a munka, a jövedelmi viszonyok (a vagyoni állapot), valamint a lakott hely” megtagasztalása által alkotott „társadalmi mátrixról” beszél. Ezek a kondicionáló körülmények viszont — így Gyáni — általában nincsenek kötelező erejű hatással az egyének és csoportok valós életvitelére és gondolkodásmódjára, vagy társadalmi sorsára, mindössze „valószínűsítik a korabeli életlehetőségek potenciális tereit.” Gyáni is rámutat a parasztságnak, azaz „a mezei munka tapasztalati világába zárt társadalmi univerzumnak” óriási belső különbözőségeire.

Akár az individualizálódás esélyeit és mértékének lehetőségét, akár az életminőséget vagy a jövedelmi forrásokat vizsgáljuk, nyilvánvaló ellentétek állítják szembe például „a jogilag leginkább kötött uradalmi cselédek a hozzájuk képest jóval szabadabb gazdacselédekkel (...) summásokkal és nemkülönben a napszámosokkal, nem beszélve az (...) összehasonlíthatatlanul nagyobb autonómia birtokában lévő kiscgazdákról vagy módos nagygazdákról.” Ugyanakkor nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy „a kevésbé individualizált mezei munkavégző (az uradalmi cseléd) egyértelműen kedvezőtlenebb helyzetben élt a hozzá képest természetesen több személyes mozgásteret élvező (kis)birtokos parasztnál.” Mindezt persze tovább árnyalja a településforma is, óriási eltérések tárulhatnak elénk például egy tanyaház enteriőrjének és a mezővárosba beköltözött, „urizáló” paraszt belterületi otthonának összehasonlítása során.³¹ Ha tehát elfogadjuk Tomori Viola megállapítását, mely szerint a parasztságot csak egy igazán összekötő kapocs jellemzi, mégpedig a paraszti lét tudata, azaz maga az *identitás*, akkor már a modellbe illeszthetők lehetnek a korábban kihagyásra ítélt csoportok is, azonban így a kérdés tudományos szempontból történő vizsgálata talán még nehezkesebbé válik.

Az identitás mai, a társadalomtudomány által használt fogalmát Erik H. Erikson fejlődépszichológus alkotta meg. Szerinte az identitás nem más, mint „a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely

³¹ Gyáni Gábor: *A mindennapi élet mint analitikus kategória*. In: *Uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2010. 54–55.

*egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.*³² Az identitás tehát a társadalmi hovatartozás tudatát jelenti, amely „a közös tudásban és emlékekben való osztozásban” gyökerezik.³³ Ilyen kollektív identitása volt például a magyar nemességnek is, amely legfőképpen a genealógiára és a családtörténetre alapozódott. Ehhez képest a parasztság kollektív tudata, történelmi emlékezete az 1930-as évek etnográfusai szerint csökevényes volt, a mai néprajztudomány azonban már úgy vélekedik, hogy bizonyára a ma ismertnél jóval gazdagabb lehetett, csak éppen „aktuális gyűjtője hiányzott.” Azonban nem tételezhető fel teljes biztonsággal, hogy létezett volna a nép körében valamiféle közös kulturális emlékezet.³⁴ A rétegződési modell alkotása során tapasztalt nehézségek láthatóan ismét visszaköszönnek, amikor ezt a paraszti kollektív identitást (vagy ha úgy tetszik: a paraszti lelket) kíséreljük meg körülírni, illetőleg esszenciáját megtalálni.

A parasztság, mint társadalmi csoport identitásképző erejét tehát néhány centrális értékhez való igazodás adja. Ezek az értékek a rábízott javakkal (föld, állatok) szemben érzett felelősségérzet, a szorgalom és a kötelességtudat, vagyis a munkaközpontú értékrend. Ugyanakkor ennek a társadalmi rétegnek a mentalitása még sokkal árnyaltabb, szükséges például a hiedelemvilág, a vallással és a természetfelettihez való kapcsolat, a más társadalmi csoportokhoz való viszonyulás vizsgálata, ami más források bevonásával együtt érthető meg. A probléma megoldása — amennyiben egyáltalán lehetséges — egy külön tanulmány (tanulmányok?) témája lehet, a kérdéssel viszont mindenképpen érdemes foglalkozni, hogy tisztábban láthassunk ezen a téren, és kutatásaim során lehetőség szerint erre is fogok törekedni.

Kutatásom, mely elsősorban a parasztság és a falusi nemesség kapcsolatainak vizsgálatára irányul, rendelkezik még egy, a magyar társadalomtörténet-írásban meglehetősen elhanyagolt aspektussal. A történelmi kataklizmák antropológiája és mentalitástörténete nem örvend nagy népszerűségnek a magyar történelemtudomány művelőinek körében, holott a kollektív emlékezet, a személyes, vagy kollektív gyászunka, mint történelmi téma remek lehetőséget kínálna, hogy közelebb kerülhessünk a társadalom egyes rétegeinek mélyebb megismeréséhez.³⁵ Ezek a történelmi kataklizmák lehetnek természeti csapások (például a hazánkban 1875-ben kitört filoxéravész), vagy háborúk, a kutatás szempontjából legfőképpen az első világháború. A világégés, mint kollektív emlékezeti esemény feldolgozása, a történelemek frontkatonák szemszögéből való ábrázolása

³² Idézi Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: *Uő: Az elveszithető múlt* i. m. 103.

³³ Uo. 104.

³⁴ Uo. 109.

³⁵ Erről a kérdésről bővebben: Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp. 2000. 81–94.

Magyarországon még szinte érintetlen terület, gyakorlatilag Szentí Tibor³⁶ és Hanák Péter³⁷ nyolcvanas évek végi próbálkozása szinte egyáltalán nem is talált folytatásra. A francia és az angol történetírásban ugyanakkor példamutató törekvések mutatkoznak az első világháború történetének ilyen szempontú megragadására és elbeszélésére.³⁸ A kutatás ezen irányvonalának alapvető forrásbázisa, ugyanakkor a paraszti gondolkodás elemzéséhez is kiváló alapanyagot szolgáltat az első világháborúból származó népi levelek tanulmányozása. Ezekben a levelekben is világosan tükröződik a korábban már néhány szempontból elemzett paraszti mentalitás. A legfőbb források a frontkatonák levelei és képeslapjai, a nekik szóló, családtagok, rokonok, barátok által írt levelek mellett lehetnek még például harctéri naplók, emlékiratok, vagy akár frontversek, vagy más irodalmi művek, illetve szinte bármi, ami az ágensek látásmódját tükrözi. Feldolgozásuk során azonban a hagyományos történeti szemlélettől eltérően kell viszonyulnunk hozzájuk. „*A történész jobban teszi — írja Gyáni Gábor — ha ezúttal mellőzi ezen „népi” dokumentumok történetírói felhasználása során a hagyományos, tehát a referencialitás szokásos elvét érvényesítő forráskritikát.*”³⁹

A népi levelek remek mentalitástörténeti források lehetnének, amelyekből mondhatni torzítás nélkül megismerhetnénk a jobbágyok, szegényparasztok, munkások nézeteit, gondolatait, érzelmeit. Sajnos azonban nagyon kevés ilyenrel rendelkezünk azon egyszerű okból, hogy a nép többsége egészen a 19. század végéig írástudatlan volt. A kötelező népiskolai oktatás bevezetése ugyan már 1868-ban bekövetkezett, ennek hatásai viszont csak a századfordulón váltak érezhetővé. Az analfabetizmus, amely 1869-ben még 65% fölött volt a hat éven felüli lakosság körében, még 1890-ben is 47%-os, és az arány csak 1910-re csökkent egyharmadára, azaz 33%-ra.⁴⁰ További problémát jelent, hogy még az írástudók közül is csak a nemesek fordítottak gondot arra, hogy levelezésüket megőrizték.

A források alacsony számának okai közül nem elhanyagolható továbbá, hogy a parasztság és a munkásság körében viszonylag ritkán adódott nyomós ok a levélírássra. Ezért is nyújt a kutatás számára jó forrásbázist az első világháború

³⁶ Szentí Tibor: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Bp. 1988.

³⁷ Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: *Uő: A Kert és a Műhely*. Gondolat, Bp. 1988.

³⁸ Francia részről magyar nyelven elérhető például Audoin-Rozeau, Stéphane – Becker, Annette: 1914–1918. Az újraírt háború. L'Harmattan, Bp. 2007., illetve az angolszász történetírásból, egyelőre csak eredeti nyelven olvasható például Winter, Jay: Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History. C.U.P., Cambridge 1995.

³⁹ Gyáni Gábor: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: *Uő: Az elveszíthető múlt* i. m. 296.

⁴⁰ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp. 2005. 42.

időszaka, mert „végre” alkalmat szolgáltatott a parasztok számára is a levélírásra. A levelekből ismételten ráismerhetünk a már korábban kiemelt, a parasztság gondolkodásmódját jól jellemző motívumokra. A természet, az állatok, a termés, a földdel kapcsolatos munkálatok itt is megjelennek, sőt, igen fontos részt képeznek a levelezések szövegében. *„A valóságos élmények, vágyak és gondok tükrözése nem politika centrikus (...) kevésbé felel meg a történeti egyszerűsítésekben olvasható, fiktív (...) néphangulatnak. A levelekben nincs szó királyhűségről, csak hitvesi hűségről, nem esik szó hazaszeretetről sem, annál inkább békeszeretetről meg emberszeretetről.”*⁴¹ A férj (apa, fiúgyermek, vagy más férfi rokon) távolléte miatt való kesergés, állapota miatti aggodás kifejezésre juttatása, hogyléte felőli érdeklődést általában az otthoni állapotok leírása követi, majd ennek részeként szinte mindig egy bővebb beszámoló jön a házi gazdaság állapotáról.

Mindössze két példát emelnék ki a Hanák Péter és Szentí Tibor által közölt források szövegéből azzal a céllal, hogy ízelítőt adhassak a levelek stílusát, hangulatát illetően. Egy frontkatona, Böthi János felesége például a következőket írja férjének 1917 májusában. *„Edes uram, ha köznap nem írhatok is, de minden vasárnap írok, mert este későn érek haza, ekkor gyermekeket ellátni és a jószágot is, még hozzá lesz egy kis mérgeledni való is mindig, még ugyan nem megyek sehová, mert későn eresztet ki az idő, késve vagyunk a vetesél, még most is vetik a kukoriczát. későn lesz minden dolog, majd őszjőn a kapalas, kaszalas, gyűtés, aratas, csak legyen, mint majd elvégeszük, ha isten segít bennüket es titeket haza.”*⁴² Fontos, hogy a fronton lévő családtag tájékoztatva legyen az állatok hogyléte és a termés állapota felől, az otthon maradtak jól tudják, hogy ő a fronton is e fölött aggodik, és ez kifejeződik a hazaírt levelekben is.

Gyakori az is, hogy az otthoniak a fronton harcoló férfiktól kérnek levél útján tanácsot az otthoni gazdaság vezetéséhez, hogy legalább ily módon ki tudják venni részüket a munkából. *„Megértettem, hogy a Vörös szőrű Disznó elég jó, hála Istennek, meg, hogy ama kettő közül a kisebbiket megölöd, mert a vörös inkább jobb. Tehát kedves anyukám, úgy teszel vele, ahogy jobbnak látod, mert én nem segíthetek semmit.”* – írja Paksi Pál paraszti származású katona édesanyjának küldött levelében. Néhány nappal később kelt levelében pedig ugyanezekről a malacokról ezekkel a szavakkal érdeklődik: *„a kicsi hízók vannak-e már 100-100 kilósak? Szeretném látni a piczi malaczokat is, tudom, hogy nagyot nyőttek, mióta berukkoltam.”*⁴³

Mind a levelek témájában, mind a főbb motívumokban és a használt formulákban, mind pedig szerkezetükben látványosan elkülönülő eltérések mutatkoznak a polgári-, a munkás- és a parasztlevelek között. Ily módon is megfigyelhe-

⁴¹ Hanák P.: Népi levelek i. m. 246–247.

⁴² Uo. 229.

⁴³ Szentí T.: Vér és pezsgő i. m. 84.

tővé válnak vizsgálatuk során a paraszti mentalitás motívumai. Mindemellett a kollektív emlékezet kutatási lehetősége igen jelentős, hiszen maga a frontélmény is egy jól megragadható, széles társadalmi réteget érintő probléma volt. Az ország népességének egyhatodát hívták be katonának az első világháború idején, ezáltal a fiatal, a 20. század 20-as, 30-as éveiben a társadalom gerincét (illetőleg haláluk esetén éppen az abból hiányzó részt) alkotó nemzedék volt személyesen érintett a trauma megélésében.⁴⁴ Ezen kívül további fontos, kevésbé kutatott kérdés a személyes, vagy családi gyász, a trauma feldolgozásának folyamata, „a fájdalom fogadtatása”. A történetírás, amely precízen számon tartja az eseteket statisztikai szempontból, elmulasztja számba venni a lelki veszteséget. Ennek eszközei lehetnek a naplók, amelyek sajnos rendkívül alacsony számban állnak rendelkezésre.⁴⁵

A kutatás tehát alapjában véve két dilemmával néz szembe. Az egyik a társadalmi rétegződési modell felállításának problémája, a másik a paraszti identitás (ha tetszik: paraszti „lélek”) leírásának nehézsége. Mindenesetre saját értelmezésem szerint — illetőleg a helyi adottságoknak megfelelően — a „paraszt” kifejezést a földdel rendelkező, abból élő, földművelő rétegre, valamint a zsellérekre és a napszámos földművesekre vagyok kénytelen korlátozni. A paraszti–nemesi együttélés jellemzői, a paraszti mentalitás vizsgálata, a történelmi kataklizmák hatásainak feltárása, valamint a kollektív emlékezet boncolgatása mind-mind későbbi tanulmányok témái lesznek, és természetesen nem marad el Tibolddaróc község múltjának hagyományos, helytörténeti feldolgozása sem, mindemellett pedig a helyi parasztság és nemesség átfogó társadalomtörténeti elemzésére is sor kerül majd.

⁴⁴ Gyáni G.: Világháború i. m. 297.

⁴⁵ Üdítő kivétel a magyar történetírásban a nyomtatásban megjelent, történész kommentárral ellátott paraszti napló: Csonka Mihály élete és világképe. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp. 2009.

KOREN ISTVÁN IDENTITÁSA ASZÓDI ÉVEINEK TÜKRÉBEN

BOZÓ–SZŰCS DIÁNA

Kulcsszavak: szlovák nemzeti mozgalom, pánszlávizmus, reformkori nyelvharc, Koren István, latin iskola, Aszód, Mikulás Dániel

A politikai folyamatok, születő eszmék, mozgalmak, célok nem csak az ország átfogó történelmének vizsgálatakor fontosak, hiszen kisebb közösségek együttélésére, hétköznapijaira is komoly hatással voltak, a közösségen keresztül pedig az egyén érzéseit, döntéseit, tetteit, tehát az életét is jelentősen befolyásolhatták. Ez a megállapítás különösen igaz a 18. század végén, 19. század elején induló „nemzeti ébredésre”, amely alatt a magyarországi népek párhuzamos nemzetépítését értjük. A fokozatosan kibontakozó nacionalizmus egy új csoportalkotó tényezővé vált, az azonosulás új alapja a nyelv, valamint a közös kultúra és a múlt lett. Mindezek miatt lehet érdekes számunkra Koren István példája. Egy szlovák származású, 19. századi értelmiségi, aki egy kis, evangélikus, szlovák mezőváros középiskolájának a tanára és a közösség segédlelkésze, ebben a szerepében pedig a magyarországi evangélikus egyházhoz szorosan kötődő, azt képviselő egyházi értelmiségi, akinek szlovákként is, evangélikusként is, de tanárként a magyar nyelv terjesztőjeként is helyt kell állnia. Több közösségben, több dimenzióban is meg kell felelnie, ebből adódóan több oldalról is támadási felülettel rendelkezik, hiszen egymással ütköző értékek közötti választásra kényszerülhet.

Koren István 1805-ben született a Pest megyei Domonyban, evangélikus, szlovák kézműves családban. A domonyi elemi iskolából a szomszédos német lakosú Ikladra küldték szülei német nyelvet tanulni. Középiskoláit 1816–1825 között Selmecbányán végezte. A gimnáziumi osztályok után a főiskolai szintű bölcséleti képzést is helyben végezte el, 1825-től 1828-ig pedig Pozsonyban tanult teológiát. Innen a Zólyom vármegyei Osztrolukára került, Osztroluczky Miklós nagybirtokos fiának és lányának nevelőtanáraként dolgozott. 1833-ban négy hónapot Besztercebányán tanítóskodott. 1833-tól 1856-ig tanított az aszódi latin iskolában, ő volt az egyetlen tanár, egyedül vitte az összes osztályt. Petőfi Sándort és öccsét is tanította. 1856-ban hívták meg a Szarvasi Gimnáziumba tanítani, itt 1883-ig tanítóskodott, magyar nyelvet, német nyelvet, latin nyelvet

és botanikát tanított. Nyugdíjba vonulása után tíz évvel, 1893-ban halt meg.¹ A jelen tanulmányomban az aszódi évekre igyekszem koncentrálni. Azonban mielőtt ezt megtenném, szeretnék néhány később keletkezett leveléből idézni.

1884-ben nyugdíjas korában a következőket írja Ján Kvačalanak, egykori szarvasi tanítványának: „*Homéroszt olvasom, Cicerot, Turgenev-et, Dosztojevszkit, Mickievicet, és a mi ismert Nemzeti Újságunkat, Narodnie Noviny, Pohľady és így tovább. Ez számunkra sajnos tilos és nem szívlelt és nincs remény, hogy egyszer a mi szlávjaink számára a mi hazánkban jobb idők következnenek. Míg a mi nyakunkon ellenségeink ülnek, rendkívüli renegátok.*”² Egy másik alkalommal, 1885-ben pedig a következőt írja neki: „*Ami a nemzeti dolgok állását illeti, (...), szörnyű szemtelenség az, hogy minket is arra hívnak, hogy az erdélyi „művelődési egyesület”-t támogassuk, és az ő hazugságaitak küldözgetik nekünk, és hazugságaikkal zsúfolt üzeneteiket.*”³ A következő év januárjában pedig így nyilatkozik a szlovák nyelv tanításáról: „... nagyon szomorú ez (...) számunkra, (...) szlovákok számára, de ne essünk kétségbe. Mindenhol igazságtalanok velünk, még a pozsonyi evangélikus akadémián is, (...) Mindenféle tudományokat tanítanak, de a beszédet, amin nekik tanulniuk kelle-

¹ Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891.

<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

² Vašková, Ľubica – Bernát, Libor: Štefan Koreň a Ján Kvačala. Vzťah učiteľa žiaka vo svetle korešpondencie Š. Koreňa. In: Historicko-pedagogické fórum. Internetový časopis pre dejiny pedagogiky a školské múzejníctvo ISSN 1338-693X, (Ľubica Vašková – Libor Bernát: Koreň István és Kvačala János. Egy tanár és egy diák kapcsolata Koreň I. levelezései fényében. In: Történelem-pedagógiai fórum. Internetes oktatástörténeti folyóirat.) Číslo 2/2012, http://www.msap.sk/images/stories/casopis/hpf_2_2012.pdf 62 konštatovaním „... sa vlastne len teraz stihnem sám učiť, kochať sa v znamenitých plodoch výtvara ducha ľudského. ... Čítavam Homera, ... Cicerona, zo Slavianov Turgeneva, Dostojevského, Mickieviča a naše znamenité Narodnie Noviny, Pohľady a t. d. To Vám bohužiaľ nevolno a teraz ani neradno; ani niet nádeje, že by raz pre Slavianov vo vlasti našej prajnejšie časy nastaly. Až priveľmi nám sedia na krku nepriatelia, zvlášť odrodilci.“ Fordította: Bajcsi Ildikó

³ Vašková, Ľ. – Bernát, L.: Štefan Koreň i. m. 61. „Ako v národnostných veciach stojíme, to z novím dobre známe; hnusná bezočivosť je, keď ešte aj nás vyvolávajú aby sme sedmohradský „művelődési egyesület“ podporovali, a posielajú nám ich klamstvom a lžou preplnené správy.“¹¹ V novoročnom liste nasledujúceho roku: „... veľmi smutné to polozenie, pre nás, osvedčených Slovákov, ale nezúfajme! ... Všade nám krivdu robia, ešte aj na ev. akademii prešporskej, mena toho nehodnej, jezuitickej. Všelijaké vedomosti učia, a reč, v ktorej ony majú ľudu vzdelávaní byť nie; prednášajú aj estetiku a estetiku v reči mať nechcú. To zachádzanie tam so slovenskými mládenci i tu všeobecnú nevoľu spôsobilo ...“ Fordította Bajcsi Ildikó.

ne, nem,...).⁴ Koren István egykori diákjának, Ján Kvačalanak írt levelei egyértelműen megmutatják a dualizmus kori tanár identitását, valamint a magyar politikáról vallott véleményét. Azonban jelen tanulmányban ennek előzményeire igyekszem koncentrálni. Vajon aszódi évei alatt hogyan vélekedhetett a kérdésről Petőfi Sándor tanára?

Aszód a Gödöllői-dombság tövében, a Galga-mentén elhelyezkedő, a korszakban szlovák többségű mezőváros a Pest illetve Nógrád megyei szlovák enklávé része. Németek laktak még itt, akiket a szlovákokkal együtt a város földesura, a Podmaniczky család telepített be a 18. században.⁵ Gyivicsány Anna szerint a második szlovák letelepedési hullámmal került Aszódra a helyi szlovák lakosság, méghozzá szervezett betelepítés keretében, a Podmaniczky családdal kötött szerződésük 1716-ban keletkezett.⁶ A felekezeti megoszlást tekintve a 19. század közepén Fényes Elek szerint ezer evangélikus, kettőszázhusz katolikus, háromszázharminc zsidó és tíz református lakta Aszódot.⁷ A szlovákság és a németiség evangélikus felekezetű volt. A város életében kiemelkedő szerepet kapott a helyi középiskola, mely a térség evangélikus értelmiségi rétegének utánpótlása mellett, természetesen a társadalmi felemelkedés lehetőségét biztosító tényező is volt. Koren István, a város latin iskolájának egyetlen tanáraként fontos személyisége volt a városnak, értelmiségiként nagy tiszteletnek örvendett.

Koren István, a tanárszemélyiség

A korszakban az iskolákat az egyházak működtették, az iskolahálózat felekezetenként alakult ki. Jellemző, hogy a protestáns iskolák alapításában, fenntartásában magánszemélyek és városok is részt vettek. Ez a megállapítás az aszódi evangélikus latin iskolára is igaz, melynek fenntartója a Podmaniczky család volt, valamint az aszódi evangélikus gyülekezet.⁸ A protestáns iskolarendszerben a kollégiumok a meghatározóak, ahol az alapoktól a felsőfokú végzettségig oktatnak. A gimnázium nyolc osztályos volt. A schola grammatikák, vagy nyelvészeti iskolák, latin iskolák ebből hatot oktattak. 10–16 éves korig jártak ide a diákok. Az alapozó két évet, a donatistát két év grammatika, ejtegető osztály követte, ezek után következett a két syntaxis, szókötő osztály. Ennek elvégzése

⁴ Uo.: „... veľmi smutné to polozenie, pre nás, osvedčených Slovákov, ale nezúfajme! ... Všade nám krivdu robia, ešte aj na ev. akademii prešporskej, mena toho nehodnej, jezuitickej. Všelijaké vedomosti učia, a reč, v ktorej ony majú ľudu vzdelávaní byť nie; prednášajú aj aesthetiku a aesthetiku v reči mať nechcú. To zachádzanie tam so slovenskými mládenci i tu všeobecnú nevoľu spôsobiló ...“ Fordította Bajcsi Ildikó.

⁵ *Asztalos István*: Kisváros a Galga mentén I. Aszód 2004. 210.

⁶ *Gyvicsány Anna*: A magyarországi szlovákok. Útmutató Kiadó, Bp. 1998. 6.

⁷ *Fényes Elek*: Magyarország Geographiai Szótára. Pest 1851.

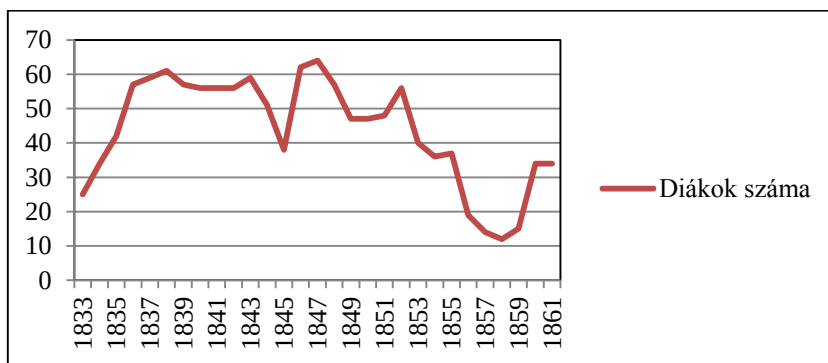
<http://www.fsze.hu/digitdoc/fenyess/>

⁸ *Asztalos István*: Az aszódi evangélikus középiskola története 1728-1948. Petőfi Múzeum, Aszód 2003. 14.

után még két osztály kellett a középiskola befejezéséig.⁹ Ilyen volt az az iskola is, ahol Koren tanított. Egyedül tanította mind a hat évfolyamot,¹⁰ ez 1833–1856 között összesen négyszáztizenhat diákot jelentett.¹¹ A diákok 76%-a volt evangélikus, 10%-a református, 7% volt a katolikus felekezetűek és ugyanennyi a zsidó vallásúak aránya. A tanulók szüleinek 7%-a volt birtokos, 36%-a értelmiségi, 28%-a kézműves, 11%-a kereskedő, 9% volt a gazdálkodók aránya és 2%-uk uradalmi cseléd volt, a maradék 7% foglalkozása pedig ismeretlen számunkra.¹²

Több jel is utal arra, hogy Koren István kiemelkedő tanár lehetett. Egyrészt az aszódi latin iskola vonzáskörzete. A tárgyalt időszakban, a Koren István alatti években Bars, Békés, Esztergom, Fejér, Heves, Hont, Liptó, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Sáros, Veszprém vármegyékből és a Jászkun területéről iratkoztak be diákok az aszódi latin iskolába. A diákok 70%-a volt Pest megyei, 14% Nógrád megyei, a maradék 16% adja ki az összes többi megyét. Összesen a diákok 30%-a aszódi származású. Tehát az iskola diákjai főleg Pest és Nógrád megyéből jártak Aszódra, a többi megyéből érkezők aránya nem számottevő, így nagy kiterjedésű, de elszórt volt az iskola vonzáskörzete.

A vonzáskörzet mellett a diákok létszámának alakulása is mutatja, hogy az iskola népszerűsége Koren István első pár éves ittléte után megugrik, majd távozás után csökkenni kezd, bár az is tény, hogy ekkoriban nehéz helyzetbe került az iskola az „Entwurf” nevezetű tanügyi rendelkezés miatt.

A diákok számának alakulása 1833–1861

⁹ Uo. 23.

¹⁰ Uo. 84.

¹¹ Matricula, iskolai anyakönyv, Petőfi Múzeum Tudományos Gyűjtemény 91.101.1 (A továbbiakban Matricula – iskolai anyakönyv) A hivatkozott forrást Koren István vezette 1833–1856 között, majd 1864-ig utódai folytatták a bejegyzést. Az anyakönyv 122 oldal terjedelmű, latin, magyar és német nyelvű bejegyzésekkel.

¹² Matricula – iskolai anyakönyv

Koren 1856. évi Aszódról a Szarvasi Gimnáziumba való távozása miatt megvizsgáltam a szarvasi iskola anyakönyveit, abból a célból, hogy kiderítsem, Koren István távozása hatott-e az aszódi diákságra. Koren fiait leszámítva hét diák hagyta el az aszódi iskolát és iratkozott át Szarvasra a tanár távozásának évében. Emellett a szarvasi anyakönyvekben több egykori aszódi diák gyereket találtam meg. Ilyen például Sárkány Pál, az egykori pilisi lelkész, id. Sárkány Sámuel unokája, aki az 1860–61-es¹³ tanévben 6. osztályos, ő az egykoron Aszódon végzett Sárkány Pál fia, unokaöccse ifj. Sárkány Sámuel későbbi főesperesnek. Sámuel és testvérei is az aszódi latin iskolában végeztek tanulmányaikat. Sárkány Dezső az 1861–62-es¹⁴ tanévben 6. osztályos, apja Sárkány János kiskőrösi lelkész, az Aszódra beiratkozott négy Sárkány testvér közül ő volt a legidősebb. Elefánt József az 1861–62-es tanévben iratkozott be, a 7. osztályban az apja Cegléden fésűs, és a többi testvére az aszódi iskolában végzett. Micsinay Endre aszódi elemi iskolai tanító ide írta át fiát, Endrét az aszódi iskola elvégzése után 1861–62-ben. Mindezek mellett több tápiósági, Nógrád megyei és Pest megyei diákot találtam a szarvasi tanulók között, akiknek a lakhelyülről szolgáló település 1856 előtt az aszódi iskola vonzáskörzetébe tartozott.¹⁵

Koren István több elismerést is kapott, mint tanár. Például a Protestáns Egyházi Iskolai Lapban az 1842-es évben a következő írás jelent meg róla: *"Aszódon iskolavizsgálat. T. Koren István úr, az aszódi latin iskola érdemtelen professzora a f.é., június 22-ik és 23-kán, számos egyházi és világi egyede, különösen az illető dékán urak jelenlétében tartott közvizsgán, nemzeti nyelvünk buzgó terjesztése és nevelőkéi körül tett fáradhatatlan szorgalmának újabb meg újabb jeleit adá. Az ifjak magánoktatás mellett a zenészetben is sikerrel tettek előmenetelt. Adjon az ég édes hazánknek több hason igyekezetű férfiakat."*¹⁶ Breznay János a Selmeci líceum tanára írja egy alkalommal Korennek: *"Kik az aszódi iskolából jönnek mihozzánk rendszeren a legjobb tanulóink közé tartoznak."*¹⁷ Az Evangélikus Egyház és Iskola című lap nekrológiájában a következőképpen emlékezik meg aszódi éveiről: *"Itt egymaga vezette az egész algymnasiumot, zongoratanítással foglalkozott, sőt minden negyedik vásár-nap tótul és németül prédikálni s azon felül egyéb lelkési és elemi tanítói teendőiben segédkezni kötelezve volt. S ez óriási munkát 23 éven át az egyház és a kerület teljes megalégedésére a legnagyobb lelkiismerettel és önmegtadással teljesítette."*¹⁸

¹³ Evangélikus Országos Levéltár Archivum Generalis Ecclesiae III. B 10 (A Szarvasi Gimnázium anyakönyvei)

¹⁴ EOL AGE III. B 9.

¹⁵ EOL AGE III.C 11., 8.

¹⁶ Közli Terray Barnabás In: Aszódi Múzeumi Füzetek (1960) 1. szám 6.

¹⁷ EOL Koren István irattára I./I. 18.

¹⁸ Evangélikus Egyház és Iskola 14. évfolyam 19. szám 1893.május 13.

Az aszódi latin iskola Koren István alatt történő felvirágzása, valamint az őt ért elismerések alapján kitűnik, hogy Koren figyelemre méltó tanárszemélyiség lehetett. Ennek bemutatása egyrészt azért volt célom, mert mindenképpen fontos helye van Koren István portréjában, illetve úgy vélem, hogy ezen ismeretek birtokában hangsúlyosabban kirajzolódik az evangélikus egyházban és iskolarendszerben, valamint Aszód városában betöltött fontos szerepe. Emellett az aszódi középiskola népszerűségének Koren István igazgatása alatt történő növekedése még jobban sürgeti a szlovák nyelvhez, esetleg a mozgalomhoz való viszonyának feltárását.

A környezet — Reformkori nyelvharok Aszódon és környékén

A magyar liberálisok reformprogramja antifeudális és polgári tartalmú volt, fő célja egy olyan magyar állam megteremtése, mely jogban és szabadságban egységes polgári közösség. Az új polgári nemzetnek minden magyar és nem magyar egyenrangú tagja lehet majd. Az 1840-es évek közepére forrt ki azonban a magyar liberálisok politikai nemzetfelfogása, melynek lényege, hogy a nyelvi és etnikai azonosság még nem nemzetteremtő tényező, mivel a történelmi múlt és az államiság, a politikai lét elengedhetetlen tartozéka a nemzeti létnek. Ebből kiindulva tehát nem ismerték el a Magyarországon élő népeket nemzetnek. Kossuth abban bízott, hogy a fokozatos jogkiterjesztésért cserébe a nem magyarok feladják nemzeti törekvéseiket és az önkéntes asszimiláció útjára lépnek majd. Az imént kifejtett álláspontból eredetezhető a magyar nyelv kiterjesztéséért folytatott küzdelem, valamint a nem magyarok nyelvi és kulturális törekvéseinek korlátozása is, mely a reformkori nyelvharok alapját adta, hiszen a magyarral párhuzamosan a nacionalizmus és a nemzetépítés útjára lépő nem magyar népek védekezni kezdtek az elnyomás ellen és harcoltak nyelvi és kulturális jogaiért.¹⁹

A nyelvharok főleg az evangélikus egyházon belül élesedtek ki annak nemzetiségi jellegéből adódóan. Ezek a viták Aszódot és a közeli szlovák többségű, vagy tiszta szlovák lakosságú dél-nógrádi, főképp evangélikus falvakat is érintették. A magyar nyelvoktatásba való bevezetése igen nehézkesen ment. Ezt mutatja az aszódi tanító körül kialakult botrány. Történt ugyanis, hogy 1842-ben tanító nélkül maradt az elemi iskola és Liptó megyéből hívtak tanítót a városba, azt a Masztic Jánost, akiről később kiderült, hogy Jozeffy Pál püspök pánszláv

¹⁹ Kiss László: Kossuth Lajos szlovák nemzetiségű vitapartnerei. In: *Uő: A szlovák nemzeti tudat születése. Tanulmányok a szlovák „nemzeti ébredés” és a reformkori szlovák–magyar viszony történetéből.* Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae, Eger 2005. <http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/>

mozgalmának a tagja.²⁰ Masztic János elkezdte hanyagolni a magyar nyelv oktatását, sőt erre tanító társait is biztatta, néhány esetben például Csíktartsa és Péteri tanítója esetében eredményesen.²¹ Mindez Brocken József tudomására jutott, aki a domonyi lelkész volt, valamint az aszódi iskolajárás dékánja. Brocken tájékoztatta az eseményekről Podmaniczky Lajost, az aszódi egyházközség felügyelőjét és az iskola patrónusát, aki rögtön menesztette a pánszláv tanítót. Erre reagálva az egyházmegyében működő tanítók tiltakozó körlevelet fogalmaztak meg Irsán, és továbbküldték mindenkinek, aki alá szeretne írni. A beadvány címzettje az esperes és a közgyűlés volt, ahogy az 1843 júliusában megfogalmazott újabb körlevélnek, melyre Masztic János újabb esete adott okot, ekkor ugyanis a városból is kitiltották. Az aláírók a következő települések tanítói voltak: Csíktartsa, Rákospalota, Zsidó (ma Vácegres), Csomád, Bottyán, Kisújfalu (Váckisújfalu), Domony, Iklad, Pécel, Váckisújfalu, Rákoskeresztúr, Cinkota.²² Arról nincs információnk, hogy Koren István aláírta volna bármelyik körlevelet is, az viszont biztos, hogy Koren István kapcsolatban állt Jan Maszticcal, leveleztek a valószínűleg a Tatrínhoz és Daniel Lichardhoz kötődő tanítóval.²³

Pár évvel később, újabb konfliktus keletkezett az imént ismertetett események nyomán. Mikulás Dániel Ede 1848 júniusában levéllel fordult a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, melyben elmeséli az aszódi tanító esetét kiegészítve azzal, hogy Jan Kollár ajánlásával került az illető az aszódi iskolába. Azt állítja, hogy Masztic János távozása ellenére még mindig sok híve van a gyülekezetben a pánszláv nézeteknek, ők pedig igyekeznek megakadályozni, hogy a nemrég meghalt apja nyomába léphessen mint a gyülekezet lelkésze. Az egyházmegye háromszor küldött bizottságot Aszódra, az ügy kivizsgálása céljából, de Mikulás Dániel Ede véleménye szerint a bizottság tagjai is a pánszláv oldalt támogatják. Ők Melczer János rákoskeresztúri lelkész, Válka János esperes és Schnell Károly péteri lelkész. Az esperességi közgyűlés felmentette Podmaniczky Lajos egyházi felügyelőt a tisztségéből, a helyi pánszláv párt vezetője,

²⁰ *Detre János*: A pest megyei evangélikus iskolák története. In: *Studia Comitatus* 26. – Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Farkas Rozália. Szentendre 1996. 60.

²¹ *Berényiné Kovács Gyöngyi*: A szlovák evangélikusok magyarosítási törekvései Pest megyében a reformkorban. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából* IV. Szerk. Tóth Judit. Bp. 2012. 6.

²² *Detre J.*: A pest megyei evangélikus iskolák i. m. 17.

²³ Demmel József írja egy tanulmányában a következőt: Tudunk még Petőfi aszódi tanárával, Štefan Koreňnyel ápolat kapcsolatáról is. Daniel Lichard – Mastis(ch) Jánoshoz, 1870. Ugyanott Koren(y) István – Mastis(ch) Jánoshoz. OSZK Kézirattár. *Demmel József*: Jan Sereghajtók Budou” Magyarok és szlovákok Ján Gerometta pesti lev eleiben. http://www.btm.hu/feltoltes/tbm/37/05_demmel_tbm37_OK.pdf 118.

Portier Lajos pedig Melczer Jánossal titkos gyűléseket szervez és lázít az elmozdított felügyelő és Mikulás ellen.²⁴

A minisztérium Szeberényi Jánost, a kerület püspökét Aszódra küldte az ügy kivizsgálása és szükséges lépések megtétele ügyében. Szeberényi János azt állította, hogy a konfliktus oka nem pánszlávizmus, hanem az a tény, hogy Mikulás Dániel Ede másfél évvel azelőtt csak egy évre vállalta a lelkési hivatást, ennek ellenére tovább gyakorolja azt jogtalanul. Emiatt szakadt két csoportra az aszódi gyülekezet. Azonban a minisztérium a püspök helyett egy korábbi egyházkerületi küldöttség két világi tagjának jelentését fogadta el, akik Mikulás jelentését erősítették meg a minisztérium előtt. Eszerint az aszódi gyülekezet békéjét az egyházmegye folyamatos beavatkozása bontja meg, ezért az esperesség megintését tartják szükségesnek.²⁵ Az egyik érintett Válka János azt állítja, hogy Aszódon nem a pánszlávizmus, hanem Mikulás Dániel megválasztásának törvénytelenége okozta a konfliktust, és az a tény, hogy Podmaniczky Lajos felügyelő öt éve nem számol el a gyülekezet pénztárával. Melczer János pedig egy röpiratban tiltakozik a pánszlávizmus vádja ellen, melyben azt állítja, ezek a vádak azért érthették őt, mert az aszódi pánszlávok, köztük Mikulás Dániel ellen erőlesen fellépett. Végül a kerület a döntést első fokon egy kinevezendő megyei törvényszékre, másodfokon pedig a kerületi törvényszékre bízta. Kertész Botond azt a megállapítást hozza az események ismertetésekor, hogy mindkét fél csak érvként használja a pánszlávizmust a másik ellen, mert a korszakban az állami hatóságok előtt sikeres volt erre hivatkozni.²⁶ Az ügy szereplői kapcsolatban álltak Korennel. Melczer János, rákoskeresztúri lelkész idősebbik fia, az 1849-ben a szabadságharcban elhunyt mérnökhallgató az aszódi iskola egykori diákja.²⁷ Melczer János testvére, Lajos pedig Koren István levelezése alapján a tanár egyik legközelebbi barátjának számított.²⁸ Mikulás Dániel személyére Štúr levelezésében egy utalást találtam. Mikulásként említi, aki Zaynál nevelő, és emellett Štúr egyik ellenfelének, Bolemannak kebelbarátja. A Pozsonyi Líceum nyilvánossági joga elvesztése után 1853-ban kormánybiztosként jár a Pozsonyi Líceumban megismerni annak helyzetét.²⁹ Ha a két személy azonos, akkor Melczer János vádja valószínűleg nem állja meg a helyét. Melczer János pedig 1848-ban a magyar szabadságharc támogatója.³⁰ Tehát nincs egyértelmű bizonyíték arra,

²⁴ Kertész Botond: *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben.* Bp. 2012. 97.

²⁵ Uo. 98.

²⁶ Uo. 99.

²⁷ *Matricula – Iskolai anyakönyv* PMTd.

²⁸ EOL Koren István irattára I./II.

²⁹ Demmel József: *L'udovit Štúr. A szlávok és a jövő világa.* Pozsony 2012. 596.

³⁰ Szinnyey J.: *Magyar írók i. m.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

hogy Aszódon létezett egy pánszláv tömörülés, a bizonyítékok csak pánikra és vádaskodásra utalnak.

Koren Istvánnak, mint az aszódi gyülekezet segédlelkészének és helyi tanárnak több konfliktusa is volt Mikulás Dániellel. Az aszódi középiskola történetét tárgyaló könyvében Asztalos István megemlíti konfliktusukat, mely nem mentes a nemzetiségi feszültségtől. Ugyanis Koren István azt állította egy ízben, hogy Mikulás Dániel a forradalom idején őt, mint pánszlávot, 1849 után pedig mint forradalmárt jelentgette fel.³¹ Feltételezem, hogy ez a kijelentés kapcsolódik a fentebb ismertetett esethez. Emellett Asztalos azt állítja, hogy Mikulás Dániel Edének célja volt az aszódi latin iskola bezárása.³²

Koren Istvánt nem csak ebben az esetben vádolták meg pánszlávizmussal. A következő levelet valószínűleg 1845-ben írta egy folyóirat szerkesztőjének. A levélből összefüggő részleteket közlök.

„Tisztelt Szerkesztő Úr!

Becses hírlapja Sept. 27-ki számában az aszódi izraeliták által alapított iskola vizsgálatának a nagyon érdemlett megdicsértetését olvasván, vége felé akadtam azon kifejezésre is, hogy Aszód nem épen idegen a panszlaviszticus mozgalmaktól. Mint 12 év óta az evangélikusok nyelvészeti iskolájának tanítója, az Aszódiakat ismervén s magamon kívül egy két tót könyvek olvasásával - ha a kalendáriumot kivesszük, melyet egynéhány paraszt s mesterember tart-foglaltoskodót nem találván kénytelen vagyok ezen kifejezésre reám célzottak venni. (...) Pánszláv-e aki tót, és tót eredetét merően eltagadni nem akarja? (olvashatatlan) lesznek kénytelen ezeket reám célzottak venni, és a mennyire magyar nyelv terjesztése körüli foglalatosságaim engedik Tisztartó urat kérdezni: mely gyermekek beszélnek Aszódon többet magyarul, a zsidók vagy a keresztyének? Nem voltak tizenegy év óta a közvizsgálatimon jelenlévő urak ebbeli fáradozásaimmal annyira megelégedve, hogy azt néha újságba is küldték? Kívánhatja-e valaki, hogy a szegény keresztyén földművelő nép is mint a tehetős zsidók Jászberényből dajkákat hozasson magzatihoz? Vagy talán Tisztartó úr azon akad fel, hogy én gyökeres tót eredetemet meg nem tagadhatom és a nyelvet, melyben tiszt. kötelességeim egy részét vinnem kell, szinte helyesen beszélni kívánok. Általában ez a kifejezés pánszlaviszticus és mozgalmak Aszódra épen nem illenek, mert mink tótosítani nem csak mindnyájokat, de senkit nem akarunk, és csak néha, mikor nyakunkon kapnak, feljajdulunk.”³³

Egy másik levél is valószínűleg ehhez az incidenshez kapcsolódik:

„A domonyi tiszt által nekem tegnap üzönt kegyes megintése olly nyomás rám nézve, hogy bátorkodtam No előtt megjelenni, részint Méltóság ezen kegyes gondoskodását alázatosan megköszönni, részint amit mentségemre mondhatok, ha

³¹ Asztalos I.: Az aszódi evangélikus középiskola i. m. 101.

³² Uo. 100.

³³ PMTd, Rell. 70–75., 51–52./6.

N. kihallgatni méltóztatik előhozni. Én a tót nyelv körül mindig csak törvény határiban maradni akartam. Mélt. Uraság kívánni méltóztatik, hogy az oskolába járó gyermekeket csak magyarul tanítsam, én azt a legnagyobb készséggel megteszem, Hazug és képmutató volnék, ha valaha mondanám, hogy tót nyelvet nem szeretem. Erről nem tehetek, de a törvény határiban mindig maradni akarok. Gyermekeket magyarul tanítom. Meglehet, hogy némelly cselekedeteim ennek megfelelni nem látszanak, de én ellenkező véleményen vagyok. Magyarul tanítok, és a tót könyveket csak annyira járatok, amennyire előmeneteleik megösmerni akarok. Ha csak igaz, a mi gyakran elhangzik generális gyűléseken és újságokban kimondatott, hogy nyelvünköt megfosztani nem akarnak akkor tiszta vagyok. Az a fatalitásom van, hogy nyelvemet szeretem s ezt nehéz belőlem kiirtani.”³⁴

Több fontos információt is tartalmaz számunkra ez a két levél. Egyrészt kiderül, hogy kötelessége egy részét tót nyelven kell teljesítenie, itt valószínűleg a szlovák nyelvű prédikációra gondol, hiszen segédlelkészi tisztséget is ellátott. Emellett a zsidók és a tót parasztok összehasonlításából, valamint a második levélből kiderül, hogy esetenként kénytelen szlovákul is kérdezni, mivel a gyerekek nem értenek tökéletesen magyarul. A levelekben a szlováksághoz, és a szlovák és a magyar nyelvhez való viszonyát is kinyilvánítja. „Tót”, aki eredetét nem akarja tagadni, és helyesen kíván beszélni az anyanyelvén. Viszont a magyar nyelvet elkötelezetten tanítja. Koren István azt állítja az első idézett levélben, hogy ő az egyetlen szlovák nyelvvel foglalkozó értelmiségi a városban, hiszen a kalendáriumokat olvasó parasztokon kívül csak ő olvas szlovák nyelvű könyveket. Tagadja, hogy Aszódon lenne pánszlávizmust pártoló kör. Azonban maga a levél léte bizonyítja számunkra, hogy a pánszlávizmus attól függetlenül, hogy van-e valóságalapja, szóba került a szlovák többségű várossal, és mint a levél tartalma mutatja Korennel kapcsolatban. Tehát beszéltek róla, téma volt, talán pánikot keltett.

A fent említett kapcsolat Koren István és Masztic János között azt a következtetést engedi levonni, hogy talán a Korent ért vádaknak annyiban lehet valóságalapja, hogy a szlovák nyelv művelése, a kulturális kötődés és a szlovák identitás eleme lehetett világnézetének, így könnyen válhatott céltáblává a korszak nyelvharcai során. Ez a szerkesztőnek írt levél és a fentiekben ismertetett helybéli és Aszód-környéki konfliktusok nagyon jól rávilágítanak a korabeli magyarországi állapotokra, illetve jól ábrázolják azt a környezetet, ahol a szlovák származású, magát szlováknak valló, de a magyar nyelvet és az evangélikus egyházat szolgáló értelmiséginek léteznie és tanárként helytállnia kellett. Azonban a szerkesztőnek írt levél tartalma, valamint a tény, hogy Koren István levelezett Jan Maszticcal, azt mutatja, hogy már ebben az időszakban is erős szlovák identitással rendelkezett, az pedig, hogy több alkalommal is támadták őt pán-

³⁴ PMTd. Rell. 70–75., 52./7.

szlávizmussal, azt sejteti, hogy talán Masztic Jánoson keresztül érintkezhetett a szlovák nemzeti mozgalommal. Levelei alapján, és a fent leírtakból valószínűsíthető, hogy kettős identitással rendelkezett.

Koren István kapcsolatai emlékkönyve és levelezése tükrében

Elmondhatjuk Korenről, hogy széles kapcsolati hálóval rendelkezett. Aktívan érintkezett a korszak evangélikus egyházi értelmiségével, hiszen tanári pozíciójából adódóan sokuk gyermekét tanította, illetve más egyházi kérdésekben is érintkezett velük. Koren összesen hetvenegy evangélikus egyházi értelmiségi családból származó gyereket tanított. Nagy részük Nógrád megye déli részéről érkezett, emellett Pest-környéki településekről, mint például Cinkota, Maglód, Rákospalota, illetve Pesttől délkeletre fekvő helységekből származtak, mint Pilis, Alberti (ma Albertirsa). A Sárkány és a Zelenka, valamint az Esztégály család is Aszódra járatta gyerekeit, akikből evangélikus lelkészek lettek, Zelenka Pál és Sárkány Sámuel is a főesperesi rangig jutott el. A Koren Istvánnak címzett levelek is főleg az imént ismertetett területekről érkeztek, emellett Pozsonyból és Osztrolukáról kap még levelet, alkalmanként Pestről, Losoncról, Selmecebányáról.³⁵

A tanár kapcsolatainak feltérképezése céljából először szeretném bemutatni az emlékkönyvét. A kisméretű könyvecske 1828–1835 között keletkezett, ez osztrókai nevelősködésének illetve besztercebányai tanítóskodásának majd Aszódra kerülésének időszaka. Összesen negyvenöt bejegyzés található az emlékkönyvben, melyek nagy része Pozsonyban keletkezett, ottani hallgatóktól, 1828 júniusában, tehát búcsúzáskor kérhetett pár sort a diáktársaitól. A Koren István évfolyamát tartalmazó pozsonyi iskolai anyakönyvből tizennégy diákot azonosítottam be.³⁶ A bejegyzések nagy része latin és magyar nyelvű versecske vagy jókívánság, de néhány szlovák bejegyzés is található. Ez az öt bejegyzés az 1833-as évben keletkezett, kettő ismeretlen helyen, kettő Besztercebányán és egy Osztrolukán. Egyikük, Bohuslav János egy Jan Kollar idézetet jegyzett be az emlékkönyvbe, de ami ennél is érdekesebb, hogy az ötödik személy Chalupka Sámuel, a híres szlovák nemzeti érzelmű költő, ő Besztercebányán írta be a könyvecskébe valószínűleg hazafias versét.³⁷ Mindebből arra következtethetünk, hogy Koren István 1833-ban négy hónapos besztercebányai tanítóskodása idején került kapcsolatba egy szlovák öntudatú csoporttal. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy 1833-ban Karol Kuzman volt a lelkész Besztercebányán, ő pedig Koren István évfolyamtársa volt a Pozsonyi Líceumban. Karol Kuzman a szlo-

³⁵ EOL Koren István irattára I./I–VI.

³⁶ EOL Koren István Irattára II. B 3–7.

³⁷ EOL Koren István Irattára I./5. 540.

vák nemzeti mozgalom jelentős képviselője, a Matica Slovenska egyik alapító alelnöke.³⁸ Azonban Koren levelezése arról tanúskodik, hogy a későbbiekben nem érintkezett ezekkel a személyekkel. Azt azonban feltételezhetjük, hogy abban a pár hónapban szorosabb kapcsolatban állt velük, hogyha bejegyzést íratott velük az emlékkönyvébe.

Koren emlékkönyvében öt olyan személy szerepel, akikhez későbbi életében is fűzik szálak. Egy volt pozsonyi osztálytársa, Tornyos István később tisztartó lesz Tázláron, és Aszódra íratja fiát,³⁹ ezzel kapcsolatban váltanak leveleket a tanárral. Az Osztróluczky testvérek 1835-ben Aszódon és Pozsonyban írnak az emlékkönyvbe, és hosszú évekig leveleznek egykori nevelőjükkel, bár Etelkával nem ápol baráti viszonyt Koren, szemben Gézával, akivel leveleik egy idő után a tanár-diák viszonyból fokozatosan baráti hangvételűvé válnak. Homokay Pál és Melczer Lajos pedig Koren István közeli barátai lesznek az évek során. Ők 1828-ban, Pozsonyban írtak a könyvbe, Melczer Lajos pesti tanár Koren évfolyamtársa volt a Pozsonyi Líceumban.⁴⁰ Homokay Pálról megjegyzem, hogy 1828-ban egy magyar hazafias hangvételű verset jegyez be Koren István emlékkönyvébe.⁴¹

Koren István levelezéséről elmondható, hogy a levelek nagy része hivatalos ügyekkel foglalkozik, egyházi ügyekkel, diákok elszállásolásával, szüleikkel való kapcsolattartással a tanuló előmenetelével kapcsolatban, ösztöndíj kérelmekkel, stb. Több egykori diákjával is kapcsolatban maradt, jellemző, hogy tájékoztatják körülményeikről és tanulmányi előmenetelükről. Azonban most koncentráljunk a tanár baráti kapcsolataira. Azt, hogy ki minősíthető barátnak, legalábbis kivel állhatott közelebbi kapcsolatban Koren, a levelek számából és a megszólításból, valamint a levél megfogalmazásából, tartalmából igyekeztem kikövetkeztetni. Ezek alapján Koren szorosabb viszonyban állt az alább felsorolt és ismertetett személyekkel.

Esztergály Mihály pest-megyei főesperessel baráti viszonyt ápolt, bár nem jellemző rájuk a gyakori levélváltás. Koren István tanította Esztergály Mihály fiát. Melczer János a levelezés alapján Koren egyik legjobb barátjának tűnik. A Pozsonyi Líceumban évfolyamtársak voltak, ráadásul Melczer is az Osztróluczky családnál nevelősködött. 1838-tól a pesti gimnázium tanára lett, több könyvet is írt, az egyik művének a címe: *Népszerűleg tanító magyar nyelvész, melyet a tótajkú ifjuság elemi s sikeres oktatása végett közrebocsátott Pesten, 1837.*⁴²

³⁸ Demmel J.: L'udovit Štúr i. m. 759.

³⁹ Matricula – iskolai anyakönyv. PMTd

⁴⁰ EOL AGE I. b14, 11 A Pozsonyi Líceum anyakönyvei

⁴¹ EOL Koren István irattára I./5. 540.

⁴² Szinnyey J.: Magyar írók élete i. m. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

Melczer Lajossal magyar nyelven levelezett Koren 1834–1852 között, a levelek témája nem érinti a magyar vagy a szlovák nyelvhez illetve néphez való viszonyukat. Szemben Horváth Sámuellel, aki 1833–56 között levelezett a tanárral, a levelek Osztrolukán és Tótkomlóson keletkeztek. Ő egy alkalommal a következőt írja Korennek: *„Kedves volt ugyan Kedves Barátom uramnak emléke mindeddig nálam, melyet a többszöri nálam létéből szereztem volt, de mennél kedvesebbnek s el nem felejthetőbbnek kell akkor mondanom, midőn aztat nálam ismét egy új, s eddig nékem ismeretlen remekkel örökösíté. Adja Isten, hogy mindazokat, akik tót törzsökből származván, egyszersmint a hazanyelvők kimivelésével felhagytak, példatükre lehessen.”*⁴³

Horváth Sámuel az iskolai elvégzése után a Podmaniczky családnál volt nevelő Aszódon, valószínűleg ekkor ismerkedett meg Korennel. A későbbi tótkomlósi lelkész a szabadságharcban is részt vett, és mint magyar hazafi a szabadságharc után egy időre bujdosásra kényszerült.⁴⁴ Koren István közeli barátai közé sorolható még Greguss Mihály, aki a Pozsonyi Líceum tanára és 1834-től a magyar diáktársaság vezetője.⁴⁵ Homokay Pál már Koren emlékkönyvébe is írt, még hozzá egy magyar érzelmű verset. Levelezésük és barátságuk ezután is kitartott. Egy ízben ezt írja Homokay Korennek: *„Éppen Palkovics bátyám (ismeretlen szó)-jával vesződöm, amidőn pecsételetlen leveled érkezik, nézd, örömmel dobom félre ezt a magyarokra nézve elég paprikás tót (ismeretlen szó) írása, s fogadom, míg jelen kurta levelem írásával foglalatoskodom, addig Palkovics urammal nem öklözgetjük egymást, mert hajba kapunk ám amúgy nemzetiségén...”*⁴⁶

A levélben „Kedves öreg barátom”-nak szólítja Korent az egyértelműen magyar nemzeti érzelmű Homokay Pál. Az imént felsoroltak mellett a levélváltások száma, illetve a megszólítás és a tartalom alapján Zelenka Dániellel is baráti viszonyt ápolt Koren István, emellett a fiait is tanította. 1852-ben a következő levelet kapta a tanár a vanyarci evangélikus lelkésztől: *„Szerencsém van a „Slowenska Nowiny” velem közlött számait ezennel szíves köszönettel vissza küldeni . A kegyeletlen cikkek tiszteletlen írója Ormics, Selmeci kántor tanító vette legközelebb cikkíróság éretlen viszketésének méltó jutalmam midőn ugyan csak fent említett hírlapba iktatott bizonyos lázító cikkért katonai karhatalmommal elhurcoltatott, hogy ott a vízi katonai laktanyába, wasserkasern, cikkírói tulzásokra nyers és ... heve és modora sikeresen meghűtessék.”*⁴⁷ A levél arról tanúskodik, hogy a lelkész nem ért egyet a cikk tartalmá-

⁴³ EOL Koren István irattára I./II. 157.

⁴⁴ Szinnyey J.: Magyar írók élete i. m. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

⁴⁵ Demmel J.: i. m. 753.

⁴⁶ EOL Koren István irattára I./II. 450.

⁴⁷ EOL Koren István irattára I./II. 222.

val, a szlovák nemzeti mozgalom folyóiratát azonban Koren István küldte el neki, ez a tette pedig azt sejteti, hogy ő sem helyesli a lap tartalmát.

Kemenák János selmeci diák a következőt írja Koren Istvánnak 1833 májúsában: „*Ami a tót társaságot illeti, kezdtem én ugyan járni, de azután nem, hogy az anyai nyelvemhez való buzgóságom szünet volna meg álltam ki, hanem két pedagógus fiút kaptam, és ehhez még vasárnap is kell járnom. Nem szégyenlem, hogy tót vagyok, sőt, testimoniumba is annak irattam be magamat.*”⁴⁸ Tehát Koren 1833 nyarán már kötődhetett szlovák származásához, sőt, úgy tűnik, mintha Kemenák magyarázkodna, amiért nem jár a tót társaságba, tehát ebből azt következtethetjük, hogy Koren arra buzdíthatta kapcsolatuk során, hogy látogassa a társaságot.

Koren István kapcsolatait tekintve érdekes az Osztroluczky családhoz fűződő viszonya. A család Demmel József szerint stabil magyar nemesi identitással rendelkezett és érdeklődött a magyar irodalom iránt. Koren Osztroluczky Géza és Etelka nevelője volt mielőtt Aszódra került és hosszú évtizedeken keresztül levelezett Gézával, aki egy ízben a következőt írja egykori tanárának egy 1835-ben keletkezett levélben: „... *Ezen Biblia alkalmasint a (olvashatatlan szó) nyomdokaira lépett, az a kevés vevőkre talált. Valóban szép vigasztalás, ha egy tóth szent könyvnek már hasznát nem tudják venni, mint portékát. Azonban azért ne higgye, Koreny úr hogy még gyűlölöm a tótságot, mert Kaszay engem azon útra vezetett, melyet én középnak tartok, s melynek én azon szélén járok, honnét egy bájos prospectus vagyon a magyarságra.*”⁴⁹

Az Osztroluczky család L’udovit Štúrral is jó viszonyt ápolt, az 1830-as években került kapcsolatba a szlovák nemzeti vezetővel. A család a szabadságharc után kiállt a szlovák mozgalom mellett és szorosabb patrónus-kliensi viszonyt kezdett ápolni L’udovit Štúrral, valószínűleg a császárhű szerepvállalás miatt beszűkült kapcsolati hálójuk okán.⁵⁰ Koren István az 1830-as években, majd 1871–1887 között levelezett Osztroluczky Gézával. Elképzelhető, hogy a családon keresztül megismerkedett Štúrral, illetve Štúr körével. Mindenesetre L’udovit Štúrral kapcsolatban annyit tudunk, hogy egy 1842. november 26-án kelt, Augustus Horislav Skulétinak írt levelében megemlíti, hogy többek között Koren István is segített anyagi gondjain.⁵¹ Tehát megállapíthatjuk, hogy kapcsolatban állt a mozgalmi vezetővel.

Koren István levelezése alapján a kapcsolatai nem mutatnak egyértelmű orientációt a szlovák érzelmi értelmiségiek, esetleg a mozgalom tagjai felé. Barátai inkább a magyar ügy elkötelezettjeinek tűnnek, bár az Osztroluczky család és Horváth Sámuel szerepe kettősnek tűnik. Azonban megemlíteném, hogy Ján

⁴⁸ EOL Koren István Irattára I./II. 224.

⁴⁹ EOL Koren István Irattára I./V. 357.

⁵⁰ Demmel József: A szlovák nemzet születése. Kalligram, Pozsony 2011. 130.

⁵¹ Demmel J.: L’udovit Štúr i. m. 493.

Kvačala levelei nem találhatóak meg Koren István irathagyatékában, pedig a már említett egykori tanítványával levelezett, Kvačala hagyatékában huszonöt darab Koren Istvántól származó levél található meg.⁵² Ebből kiindulva feltételezhető, hogy Koren levelezésének egy része megsemmisült.

Mivel Koren István Petőfi Sándor tanára volt, ezért a költőre utaló feljegyzésekből is idézek: „*A harmadik évben otthoniasabb, vagy inkább elbizottabb lévén nálam, már merészebb kifejezéseket és tetteket engedett magának. Akkor köreimben épp kukoricatöréseimen az összes tanulótság tettleges részt vett, Petrovicsok tartoztak a legserényebbek közé. Mikor egyszer éjjél tájban a fosztásban lévő kukoricahalmomra ültünk, Sándor oly nemzetiségi dühbe jött, hogy azon (nagyon sérelmes áthúzza, helyette: badar) badar szavakra kitört: „A tótok közt egy becsületes ember nincsen!”*”, Pedig édesanyja Hríz Mária turóczmegyei születésű, holta napjáig csak törve beszélt magyarul, és ennek húga, (...) igen derék asszony, magyarul nem is értett, az apja felső-nógrádmegyei magyar nyelvet csak mint olyféle mester ember elsajátította magának.”⁵³ Láthatjuk tehát, hogy Petőfi Sándor szlovák származását igyekszik bizonyítani a tanár, aki a későbbi költő szlovákellenes kijelentésén meglepődik, sőt, sérelmezi azt.

Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy Koren István a magyar nyelv tanításában és tanárként is általában sikeres és elismert volt. Identitását tekintve azonban az tűnik ki, hogy legkésőbb 1833-ban már szlováknak vallotta magát. Az feltételezhető, de nem bizonyított, hogy ebben az évben Besztercebányán következhetett be valamilyen fordulat ebben a tekintetben, mindenesetre Karol Kuzma ottani lelkeszsége alatt került a városba tanítani, ráadásul évfolyamtársa is volt Pozsonyban, valamint az 1833-as évben több szlovák nyelvű bejegyzés található az emlékkönyvében, köztük Sam Chalupkáé is. Az aszódi évei alatti események, illetve tőle származó megnyilvánulások azt mutatják, hogy amellett hogy feladatát, a diákok tanítását, pontosítva magyar nyelven való tanítását lelkiismeretesen végzi, szlovák identitással rendelkezik és anyanyelvét igyekszik ápolni, ebből adódóan több gyanús ügybe keveredik, támadások érik. A nagy nemzetiségi feszültséget keltő, a magyar nyelv tanítása ellen felszólaló Masztic Jánossal bizonyíthatóan kapcsolatba került. Emellett többször támadják az ő személyét a nyelvharcol során, Mikulás Dániellel konfliktusba került, az illető lelkésznek pedig még az aszódi iskola bezáratása is a céljai közé tartozott. Ezek az aszódi események nem tűnnek egyértelműnek, annyi bizonyos, hogy a pánszlávizmus vadját több alkalommal és ellentétes csoportokra is használják. Koren István a

⁵² Vašková, L. – Bernát, L.: Štefan Koreň i. m. 60.

⁵³ EOL Koren István Irattára 9. boríték

szabadságharc alatt végig Aszódon maradt, a diákok testi épsége számára a legfontosabb volt.⁵⁴ Koren kapcsolatait tekintve mindenképpen feltűnő összefüggés L'udovit Štúr anyagi támogatása és az Osztroluczky családdal való kapcsolata, rajtuk kívül azonban főképp magyar érzelmű emberek álltak hozzá közel.

Véleményem szerint a tárgyalt időszakban, tehát Koren korai éveiben és életének Aszódhoz köthető szakaszában a tanár szlovák identitása már kirajzolódik. Ennek ellenére nem akart konfrontálódni a magyar hatóságokkal és környezetével. Baráti köre és kapcsolatai azt mutatják, hogy kötődött a szlovák nyelvhez és valamilyen szinten kapcsolatba is kerülhetett a mozgalommal, azonban több magyar érzelmű baráttal is rendelkezett. Így valószínűleg a szlovák önmeghatározása a korszakra jellemző, a nyelvi-nemzeti problémákat áthidalni próbáló hungarus tudattal párosult. Véleményem szerint a korszaknak egy olyan szlovák nyelvi környezetből származó és ezzel azonosuló értelmiségiéről beszélünk, aki egzisztenciáját és becsületét féltve nem akart egyértelmű választást hozni, az otthont adó országgal szembefordulni, azonban anyanyelvének jogaiért és műveléséért minden helyzetben igyekezett kiállni. Koren István személyét további források bevonásával szükséges tovább vizsgálni, hiszen nem derült ki egyértelműen a szlovák mozgalomhoz fűződő kapcsolata, konkrét politikai nézetei, ezekre, illetve ezek változásaira mindenképpen fényt kell deríteni, hogy kirajzolódjon előttünk egy a 19. század politikai és történelmi eseményein, viharain átgyördülő szlovák értelmiségi életpályája.

⁵⁴ PMTd. Rell. 70–75, 36./1.

„Nem tartozom azok közé, kik büszke önhittségben
e hon határain túl tekinteni nem akarnak, s a más
nemzetek példájára való hivatkozást utánzási
viszketegségnek nevezik.” (Eötvös József)¹

A SVÁJCI FÖDERALIZMUS ÉRTELME- ZÉSEI A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

GYARMATI ENIKŐ

Kulcsszavak: föderalizmus mint eszme, multietnikus állam, szövetségi állam, többnyelvűség, nemzetiségi egyenjogúsítás, nemzetiségi törvényjavaslat, Pannóniai Svájc, Foederált Hunnia, Dunai Egyesült Allamok, Dunai Szövetség.

Az 1950-es évektől kezdve a német nyelvű történeti szakirodalomban² egyre több olyan szakmunka jelent meg, amely Svájcot mint európai modellt vizsgálta. Mindez Magyarországon tudomásom szerint csupán korlátozott visszhangot

¹ Eötvös 1846-ban megfogalmazott gondolatát legutóbb Szegedy–Maszák Mihály idézte az MTA 2013. május 6-án tartott 184. közgyűlésén.

² Lüthy, Herbert: Die Schweiz als Antithese. In: *Uő: Nach dem Untergang des Abendlandes. Zeitkritische Essays.* Köln–Berlin 1964. 422–451. Rougement, De Denis: Die Schweiz – Modell Europas. Der schweizerische Bund als Vorbild für eine europäische Föderation. Molden, Wien 1965. 66–83. Bonjour, Edgar: Gibt es noch einen Sonderfall Schweiz? In: *Uő: Die Schweiz und Europa. Ausgewählte Reden und Aufsätze 1–9.* Band 7. 1981. 369–381. Porebski, Czesław: Die Schweiz als Modell für Ostmitteleuropa. In: *Nation, Ethnizität und Staat im Mitteleuropa.* Altermatt, Urs (hg.) (Buchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa Bd. 4.) Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 1996. 133–138. Altermatt, Urs: Die mehrsprachige Schweiz – Modell für Europa? In: *Schweiz und Österreich. Eine Nachbarschaft in Mitteleuropa.* Altermatt, Urs – Brix, Emil (hg.) Wien 1995. 39–49. Morawiec, Malgorzata: Die Schweiz als europäisches Integrationsmodell in den deutschsprachigen Föderationsplänen der Moderne. In: *Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts.* Bd. 1.: Essays. Bd. 2.: Regesten. Bd.: 3.: Texte. Borodziej, Włodzimierz – Duchhardt, Heinz – Morawiec, Malgorzata – Romsics, Ignác (hg.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005. 167–187.

váltott ki. Számos svájci történész vallotta és vallja azt az elmúlt húsz-harminc év során, hogy a második világháborút követő európai integrációs folyamatok párhuzamokat mutatnak fel a 19. századi Svájc föderális átalakulásának eseményeivel és jellegzetességeivel.³ A tartós békerend biztosításának, a multietnikus társadalom megteremtésének céljai, az integrációs folyamatok hosszú evolúciós jellege, az általános jólét és egy egységes gazdasági tér kialakítása, a szupranacionális jogharmonizáció és az egységes európai polgárjog létrehozásának igénye, a közös politikai intézmények kiépítése valamint a demokrácia intézményrendszerének fokozatos fejlesztése mind-mind olyan szempontok, tényezők, amelyek a svájci–európai uniós történelmi párhuzamok figyelembe vételének szükségessége mellett érvelnek.⁴ Úgy vélem, hogy ezeknek a svájci történelmi folyamatoknak és tapasztalatoknak az ismerete nem kis haszonnal bírhat a 2004 óta európai uniós tag Magyarország számára az európai integrációs folyamatok funkciójának és hasznának az értelmezésében.

Témaválasztásomban a személyes élmények és benyomások is szerephez jutottak. 1995–1999 közötti négy éves svájci tartózkodásom lehetővé tette számomra a Johann Kaspar Bluntschli⁵ által fogalmilag oly kiválóan megalkotott

³ Schindler, Dietrich: Der Zusammenschluss der Schweiz zum Bundesstaat und die Eingung Europas. In: Europa – Besinnung und Hoffnung. Schweizerisches Institut für Auslandsforschung (hg.). Zürich 1957. 203–219. Kreis, Georg: Nach der schweizerischen jetzt die europäische Integration. Zur Idee der schweizerischen Modellhaftigkeit. In: Beitritt der Schweiz zur Europäischen Union. Brennpunkte und Auswirkungen. Cottier, Thomas–Kopše R., Alwin (hg.). Zürich 1998. 189–212. Linder, Wolf: Europäisierung der Schweiz – Verschweizerung der EU? (Konstanzer Universitätsreden) Universitätsverlag, Konstanz 2000. 20.

⁴ Altermatt, Urs: Die Schweiz in Europa. Antithese, Modell oder Biotop? Huber, Frauenfeld 2011. 36–40.

⁵ Johann Kaspar Bluntschli (1808–1881) svájci államjogász, zürichi patríciusként a zürichi városi nagytanács tagja 1837-től. Részt vett a zürichi magánjogi kódex kidolgozásában, ami 1853-ban lépett életbe. 1848-tól Münchenben jogászprofesszor. Tagja a német vámparlamentnek, a Német Protestáns Egyesület alapító tagja. Fontosabb jogi munkái: 1849–1852 a svájci szövetségi jog történetéről, 1857–1869 német államjogi szótár egyes szócikkeinek kidolgozója. Ezzel kapcsolatos levelezését Bluntschli és Eötvös József között Deák Ágnes közölte: *Deák Ágnes*: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása 1856–1867. In: Irodalomtörténeti Közlemények 95. (1991) 5–6. szám 654–657. 1857-ben az általános államjog történetéről, 1881-ben az újkori államtudományok történetéről értekezett. Hátrahagyott önéletírása szerint 1862-ben járt Magyarországon. Organikus államfilozófiájáról, föderalizmus-elméletéről: Dreyer, Michael: Föderalismus als ordnungspolitisches und normatives Prinzip. Das föderative Denken der Deutschen im 19. Jahrhundert. In: Europäische Hochschulschriften Frankfurt/Main–Bern–New York 1987. XII. 143–155.

„interkantonális nemzetiség”⁶ a svájci nemzet történelmi tapasztalatainak, mentalitásbeli, kulturális és politikai életének helyszínen történő megismerését. Utolni szeretnék témavezetőm Dr. Szarka Lászlóval folytatott konzultációk és az általa írott tanulmányok hasonló felvetéseire.⁷ Tanulmányom hozzájárulás kíván lenni a magyarországi föderalizmus témáját elmélyítő kutatásokhoz, amelyhez a szervezeti keretet és háttérét az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája biztosítja.

Elemzésem fókuszában két olyan elképzelés vizsgálata áll, amelyek a magyarországi nemzetiségi kérdéskör 1860-as években elképzelt lehetséges megoldásainak felvázolásakor több-kevesebb átgondoltsággal a svájci történeti mintákat emelték be megoldási javaslataikba. Mihailo Polit–Desančić ötrészes cikkso-rozata a „pannóniai Svájc”-ról 1861-ben az Ost und West hasábjain jelent meg.⁸ Gróf Károlyi Ede Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése című röpirátának első kiadása 1860-ban látott napvilágot.⁹ Ennek a két elképzelésnek az ismertetése előtt bevezetésként érinteni kívánom a Svájc modellszerűségéről alkotott európai nézeteket. Szeretném továbbá érzékeltetni azt is, hol és miként ragadható meg ez a modellszerep, bevonva a magyar reformkor politikusainak hivatkozott mintáit. A magyar történeti narratívában Svájcról megfogalmazott és megjelenített értékeléseket sem mellőzöm munkámból. A bevezetés lezárásaként pedig azt a korabeli tudásanyagot mutatom be, amellyel a 19. század közepén a reformkori magyar utazók által Svájc politikai rendszeréről leírt élményei és más korabeli beszámoló alapján a magyar közvélemény erre fogékony része szert tehetett.

⁶ E fogalomhoz hasonlóan alkotja meg a „nemzetközi nemzetiség” fogalmát az 1878-ban svájci minta alapján elképzelt európai államközösségről szóló művében. *Rougement, de D.: Die Schweiz – Modell Europas* i. m. 81.

⁷ Svájc és föderalizmus, föderációk és konföderációk témájában készült tanulmányai: František Palacký 1848–49. évi föderációs tervei. In: František Palacký kétszáz éve (1798–1998). Fried István (szerk.) Szeged 1998. 47–58. A föderalizmus alternatívája a régi Magyarországon. In: Uő: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister Kiadó, Bp. 1998. 17–32. Keleti-Svájc – Illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának működése. In: Trianon. Zeidler Miklós (szerk.) Osiris Kiadó, Bp. 2003. 755–764. A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának működéséhez. In: Kisebbségkutatás (2008) 2. 233–247.

⁸ *Haselsteiner, Horst: Eidgenössisches Modell für Pannonien: ein serbisches Konzept zur Nationalitätenfrage in Ungarn.* In: Brennpunkt Mitteleuropa. Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag. Burz, Ulfried – Derndarsky, Michael – Drobesh, Werner (hg.) Verlag Carinthia, Klagenfurt 2000. 431–438.

⁹ *Károlyi Ede: Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése.* Werfer Károly, Kassa 1860. 19 lap terjedelemben

A svájci föderalizmus mint modell és antitézis Közép-Európában

Általában elmondható, hogy Svájc modellként az európai szövetségi koncepciókban az Amerikai Egyesült Államokhoz képest kisebb figyelmet kap, ami mögött magyarázatként olyan indokokat szokás felhozni, miszerint a svájci szövetségi állam nagyobb politikai megrázkódtatás nélkül, megismételhetetlenül sajátos viszonyok között jött létre, s benne részben az amerikai impulzusok egyik európai megvalósulását látják. Mások Svájc méreteire utalva azt hangsúlyozzák, hogy kis kiterjedésű, speciális földrajzi, politikai helyzetben kialakult szövetségi államról van szó. A kialakulás körülményeit természetesen többféleképpen lehet interpretálni: egy neves német történész szerint a svájci szövetségi állam létrehozása az első olyan sikeres próbálkozás európai földön, amely az amerikai államépítés tapasztalatait közvetíti.¹⁰ Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a kétkamarás rendszert leszámítva az USA példája elhanyagolható és még ez esetben sem beszélhetünk azonosságról, mivel a két kamara egymás közötti kapcsolatrendszere különböző, a svájci kamarák egymásnak mellérendelten működnek, sőt a szövetségi tanácsosok megválasztásakor közös üléseket is tartanak.¹¹

Mindazonáltal a svájci modellfunkció a közép-európai államreform-elgondolások és tervek számára elvitathatatlan. Ebben jelentős szerepe volt annak a ténynek, hogy 1848-ban az első heterogén szövetségi állam jött létre a monarchikus Európában köztársasági kormányzat alatt.¹² Általában a svájci föderalizmus leírásánál modellértékkel bírnak az egyenrangú nemzeti nyelvek, a szövetségi gyűlés intézménye, a gazdasági tényezők hangsúlya a föderális államstruktúrában, a szövetségi tanács és szövetségi bíróság intézményei, valamint a népszavazási kezdeményezés állampolgári joga. Maga a svájci „különút” már a 19. században felkeltette az európai gondolkodók figyelmét, 1848 után elsősorban az egységesülő Németországban, illetve a sokak által átalakítani kívánt Habsburg Monarchiában érdeklődtek a köztársasági államforma, a demokratikus jogok, a föderalizmus és a semleges külpolitika korabeli európai politikai tapasztalatoktól eltérő jellegzetességei iránt. A 19. század eleje óta Svájc a többnyelvű-

¹⁰ *Deuerlein, Ernst*: *Föderalismus: die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips*. List, München 1972. 100.

¹¹ *Kölz, Alfred*: *Neuere schweizerische Verfassungsgeschichte. Ihre Grundlinien in Bund und Kantonen seit 1848*. Stämpfli Verlag, Bern 2004. A modern állameszmék atlanti körforgásáról 935.

¹² *Richter, Emanuel*: *Leitbilder des europäischen Föderalismus. Die Entwicklungsgeschichte der Idee eines europäischen Bundesstaats bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. UnD. 1983 Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, Bonn 1983. 339. Svájcra 175–182.

ség rendezőelvével élesen szemben állt az egynyelvű vagy a domináns nyelvet államnyelvi státuszba emelt európai államokkal.¹³

A svájci modellfunkció értékelése bár csak utalásszerűen, de a magyar történetírásban is megragadható a kantonális autonómia, nemzeti egyenjogúsítás, többnyelvűség szempontjai mentén. Az 1861. évi nemzetiségi kongresszusok önkormányzati igényeinek értékelésekor Kemény G. Gábor úgy fogalmaz, hogy a magyarországi viszonyokra nem alkalmazható svájci példa kivételével Európában sem területi, sem kulturális autonómia nem létezett.¹⁴ Svájc kantonális rendszerét inkább egyedi specifikumként mint modellként értelmezi Deák Ágnes is utalva arra, hogy a magyar egyenjogúsítási programhoz nem álltak rendelkezésre nyugat-európai minták.¹⁵ Diószegi István értékelése szerint a Svájc által az Egyesült Államok alkotmányából adoptált föderatív struktúrának az volt a különlegessége, hogy nemzeti tekintetben heterogén történeti, politikai egységeket foglalt magába és a disztributív nemzetiségi politika elismerte ezen egységek különállását.¹⁶ Spira György szerint Svájc után Magyarország a második ország, amelyik népei számára — az 1849. évi júliusi szegedi országgyűlési határozatban — szabad nemzeti fejlődést kívánt biztosítani a 19. század közepén. A beszélt nyelvek községi és megyei szinten hivatalos nyelvként történő elfogadásával a további „kantonális fejlődés” lehetősége is megalapozódott.¹⁷

A magyar reformkor alkotmányos, gazdasági és társadalmi reformterveinek és átalakítási koncepcióinak korától kezdve Nyugat-Európa történeti tapasztalatai érvek és ellenérvek sorát nyújtják a magyar országgyűlési vitákban és a publicisztikában. A reformkori országgyűlésen politizáló liberális és centralista képviselők elsősorban francia gondolkodókra és francia mintákra hivatkoztak a törvényhozási, intézményi és igazságszolgáltatási javaslataikban. Szalay László 1845. július 18-án a Pesti Hírlapban megjelent *Tévedések* című cikkében amiatt kritizálta a magyar politikai elitet, hogy a német sajtó hatására inkább az angol

¹³ *Altermatt, U.*: Die Schweiz in Europa i. m. 121–134.

¹⁴ *Kemény G. Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. (Documenta Danubiana Értekezések a Dunai és a Nemzetközi Jogi Kérdések köréből 1.) Gergely R. Rt., Bp. 1946. 62.

¹⁵ *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Osiris Kiadó, Bp. 2000. 11.

¹⁶ *Diószegi István*: Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században. Magyarságkutató Intézet, Bp. 1991. 22. és 35.

¹⁷ Erre hivatkozik: *Gergely András*: Ungarische Föderationsprojekte während der Reformära und der Revolution. In: Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit. Erns Habermann zum 80. Geburtstag. Bernath, Mathias – Nehring, Karl (hg.) (Südosteuropa-Studien Heft 34.) Hieronymus Verlag, München 1985. 40.

modellt csodálja, holott a francia jobb.¹⁸ Kutatásaimmal többek között ahhoz is hozzá szeretnék járulni, hogy a nyugat-európai modellekkel és ellenpéldákkal érvelő magyar politikai diskurzusból, — egy későbbi munkában a korabeli magyarországi publicisztikából — kiemellem a svájci politikai rendszerrel kapcsolatos magyar és nem magyar mintákat és antitéziseket, ezzel is hozzájárulva a föderalizmusról alkotott magyarországi interpretációk sokszínűségének érzékeltetéséhez.

Ami a reformkor nemzedékének Svájc politikai rendszeréről alkotott benyomásait illeti, egyes tagjai személyes megtapasztalói az európai nagy változásoknak, hiszen az 1830-as évektől lazuló utazási kötöttségek megteremtették a lehetőségét a több hónapos európai körutaknak. Többségük útinapló és jegyzetek formájában a hazatérést követően megosztja élményeit a magyar közvéleményre. Szemere Bertalan (1812–1869),¹⁹ Tóth Lőrincz (1814–1903),²⁰ Gorove István (1819–1881),²¹ és Méhes Sámuel (1785–1852)²² azok közé az utazók közé tartoznak, akik nemcsak az angol és francia parlamenti rendszerről és büntetőjogról, a pénz- és földviszonyokról, a német népnevelésről, a porosz utakról, holland hajókról és a svájci turizmusról, hanem Svájc politikai rendszeréről is rögzítették benyomásaikat.²³ Bár köztudott, hogy Szalay László (1813–1864)²⁴ és Eötvös József (1813–1871)²⁵ is bejárták ebben az időben Európa nevezetes

¹⁸ *Kecskeméti Károly*: A magyar liberalizmus 1790–1848. (Eszmetörténeti Könyvtár 10.) Argumentum Kiadó, Bp. 2008. 198.

¹⁹ Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Steinert Ágota vál., szerk., utószó. Helikon Kiadó Bp. 1983. 488. Helvéciáról: 399–436.

²⁰ *Tóth Lőrincz*: Úti tárcza. Landerer Heckenast Nyomda, Pest 1844. Schweicz a 4. füzetben

²¹ *Gorove István*: Nyugot. Utazás külföldön. I-II. kötet. Heckenast, Pest 1844. Svájc az első kötetben: 39–144.

²² *Méhes Sámuel*: Úti jegyzetek. Némethon – Holland – Belgium – Schweiz – Tyrol. Református Kollégium nyomdája, Kolozsvár 1847. 258. Svájcról: 139–226.

²³ A romantika korának svájci útiélményeiről általános áttekintést nyújt: *Dezsényi Béla*: Magyarország és Svájc. (Hazánk és a nagyvilág VI.) Teleki Pál Tudományos Intézet, Bp. 1946. 109–122.

²⁴ Szalay László 1840-ben járt Svájcban, meglátásait azonban a Pesti Hírlap szerkesztője ként jegyeztet, de helyi tudósító által szolgáltatott információk alapján készült cikk mentén elemzem. *Szalay László*: A schweitz diéta s a föderatív rendszer. In: *Pesti Hírlap* 1844. július 11. és Publicistai dolgozatok I-II. Heckenast Gusztáv, Pest 1847. 242. Reprint I. 202–206.

²⁵ Eötvös József 1836–1837 folyamán járta végig Európát, Svájcban is megfordult. Tanulmányomban a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó munkájának svájci utalásait veszem figyelembe. Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Fábán Ernő válogatásában, Schlett István bevezetőjével Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2011. 226.

helyeit, útinapló részükről nem maradt hátra, helyette jogi és publicisztikai munkáikban fogalmazták meg Svájccal kapcsolatos tapasztalataikat.²⁶ Szalay véleménye szerint a csekély nyomatékú, de az óvilágban egyedülálló kormányformával rendelkező Svájcra azért kell folytonos figyelmet fordítani, „mert láttatni akarjuk az olvasóval, milly eredményei vannak az egység hiányának a státusban, milly gyümölcsei a természeténél fogva mindinkább ernyedő foederalismusnak, a magát státusnak álmódó cantonalis rendszernek.”²⁷

Az erős, szuverén kantonok gyenge közös szövetségéből adódó politikai egység hiánya az 1848 előtti államszövetségi vagyis konföderált Svájc esetében nem ritkán ellenpéldaként kerül értelmezésre a magyar utazók körében.²⁸ Gorove István szerint, aki a municipalitások ellen akar harcolni, az Svájcot ne hozza fel, mivel „végszélekig vitt municipalitási rendszerrel” bír. A gyengének ítélt államszövetség egyetlen szövetségi intézményének, a kantonok konferenciájának²⁹ leírására minden utazó — szinte kivétel nélkül — nagy figyelmet fordít. Szemere, Gorove, Méhes³⁰ mindannyian személyes résztvevői egy-egy kantonális gyűlésnek, ahol nemcsak a vitatott témák részleteibe, hanem a politikai stílusba is betekintést nyernek. Ennek érzékeltetésére idézem Szemere Bertalant leírását: „A karzatról, melybe jegy nélkül mehetni, egypár ülést figyelemmel hallgattam végig, s egynél több szokásban, szabályban ismertem sajátunkra, de itt tökélete-

²⁶ Fenyő István: Szemere Bertalan és a centralisták a reformkorban. In: Századok 146. (2012) 3. szám 509–516. Eötvös naplójegyzeteiből tudható, hogy húsz ív terjedelmű út leírást készített, ez azonban mai tudás szerint nem fellelhető.

²⁷ Szalay L.: A schweitz diéta i. m. 202.

²⁸ Hasonló tapasztalatokról számolt be Alexis Tocqueville 1848. január 15-én kelt Jelentés a svájci demokráciáról című munkájában. A gyűlés döntésképtelen, csak arra tud szorítkozni, amit huszonkét kormány elhatároz. Jól mutatja egy föderális kormány restségét, mindez felerősíti gyengeségeit. Idézi: Kley, Andreas: Verfassungsgeschichte der Neuzeit. Grossbritannien, die USA, Frankreich, Deutschland und die Schweiz. (Stämpfli Skripten zum öffentlichen Recht) Stämpfli, Bern 2008. 224.

²⁹ A Tagsatzung kifejezést modern szóhasználatnál szövetségi gyűlésként fordítják, mivel ez teljes mértékben eltér az 1848. évi alkotmány által létrehozott kétkamarás szövetségi gyűléstől, érdemes a kettőt megkülönböztetni az elnevezés terén is. Az egykamarás gyűlés az 1798 óta egyenrangú kantonok által delegált követek gyűlése, melyben minden kanton a lakosság számától függetlenül egy szavazattal bír. A rendi magyar országgyűléshez hasonlóan a követek szigorú írásos követutasítások alapján szavazhatnak, kézfeltartással. A gyűlések helyszíne kétévente változik a három főkantonként (Vorort) kinevezett Bern, Zürich és Luzern között. Költségeit a francia sarcokból létrehozott pénztárból fizetik.

³⁰ Szemere Bertalan az 1837. szeptember 15-i luzerni ülésen, Gorove és Tóth az 1842. vagy 1843. július 18-19-i berni gyűlésen, Méhes az 1846. augusztus 6-i zürichi konferencián vett személyesen részt.

sítve, javítva, csak hasznát szedve, nem ártalmaival is küzdve, mint nálunk az eset.”³¹ Szalay László a szabadság politikai garanciáit — a nép vétőjogát, az alkotmány revíziójának lehetőségét, az ellenállás jogát — emelte ki elismeréssel, melyeket azonban utánzásra nem kínált fel.³² A svájci képviseleti rendszert Gorove István illetve kritikával, mégpedig azért, mert a kantononkénti egy szavazati jog nem tükrözi megfelelően a lakosság szám szerinti arányokat és torzulást okoz az érdekképviselésben.³³

A nyelvhasználatról és a politikai stílusról is maradtak fenn gondolatok. Méhes a gyűlés menetének leírásakor nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a követek különböző nyelveken beszéltek. A jegyzőkönyveket ennek ellenére németül szerkesztették és az elnök is németül szólította a követeket. Több kanton követi franciául szólaltak fel, amit azért talált különösnek, mert ők is beszéltek a német nyelvet.³⁴ Tóth élményei alapján a tanácskozást nyugalom és visszafogottság jellemezte. „*Nem csak hevesebb szenvedély kitöréseit nem hallottam, de alig egy fölemelt, megnyomott szót.*”³⁵ Hasonló benyomásokról vallott Szemere Bertalan is: „*Egyébiránt itt is megerősödém véleményemben, hogy a német inkább értekező, mint szónok-nép. Teljes csönd s rend uralkodik a házban, miként Pythagoras teremében, csak egy hang szól, a törvényhozók itt fontolgatnak lelkiismeretből, másutt vitáznak kedvből – itt az okot, másutt az elmésséget, itt az igazat, másutt a cáfot látszanak keresni, s nem tapasztaltam, hogy a beszéd fényének a gyökereesség fölálidoztatnék, sem azt, hogy nagy része a követeknek itt is, mint egész Európában, azon hiú hitben élne, hogy ki ékes beszédet tud tartani, az nagy törvényhozó.*”³⁶

A polgári konföderált Svájc tehát politikai berendezkedése tekintetében, az egység hiánya miatt antitézis a reformkor magyar jogászai számára. Nemcsak az erős, centralizált államban gondolkodó, az alkotmányos állami különállásra törekvő magyar politikai elit, hanem a svájci szövetségi állam létrehozását célul kitűző liberális és radikális szellemiségű svájci politikusok is az egység hiányából adódó gyengeség érvét hangoztatták. Eötvös József³⁷ később keletkezett munkájában szintén azt hangsúlyozta, hogy a 19. század államai szükségszerűen a nagyobb centralizáció felé törekednek, mert a civilizáció fejlődéséből következő érdekek erősebb védelemre szorulnak. Szerinte az állam elsőrangú érdeke,

³¹ Steinert Á.: i. m. 423.

³² Szalay L.: i. m. 206.

³³ Gorove I.: i. m. 114.

³⁴ Méhes S.: i. m. 209–210.

³⁵ Tóth L.: i. m. 107.

³⁶ Steinert Á.: i. m. 423.

³⁷ Eötvös J.: A nemzetiségi kérdés i. m. 90. Nem mellékes megemlíteni, hogy A nemzetiségi kérdés című munkájában példaként az esetek többségében országsoportokat és nem egy országot említ: Svájc, Belgium, Angolhon.

hogy nagyobb hatalommal bírjon a különböző érdekerők kiegyenlítésében. Mind a jogviszonyok nagyobb biztonsága, mind a nagy állami beruházások kivitelezhetősége csak így biztosítható. Még Svájcnak is, mely „célszerű” helyhatósági rendszerrel bír, követnie kell ezt az irányt. Ami a két ország nemzetiségi összetételét, helyzetét illeti, Eötvös úgy vélte, hogy Svájc, mint nagy tömör tömegekben élő, két-három nemzetiség hazája, nem nyújthat példát a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezéséhez, mivel a vegyesen lakó, abszolút többséggel rendelkező nemzetiségek egy tömbbe szervezése az ország új felosztását igényelné. A nemzetiségi fejlődés biztosítására az egyéni szabadságot biztosító politikai jogegyenlőség — Svájchoz hasonlóan — viszont biztosíthatja a békés együttélést és egyetértést.³⁸

Mihailo Polit–Desančić és a „pannóniai Svájc” koncepció

Mielőtt részleteiben rátérnék a Polit–Desančić által a svájci kantonok mintájára elképzelt első átalakítási koncepciójának bemutatására, röviden szeretném ismertetni életútját és a magyar történetírásban fellelhető értékeléseket. Az újvidéki születésű politikus és történész Mihailo Polit–Desančić (1833–1920) egyike a 19–20. század leghosszabb politikai pályafutásával rendelkező nemzetiségi képviselőinek. Az Isztambulból áttelepült vagyonos kereskedő család sarja több, mint ötven évig képviselte a Magyar Királyság területén élő szerb nemzeti politikai törekvéseket. Az 1850-es évek elején kezdte meg Bécsben filozófiai és jogi tanulmányait, itt kötött barátságot Svetozar Miletić-csel, aki magát „szerb Kosuthként” nevezte, és akivel a szerb nemzeti liberális mozgalom meghatározó szereplőivé váltak az 1860-as években alapított Szerb Nemzeti Liberális Párt élén. A párizsi államjogi tanulmányokat követően Polit 1861-ben szerezte meg jogászdoktori címét Bécsben és ezt követően kezdi meg pályafutását a horvát udvari kancellárián és válik a horvát tartományi gyűlés képviselőjévé 1861 és 1868 között. 1868-ban települt vissza Újvidékre, ekkor csatlakozik a Szerb Nemzeti Liberális Párthoz. A magyar képviselőház tagjává 1872-ben választják, 1920-ig a szerb nemzetiségi politika befolyásos reprezentánsa marad.³⁹

³⁸ Uo. 86., 113., 158.

³⁹ Mind életrajzi, mind politikai tevékenységére a legújabb szakirodalom: *Mikavica, Dejan*: Mihailo Polit Desančić Voća srpskih liberala i austrougarskoj. Stylos Filozofskij Fakultet Novi Sad, 2007. 467. továbbá Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Bd. 8. 177. www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_P/Polit-Desancic_Mihailo_1833_1920.xml. valamint politikai tevékenységét képviselőházi beszédeinek idézésével elemzi: *Mikó Imre*: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből. Minerva, Kolozsvár 1944. Reprint Optimum Kiadó, 1990. 249., 258., 432–433., *Kemény G. G.*: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 142–145., 155–156., 172–173., *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés

Politikai tevékenységének meghatározó részét alkotja publicisztikai munkássága. Cikkeit közlik a *Deutsche Vierteljahresschrift Mitteilungen aus Serbien* részében, a lipcsei *Unsere Zeit*-ban, az augsburgi *Allgemeine Zeitung*-ban, a belga *Independence Belge*, a párizsi *Revue de deux Mondes* lapok hasábjain, a *Münchener Zeitung*-ban, a bécsi *Ost und West*-ben, valamint a *Srpski Dnevnik*, *Zastava*, később az általa szerkesztett *Branik* című újságban. A szerb történészek által a föderalizmus elméleti szakértőjeként számon tartott Polit–Desančić 1857-ben készíti el tervezetét az Oszmán Birodalmon belüli föderalizációról *Die Orientalische Frage und ihre organische Lösung* címmel.⁴⁰ Az 1862-ben keletkezett *Die Nationalität und ihre staatliche Begründung* című értekezés az új szerb nemzetiségi politika fejlődéstörténeti szükségleteit fejt ki és tartalmazza azt a svájci modell alapján megalkotott, a multietnikus Magyar Királyság nemzetiségi rendezésére irányuló koncepciót, aminek részleteit először a bécsi *Ost és West* újság hasábjain osztotta meg olvasóival.

A monarchiai szlávok által kiadott, Ignjatijevic Imbro Tkalac (1824–1912) szerkesztette *Ost und West* című lap elsősorban a szláv föderalisták elképzeléseit ismertette meg a nagyvilággal. Az inkább liberális, mint konzervatív beállítottságú sajtóorgánium fő célkitűzései között szerepelt a monarchiai szlávok egyesítése, a nem szláv népekkel történő megértés megteremtése a politikai, nemzeti és vallási szabadság alapján. Cikkeket, reagálásokat közölt 1861 és 1862 folyamán a felirati vita végnapjaiban folytatott nemzetiségi vitákról, a Reichsrat üléseiről, ismertette a különböző föderális koncepciókat, valamint számos cikkben elemezte a kor legfontosabb külpolitikai kihívását, a keleti kérdést is.⁴¹ Polit–Desančić öt cikke 1861. május 29. és augusztus 31. között jelent meg.⁴²

A szerb liberális politikus terve mind a magyar, mind pedig a külföldi történetírásban sokáig kevés figyelmet kapott, többnyire csak rövid utalások szintjén található meg. Az osztrák történész Horst Haselsteiner készítette az első átfogó analízist 2000-ben közzétett tanulmányában.⁴³ Szabad György szintén több cikket ismertetett e lapból fentebb már említett terjedelmes munkájában, a szerzők-

válaszútján (1860–61). Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 411., Magyarország története 6/1–2. Kovács Endre Főszerk. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. 1760., *Szarka L.*: A föderalizmus alternatívája i. m. 24. és 26.

⁴⁰ *Mikavica, D.*: Mihailo Polit Desančić i. m. 120–122.

⁴¹ Az *Ost und West* című újságról különböző vonatkozásokban: *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 545–546., *Haselsteiner, H.*: Eidgenössisches Modell i. m. 432., *Horel, Catherine*: A föderalizmus mítosza. In: *Uő*: A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig 1815–2004. Akadémiai Kiadó, Bp. 2011. 277. hangsúlyosan az 1861 utáni időszakról.

⁴² 1. 1861. május 29. 72. szám, 2. 1861. május 30. 73. szám, 3. 1861. június 19. 93. szám, 4. 1861. június 20. 94. szám, 5. 1861. augusztus 31. 165. szám *Haselsteiner, H.*: i. m. 432.

⁴³ *Haselsteiner, H.*: Eidgenössisches Modell i. m. 431–438.

re vonatkozóan azonban kisebb félreértésekre adhat okot az, hogy ő két Polit/Polith személyiséget nevez meg,⁴⁴ és azt a cikket, amelynek tartalma tulajdonképpen főbb vonalaiban megegyezik a Haselsteiner által feldolgozott cikksorozat mondanivalójával, a magyar történész egy J. U. Polith nevű szerzőnek tudja be.⁴⁵ Utalások szintjén Joachim Kühl a dunai térség föderációs terveiről készített monográfiájában megemlíti, hogy Polit–Desančić számára Svájc és kantonális alkotmányai mintául szolgáltak, továbbá azt, hogy ezen elképzelés hatott a bácskai és bánáti szerbek más képviselőinek (Svetozar Miletic, Vladimir Jovanovic, és Svetozar Markovic) föderatív elképzeléseire.⁴⁶ Erre a munkára hivatkozva a részletek ismeretében már szerintem tévesen írta Mérei Gyula, hogy a szerb politikus 1861-ben úgy vélte, Bécsset meg lehet nyerni egy svájci típusú föderáció gondolatának.⁴⁷ A következő bekezdés idézete is bizonyítja majd, hogy Polit nem a bécsi politikai irányítás mellett állt ki.

Kemény G. Gábor Polit „nagyfontosságú nyilatkozatát” a *Srpski Dnevnik* egyik 1861. évi márciusi számából hosszan idézi, alátámasztva, hogy a magyarországi szerb képviselők a magyarokkal és nem Béccsel szándékozták rendezni a szerb nemzetiségi kérdést: *„A Reichsrat illetékességét a szerb ügyekben még abban az esetben sem volna tanácsos elismerni, ha a magyar országgyűlés a szerb kívánalmak tekintetében megfogalmazott kongresszusi kívánságokat teljes egészükben nem fogadná el. Egy ilyen elismerés ugyanis szerb részről a februári pátens melletti nyilatkozatot és a magyar alkotmányról való lemondást tartalmazná. Ez a pátens azonban kevés biztosítékot nyújt. Egy alaptörvény felelős minisztérium nélkül és annyi sok más fogyatékossgal, a modern államjog princípiuma szerint nem nevezhető alkotmánynak, legfeljebb az alkotmány másolatának. A magyar alkotmány (ezzel szemben) teljes egészében szabadelvű alkotmány és a szerbeknek a választás tekintetében nem szabad ingadozniuk. Magyarország megyei és törvényhatósági alkotmánya, mely kongregációival sokban megközelíti a svájci kantonok szuverenitását, a szerb jellemhez jobban hozzáilleszthető és a szerb nacionalizmus részére sokkal több biztosítékot tartalmaz, mint Ausztria többi részének bürokrata kis adminisztrációja, melynek béklyóiból ez – még egy szabadelvű alkotmány esetén is nehezen szabadulna. A szerbeknek egy Magyarországgal való megegyezés révén kellene követniük a választott utat, mert könnyen tévútra kerülhetnek, mint 1848-ban, amikor olyan állapotokat*

⁴⁴ Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 411., 545. és 546., 638.

⁴⁵ A család feltehetően többféleképpen írhatta nevét. Erre utalás: Mikavica, D.: Mihailo Polit Desančić i. m. 21. 54. lábjegyzet: Polit, Polith, Pulit, Pulith.

⁴⁶ Kühl, Joachim: Föderationspläne im Donauraum und im Ostmitteleuropa. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas 2). R. Oldenbourg, München. 1958. 24.

⁴⁷ Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia 1840–1918. Kossuth Kiadó, Bp. 1965. 91.

*segítették előidézni, amelyeket ők nemcsak, hogy nem kívántak, hanem el sem képzeltek volna.*⁴⁸

A Magyar Királyság nemzetiségi viszonyait, a magyar nemzetiségi politikát értékelve Polit–Desančić cikkeiben annak a nézetének ad hangot, hogy a magyar politikai szóhasználatban a nemzetiség fogalomhasználata nem korrekt, ugyanis a „genetikai” (etnikai) nemzetiséget nem lehet a politikai nemzet fogalmával azonosítani úgy, ahogy ezt a magyar politikusok egy része teszi. Úgy gondolja, hogy a Magyar Királyság területén élő szlávok helyzete azért rosszabb az örökletes tartományok szláv lakóinak helyzeténél, mert az előbbiek „csak” a jogérvényesítésért küzdenek, az utóbbiak számára viszont az állami centralizációs törekvések elleni küzdelem képezi a legfőbb kihívást.

Az 1860 decemberében a bécsi udvar által felosztatott Szerb Vajdaság és Temesi Bánság utáni politikai helyzetben az általános magyar politikai meggyőződéshez hasonlóan egyetért azzal, hogy a Magyar Királyság átalakításában az osztrák egységállam koncepciója nem alternatíva, a nemzetiségi kérdésre „hazai” ügyként tekint, és a nemzetiségi jogok rendezését az önálló Magyar Királyság politikai keretein belül képzei el. Ugyanakkor állampolgári egyenjogúság és oktatási, egyházi, közigazgatási autonómia természetes jegyeit képezik egy modern liberális államnak a 19. századi Európában, így a deáki-eötvösi nemzetiségi elképzelés nem tekinthető véleménye szerint engedménypolitikának. Vitatja, hogy a nemzetiségek egyenjogúsítása a Magyar Királyság területi integritására veszélyt jelentene, éppen ellenkezőleg a szerző ebben látja az összetartás garanciáját. Meggyőződése, hogy a közös alkotmány, a közös képviselői szervek, a közös törvényhozás és az azonos adminisztrációs intézmények garantálják a magyar területi integritást.⁴⁹

A magyarországi nemzetiségi kérdéskör megoldásához a svájci kantonrendszer nyújthat megoldást — folytatja érvelését. A magyar vármegyei autonómia sok vonatkozásban azonos a svájci kantonok szuverenitásával, ezért a vegyes nemzetiségű vármegyék nemzetiségi többségű kikerekítése, ahol lehetséges, mindenképpen erősítené a vármegyék nemzetiségi jellegét, és biztosítaná azt, hogy a megye hivatalos nyelve a többségi nyelv lehessen. Bár elismeri, hogy a Magyar Királyság etnikai térképe tarkább és vegyesebb Svájcénál, a „többségi elvű arrondáció” jóakarattal mégis lehetséges. Azokban a megyékben, ahol több nemzetiség él együtt, egy „nemzetiségi nagykongregáció” nyújthatna keretet a nemzetiségi kérdések kezelésére. A politikai kompetenciák meghatározása egy alkotmány keretében a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozna. Felső, minisztériumi szinten minden nemzetiséget egy kancellár képviselne, ezáltal lenne biztosítható az egység a sokféleségben.

⁴⁸ Kemény G. G.: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 41.

⁴⁹ Haselsteiner, H.: Eidgenössisches Modell i. m. 433–435.

A nemzetiségi egyenjogúsítás mellett érvelve arra hívja fel a figyelmet, hogy Svájc úgynevezett politikai nemzete három etnikai nemzetiséget foglal magában: a franciát, németet és olaszt, megkülönböztetve francia, német és olasz kantonokat, melyek együtt képeznek egy nemzetalakulatot.⁵⁰ A magyarok azon ellenérvét, miszerint a svájci megoldás a magasabb számú nemzetiségek miatt nem alkalmazható, azzal hárítja, hogy politikai és államjogi tekintetben a magyaron kívül négy nemzetiség: a szlovák, a ruszin, a román és a szerb nemzetiség veendő figyelembe, mivel a németek könnyen asszimilálódtak és asszimilálódnak. Konceptiója szerint öt országos nemzetiség — a magyar, szlovák, ruszin, román és szerb — elismerése indokolt. Ezen öt nemzetiség hazája pedig a svájci patriotizmus és egységállam példája mentén — elutasítva a francia állammodellt — Hungária lenne: „*A Magyar Királyság ősi lakóiként vallásos áhitattal csüngünk hazánkon. A Magyar Királyság ne legyen, nem is szabad, hogy az legyen, nem lehet egy Franciaország, Svájccá kell válnia, vagyis Magyarhon ne legyen Magyarország, hanem maradjon a régi, történeti Hungária.*”⁵¹

Az osztrák történész fontosnak tartja megemlíteni modellanalízise végén, hogy Polit e koncepcióját az ausztróslávizmussal szemben fogalmazta meg és jelentősége, nemzetközi recepciója azáltal is biztosítva volt, hogy Bécsben, német nyelven jelent meg. Haselsteiner összefoglaló történeti értékelésében a szerb politikus „Pannon Svájc”-elképzelését utópiának minősítette, úgy érvelve, hogy egy ideális külföldi modell átvétele, egy mintakép teljes transzplantációja sohasem lehetséges. Magam úgy látom, hogy Polit–Desančić tervezetének érvelésében közel sem törekedett a sematikus másolásra, igyekezett szem előtt tartani a magyar történeti jogot és hagyományokat, olyan elemeket próbált beemelni, amelyek összeegyeztethetőek a magyar adottságokkal. Ugyanez az eljárás figyelhető meg az 1861. évi „felső-magyarországi szláv kerület” szlovák nemzeti autonómiával kapcsolatos elképzelésének kidolgozásában⁵² illetve magyar részről gróf Károlyi Ede röpirata esetében is.

⁵⁰ Az 1861. június 19-i cikkből: „Die sogenannte politische Nationalität der Schweiz fasst in sich drei genetische Nationalitäten, nämlich Franzosen, Deutsche und Italiener, und man unterscheidet daher französische, deutsche und italienische Kantone, welche für sich ein nationales Gepräge haben.” idézi *Haselsteiner, H.*: i. m. 436.

⁵¹ Az 1861. augusztus 31-i cikkből: „Wir alten Bewohner Ungarns hängen mit Pietät an unserem Vaterlande. Ungarn darf, soll und kann kein Frankreich, sondern muss eine Schweiz werden, d. h. Ungarn darf, mutatis mutandis, kein Magyarenland werden, sondern muss die alte historische Hungaria bleiben.” idézi *Haselsteiner, H.*: i. m. 437.

⁵² A felső-magyarországi szláv kerület tervezetéről: *Kemény G. G.*: A nemzetiségi kérdés története i. m. 23–24.

Gróf Károlyi Ede és a foederált Hunnia

A párizsi születésű, nagykárolyi grófi ágból származó Károlyi Ede (1821–1879) modern szóhasználattal élve vállalkozó arisztokrataként és liberális szellemiségű politikusként egyaránt jellemezhető. Gazdasági témájú publicisztikájában a gazdasági egyesületekről szóló irodalom a hangsúlyos.⁵³ Politikai cikkei érintik az angol és francia politikai életet, a bizalom szerepét és feladatát egy liberális átalakulásban álló társadalomban, 1872-ben készített egy Haladási Programot és értekezett a főrendiház reformjáról is. *Foederált Hunnia, vagy a nemzetek egyesülése* című röpirata mai tudásom szerint egyetlen műve ebben a témában. Nem lényegtelen továbbá megemlíteni, hogy 1869-től számos újonnan alakult ipari és gazdasági társaság elnökségi tagjaként is ténykedett.⁵⁴

A jó francia kapcsolatokkal rendelkező Károlyi, aki többek között III. Napóleonnal is folytatott személyes megbeszéléseket, 1860-ban Abaúj vármegye bárczai kerületének képviselőjeként lépett a politikai pályára és vált az 1861 áprilisában tizenkét év után újra összehívott országgyűlés képviselőjévé.⁵⁵ Meghatározó személyisége a határozati tömörülésnek, valamint fontos kapcsolattartója volt az 1850-es években a magyar emigráció hazai titkos szervezetének.⁵⁶ Politika és gazdaság szorosan fonódik össze tevékenységében, az új politikai helyzetre való felkészülés jegyében Károlyi javaslatára az Abaúj megyei helyi gazdasági egyesület alakul át politikai értekezletté 1860. november 18-án annak érdekében, hogy a főispáni értekezlet helyett működjön. A Pesti Naplóban 1861. március 31-én megjelent cikkében a választásokra készülve mind a megyei bizottmányok népképviselő útján történő, de közvetett választása mellett, mind pedig a kereskedelmi és iparszabadság teljessé tétele, egy Magyar Nemzeti Bank megalapítása mellett is érvelt.⁵⁷ Szabad György szerint az emigrációval kapcsolatban állók közül csak Károlyi Ede programnyilatkozatának szervezett terjesz-

⁵³ Mind gazdasági, mind politikai munkáinak felsorolása megtalálható: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10362.htm>. például: Javaslat a gazdasági egyesületekhez. Győri Közlöny, Megyei gazdasági egyesületek alapszabály javaslata. Gazdasági Lapok, Emlékirat az ipoly-sajóvölgyi vasút és a felső-magyarországi bányászat tárgyában.

⁵⁴ Franko-magyar Bank, Első Magyar Szálloda Részvénytársaság, Első Magyar Pest-fiumei Hajóépítő Részvénytársaság, Felsőmagyarországi Vasút- és Bányatársaság.

⁵⁵ *Ruszoly József*: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868-ban. Püski, Bp. 1999. 558. Az eredetileg Dombay István által ajánlott Dombay János visszalépésével került sor megválasztására. 244–249.

⁵⁶ Politikai kapcsolatairól: *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 33., 48., 57., 128., 131.

⁵⁷ Uo. 419. és 423.

tésével találkozott, Teleki László abonyi beszédét leszámítva pedig más nem rendelkezett e körből programalkotással.⁵⁸

A *Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése* című röpirat teljes ismertetése hiányzik a magyar történeti szakirodalomból. Említését megtaláljuk Kemény G. Gábor korábban hivatkozott munkájában, aki a szövetkezési elv egyetlen fennmaradt egykorú irományaként utal a műre. Erről alkotott értékelését a következő idézet adja vissza: „*Jellemző tényként kell kimutatnunk, hogy a kossuthi programmal (1851. évi kutahyai) idehaza annyira nem voltak tisztában, hogy a szövetkezési elv egyetlen fennmaradt egykorú irománya Károlyi Ede Foederált Hunniája (Kassa, 1860.) megelégszik a hazai népek valamiféle társadalmi szövetkezésével, a Teleki-levélben említett északkeleti, a „kutahyai alkotmányban” körvonalazott délkeleti államszövetséget meg sem említve.*”⁵⁹

További szempontokat emel ki Szabad György „a foederalizmus eszméjéről ködös elvontságban” értekező műről, aki szerint Károlyi Ede Kossuth alkotmánytervéből merített, de a kifejtetlenül hagyott gondolatokat Mocsáry Lajos javaslataival egybevágó nyelvi egyenjogúsítási indítvány konkrétumaival párosította. Kritikai megközelítésének kiinduló bázisát a kossuthi elképzelések nyújtják. A történész a Károlyi-röpirat jelentőségét abban vélte felfedezni, hogy közvettette az 1849. év nemzetiségi határozatait, amelyek akkor csak egészen szűk kör számára voltak ismertek.⁶⁰ Hasonló értelemben értékeli a tízkötetes Magyarország története című összefoglaló munka vonatkozó kötete is, amikor Károlyi röpiratának jelentőségét az 1849. évi szegedi nemzetiségi határozat rendelkezéseinek a hajdani magyar kormány javaslataként történő ismertetésében jelöli meg. Ami a föderalizmus eszméjét illeti, a tízkötetes összefoglalás fejezetének szerzője, Szabad György azt hangsúlyozza, hogy az „alkotmányjavaslat” egyes elemeit ötvözte saját, kevésbé kézzelfoghatóvá tett elgondolásaival.⁶¹

Károlyi Ede röpiratának⁶² közzétételével egyszerre több célt is szeretne szolgálni. Először is szándékában állt hozzájárulni az általa döntő hatalomnak tekintett közvélemény fejlődéséhez és pótolni a „közös szabadság és anyagi jólét közérdekéről vallott értelmi felfogás hazai hiányát”. Másodsor bizonyítani szeretne volna azt, hogy a Magyar Királyság területén élő nemzetiségi csoportok ügyét a magyar politikai elit a szíven viseli és a nemzetiségi problémák megoldására törekszik. Ennek alátámasztására a magyar minisztérium indítványaként ismertette az 1849. év közepén hozott nemzetiségi határozatokat. Végül, de nem utolsó sorban „a taglalandó eszmék” vonatkozásában szeretne volna felkészíteni a magyar intelligenciát a következő országgyűlés számára.

⁵⁸ Uo. 428.

⁵⁹ Kemény G. G.: A nemzetiségi kérdés története i. m. 46.

⁶⁰ Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i.m. 371., 395–396.

⁶¹ Kovács E. (főszerk.): Magyarország története 6/1-2. i. m. I. 675.

⁶² Minden idézet betűhíven átvéve.

A vallási ellentétek helyébe lépő nemzetiségi ellentétekből eredő viszályok kezelése és megszüntetése jelentik a szerző szerint a kor legfontosabb feladatát. „Azon idő korba léptünk, melyben egy század a jövő századnak üdvös jobb létét alapítja boldog azon nemzet, mely megértve a kor szavát, jövő nagyságát utónemzedékei számára biztosítani tudja. Ellenben, fájdalommal előre mondhatjuk, miszerint azon nemzetek, melyek a kor intéseit meg nem értve, nemzeti hivatásuknak kellően megfelelni nem tudnak, vagy nem akarnak, és saját érdekük ellenére magokat tév útra engedik vezetetni, — véres verejtékű fáradozásaik és törekvéseik dacára sem érindik el tán soha azon biztos álláspontot, mely a nemzeti öröklét legbiztosb talpköve.”⁶³

A „nemzetiségi testvérgyilkolás” és a „nemzetiségek szellemi kiirtása” csak a közös érdek alapján hárítható el, a közös érdek pedig Károlyi szerint nem más, mint a közös szabadság és anyagi jólét biztosítása. Eltérően kortársai egy részétől, akik a svájci többnyelvűség modelljére hivatkoznak nyugati példáikban, ő nem a nyelvi kérdés rendezésének svájci módját, hanem az általános nemzeti egységet megteremteni képes eszmét emeli ki: „...több nemzetiségekből állhat egy erős és egyes haza, különböző nyelvek aránylagos egyenjogúsága mellett, mert nem a nyelv egysége képezi a nemzeti egységét, példa erre Angolhon és Amerika, hol egy a nyelv, de soha egy nemzetté többé nem válandanak, mert közérdekök külön álló ellentétes például szolgál Schweiz, bizonyítva, hogy nem különböző nyelv az, mi egy ország vagy egy közös haza létét lehetleníti Schweizban, francia, német és olasz a nemzetiség és nyelv, még is ott mind sehol jobban egy a haza és schweitzzi minden honfi, mert itt egy a közérdeke közös szabadság és anyagi jólét.”⁶⁴

A közös szabadság és anyagi jólét közös érdekének megteremtésére szolgál a föderalizmus, Károlyi ezen eszmét kínálja fel a nemzetiségi kérdés rendezésének eszközéül. A bevezetőnek szánt rövid elméleti eszmefuttatásában a foederatio eszméjének történeti fejlődését bemutatva fejlődési szintjeit három fő tényezőként jeleníti meg, ahol először dominált a közös fegyveres fellépés, majd egy diplomáciai képviselő létrehozása, végül pedig e tevékenységek pénzügyi kereteinek megteremtése. Ezen tényezők kezelésére jött létre a „diplomáciai országok” azon gyűlése, ahol a fejedelmek jogait és a népek jogait egyaránt képviselik, és amely gyűlés döntési hatalommal bír a közös hadsereg, a diplomáciai képviselő és a pénzügyi valamint kereskedelmi ügyekben.⁶⁵

Ami a föderalizmus elveinek gyakorlati alkalmazhatóságát illeti, meggyőződése, hogy a Magyar Királyság és a Horvát Királyság kapcsolatrendszerében ez az elv alkalmazható: „A foederalismusnak a második pont alatt érintett elvét alkalmazva a magyar és horvát-testvérországokra, azt hisszük, hogy ezen társor-

⁶³ Károlyi E.: Foederált Hunnia i. m. 3.

⁶⁴ Uo. 6.

⁶⁵ Uo. 9–10.

*szágok foederatio egyesítésében akadályokra találni nem fogjuk...*⁶⁶. A két ország több évszázados perszonáluniós történeti kapcsolatai és intézményei lehetővé teszik a föderális együttműködést, melyben mindkét fél belső autonómiájában független és önálló a polgári közigazgatási, törvénykezési és adózási ügyekben, mind a horvát bán, mind a magyar nádor, mint a belső kormányzat és törvénykezés feje szabadon választható és egyenrangú. Pontosan ez a történelmi kapocs, a társország státusza az, aminek alapján az „Agrami Pozor” cikkére reagálva Károlyi vitatja, hogy területi visszacsatolás bármilyen értelemben szóba jöhet a két ország között.

Ami a törvényhozói jogkörök autonóm és társas szintű megosztását illeti, ezt elvi síkon hagyja, kijelentve, hogy a leendő honatyák döntenek majd erről. A horvát képviselők jogát a magyar országgyűlés tekintetében az 1848. évi képviseleti eszme alapján tiszteletben tartja, de a szavazati egyenjogúság érdekében alkotmányozó országgyűlés esetén nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a rendi szokásoktól eltérően a népesség arányszámának megfelelően küldjenek követeket az országgyűlésre. A társország területi integritásának tiszteletben tartása mellett — konkrétumok megnevezése nélkül — támogathatónak véli bizonyos területek Horvátország által történő megszerzését, de csak a törvényesen és jogosan követelhető részekről lehet szó. *„...ezekből kiindulva reménylők a társ országgal a szorosabb foederatiót legkönnyebben elérhetni.*”⁶⁷ — zárja a Horvátországgal kapcsolatos gondolatainak sorát.

Ugyanakkor a Magyar Királyság területén élő nemzetiségeket illetően, a föderalizmus elvének alkalmazását számukra egyelőre csak ajánlani kívánja. Ez azt jelenti, miután tüzetesebben elemezzük a fenti részleteket, hogy Károlyi az 1849. évi nemzetiségi határozat értelmében fogalmazta meg a javaslatait, tehát a nemzetiségek egyenjogúságának kimondása mellett számára is az a megoldás tűnt optimálisnak, amely biztosította volna országos szinten a magyar nyelv számára a diplomáciai nyelv státuszát, ugyanakkor a szabad nyelvválasztást a megyegyűléseken, a nemzeti nyelvhasználatot a községi iskolákban, templomokban és közigazgatási intézményekben. Ami Károlyi elképzelésében sajátos megoldási javaslatnak tekinthető, az a többnyelvű megyék protestáns egyházkerületek szerinti „zonális felosztása”, ami mellett így érvel: *„Ezen nyelv egyenjogúsága egyáltalán nem fogja akadályozni a hivatalos közlönyök egybevágó s összhangzó működéseit, ha minden több nemzetiségű és ajkú népekből álló megyékben a Zonalis felosztás léptetnék életbe, minő a Magyarhonban lévő protestáns egyházakban divatozik, hol ti. egy és ugyanazon kerületben mint a két vallás felekezetű hatóság — Superintendentia székel, s minden Superintendentnes a maga hatóságához tartozó híveket a vallás, kölcsönös tiszteletben tartása mellett akadály nélkül kormányozza, — így lenne például hogy Zonalis járásra is osztandó*

⁶⁶ Uo. 11.

⁶⁷ Uo. 14.

azon megye, hol 15,000 magyar, 15,000 szerb, 15,000 román és 15,000 szlav nemzetiségű nép lakik. Minden Zonalis járásban a nemzetiség igényeinek felelő nemzetiségű s aju hatóság állítatnék fel, melyhez a megyei községek nemzetiségük szerint lennének beosztandók, e beosztásra nézve azonnal az illető községek szabad nyilatkozata, a többség határozata szerint vétetnék alapul: úgy, hogy ha netalán valamely szerb község magyar nemzetiségű hatósághoz tartozónak talán közelsége s mások miatt nyilatkoznék, ahhoz beosztásában s e határozata érvényesítésében ne gátoltassék, és viszont.”⁶⁸

A föderalizmus legfontosabb feladatát a liberális arisztokrata politikus — korának számos európai gondolkodójához hasonlóan — „egy erős, compact birodalom” megteremtésében látja. A következő idézet összegzőként is jó szolgálatot tesz e fejezet végén: „... ezen elv [a foederatio elve] nem más, mint egy ország alakítására azon módot használni, melyet mi is hazánk reorganizációjánál társ-nemzetünk irányában követni akarunk, sőt mely elvből a lehetőket, e hazában még most szétbomolható agglomerált nemzetiségek irányába ajánlani kívánunk. Mert csupán így remélhetjük elérhetni azt, hogy hazánk közérdek által összekapcsolt tartományaival egy erős, compact birodalommmá válhatik, melynek integritása ekkor válland europaegyensúlyjánk szükségévé, ez lévén az egyetlen mód, mely Európának reményt nyújthat a kebelében élő ellenséges nemzetiségeket hozzá tömegesítve nemzetiségtől való megfosztás nélkül a civilization ösvényén békésen haladva látni. Csak így reményelhető a nyugot felé már szenvedett, és tán még szenvedhető veszteségeket keleten a nemzetek szabad akaratú hozzájárulása által kipótolni és közös hazának nagy hatalmát megállapítani. E politikai, nemzeti s vallási szabadságot ígérő foederatio egyedül az, mely közös hazánknak az ohajtott tágasb látkört bírná ennyire tágítani.”⁶⁹ A föderációban Károlyi érvelése szerint tehát az összefogás ereje, a területi integritás megőrzése érvényesíthető. Kiindulva abból a célkitűzésből, amelyet Károlyi az országgyűlésre történő felkészülésként fogalmazott meg, érdemes felidézni az 1861. évi magyar országgyűlés eseményeit.

Az 1861. évi magyar országgyűlés és a karlócai szerb nemzeti kongresszus

A politikai és társadalmi kérdések megvitatásának e legfontosabb országos fórumát hosszú tizenkét éves kényszerszünet után hívta össze Ferenc József osztrák császár 1861. április 2-ra a magyar törvényekkel ellentétesen Budára.⁷⁰

⁶⁸ Uo. 16.

⁶⁹ Uo. 8.

⁷⁰ Az 1861. évi országgyűlésről: *Kecskeméthy Aurél*: Vázlatok egy év történetéből (1860 october huszadikától 1861 octoberig). Emich Gusztáv, Pest 1862. 120–168., *Nagy Iván*: A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt 1861–1868. Magyar Külügyi

További súlyos problémát jelentett, hogy a csonka országgyűlésre nem kaptak meghívást „Horvát- és Tótország” (azaz Horvát-Szlavónország), Erdély, a Határőrvidék, Fiume és a Tengeremellék követei. Ebben a helyzetben a Károlyi által középpontba állított horvát rendezés esélyei is kilátástalanná váltak. A március folyamán megtartott képviselőházi választásokon a „határozati tömörüléshez” tartozó politikusok alkották a többséget, közöttük találhatók a nemzetiségi képviselők tagjai is, a megválasztott és igazolt háromszázhuszonkettő képviselő közül minden nyolcadik képviselő (kb. 12%) vallotta magát nemzetiséginek.⁷¹

A határozati párti csoport tagjai között tudhatott — Teleki László meghatározó személyén túl — olyan korábbi emigráns politikusokat, mint báró Jósika Miklóst vagy Almásy Pált. Annak ellenére, hogy Klapka Györgyöt Szabolcsban képviselővé választották és Kossuth Lajos is kapott felkérést, ők politikai okokból elhárították a képviselőiséget. Szalay László ugyanakkor, aki szintén több évet kényszerült tölteni Rorschachban és Zürichben, a pesti Lipótváros képviselőjeként a felirati csoportot támogatta. A határozatiak az emigrációval elsősorban a báró Jósika által kiépített vonalakon tartották a kapcsolatot, a tájékoztatók írásában azonban Podmaniczky Frigyes és Károlyi Sándor, Károlyi Ede fêltestvére is részt vállaltak.⁷²

Károlyi Ede külföldi útjai során maga is személyes kapcsolatokat ápolit az emigráció tagjaival, erről egy levél is tanúságot tesz, melyet Teleki László írt feltehetően 1860. március 12-én gróf Károlyi Edéhez. Ebben a levélben Teleki arról biztosítja Károlyit, hogy következő párizsi útja során Klapka Györgytől minden tájékoztatást meg fog kapni az emigráció helyzetével kapcsolatosan. *„Klapka nekem megígérte, hogy mihelyt meg fogja tudni, hogy Párisba jöttél, azonnal sietend hozzád... Ő neked a körülményekről, külföldi működésünkről mindent elbeszélend, mit tudni kívánsz, s oly részletesen, mint én meg nem is írhatnám.”*⁷³

Egyelőre azonban visszatérve az 1861. évi diéta tevékenységéhez, nem mellékes annak a megemlítése, hogy az országgyűlési beszédek elsősorban a Magyar Királyság alkotmányjogi helyzetére fókuszáltak,⁷⁴ a tartalmában többé-

Társaság, Bp. 1930., *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 89–110., *Kemény G. G.*: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 38–69., *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 413–609. *Berenger, Jean – Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Napvilág, Bp. 2008. 325–330.

⁷¹ *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 420.

⁷² Az emigráció és a határozatiak kapcsolatairól: *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 451–452.

⁷³ *Kemény G. Gábor*: Teleki László válogatott munkái I–II. Szépirodalmi Kiadó Bp. 1961. 164–166.

⁷⁴ Az országgyűlési beszédek tematikus feldolgozását Szabad György végezte el, aki szerint a legtöbb időt a nemzetközi hatalmi viszonyok megítélése vette igénybe, a

kevésbe azonos, jogi megközelítésében azonban különböző felirati és határozati javaslatok többsége a területi egység megtartása melletti nemzetiségi egyenjogúsítást tűzte ki célul. A legsűrűbben hangoztatott jelszavak egyike a társadalmi és nemzetiségi problémák érintésénél⁷⁵ a nemzetiségi megbékélés és az összefogás hirdetése volt, ugyanakkor mind Deák Ferenc, mind Tisza Kálmán hangsúlyozta, hogy a rendezés csak egy teljes országgyűlésen lehetséges. Amíg ez nem valósul meg, felkészülésként június elején Eötvös József javaslatára létrehozták azt a huszonhét tagú bizottságot, mely az álláspontok egyeztetésére és a javaslatok kidolgozására volt hivatott. Ebben a bizottságban tizenkettő nemzetiségi képviselő, elsősorban román és szerb foglalt helyet.⁷⁶

A magyarországi szerbek követeléseinek országgyűlési megjelenítése Mihailo Polit–Desančić számára 1861-ben még nem volt lehetséges, hiszen ebben az évben a horvát tartományi gyűlés tagjaként politizált. Akik ennek a csoportnak az elképzeléseit az országgyűlés felé közvetítették, azok többek között Ignjatovics Jakab Nagybecskerek, Branovatzky István Újvidék, Czorda Bódog Szabadka és Latinovics Vince Baja országgyűlési képviselői. A magyarországi szerbek álláspontját Ignjatovics Jakab tolmácsolta a június 1-én tartott 34. képviselőházi ülésen. Polit–Desančićhoz hasonlóan ő is leszögezte, hogy nem kíván „államot az államban” státuszt, nem fogadja el a Reichsrat működését, vitatja a bécsiek azon külföldön terjesztett véleményét, miszerint a magyarok elnyomnák a nemzetiségeket. Hiányosnak tartja ugyanakkor az 1848-as törvények nemzeti-igényeit, ami a horvátokat illeti, számukra pedig kollektív jogokat kér.⁷⁷

A viták hangulatát nagymértékben befolyásolta az április elejére Karlócára összehívott szerb nemzeti kongresszus.⁷⁸ A császár által engedélyezett gyűlésen

határozatiak az emigráció nézeteivel összhangban Ausztria jövőjét bizonytalannak ítélték meg, a feliratiak ezzel szemben úgy látták, hogy a Habsburg Monarchia megszilárdulhat, ha a Pragmatica Sanctio alapján működik együtt a Magyar Királysággal. *Szabad Gy.*: i. m. 488–491.

⁷⁵ Szalay László: jogegyenlőség teljessé tétele az 1848. évi törvények hiányosságainak pótlásával, Kubinyi Ferenc: a demokráciai elvek alapján továbbfejlesztett alkotmány, Széchenyi Béla: a zsidók jogegyenlősítése, Szilágyi Virgil: a nemzetiségi jogegyenlőségen túl a kor kívánalmai szerinti önkormányzás is szükséges, Trefort Ágoston: beteges hajlam az, amikor minden külön népfaj külön kerületet követel... *Szabad Gy.*: i. m. 508–513.

⁷⁶ Ignjatovics Jakab, Csernovics Péter, Branovacszy István, Missics János, Faur János, Mácsai Lukács Vlad Lajos, Popovics Zsigmond, Latinovits Vince, Pap János. A nemzetiségi bizottmányról: *Kemény G. G.*: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 53–55. A nemzetiségi képviselők felszólalásainak tartalmi elemzése: *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 92–100.

⁷⁷ *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 96–97.

⁷⁸ A kongresszusról: *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 108., *Kemény G. G.*: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 62–64., *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 537–540.

különböző érdekkörök voltak jelen. A bécsi udvar támogatását is élvező személyek, mint például Stojaković udvari tanácsos, Djordje Stratimirović, vagy éppen Filipović császári tábornok, a kongresszus királyi biztosa valamint a szerb udvarbarát szárny vezetője, Rajačić pátriárka mindannyian egy új Vajdaság felállítását követelték. A kongresszuson felszólalt az 1848. évi délvidéki kormánybiztos Csernovics Péter, aki a szerb–magyar szövetség mellett érvelt, mindazonáltal elszigetelt jelenség maradt. Jelen volt továbbá a szerb Mihály fejedelem különmegbízottja Ristić, aki a magyar-szerb alkura hajlandó feleket — a liberális csoport élén álló Svetozar Miletić, Jovan Hadžić — támogatta, és aki Garašanin szerb belügyminiszterrel együtt Bécsben és Pesten folytatott tárgyalásokat a szerb és magyar álláspontok közelítése érdekében.⁷⁹

Többséget ezen a szerb kongresszuson végül a liberális középpárt egy részével egyesült udvarbarát szárny kompromisszumos elképzelése kapott, ami túllépve a magyarországi szerb követeléseken egy központi kormánzzal bíró, önálló belügyi igazgatással rendelkező, választott vajda vezetése alatt álló és a szerbek által többségben lakott Szerb Vajdaság létrehozásának igényét fogalmazta meg. Továbbá a törvényalkotási joggal felruházott autonóm nemzeti gyűlés ügykezelési nyelveként a szerb nyelvet jelölték meg, döntési jogkört igényeltek az adózás és újoncállítás esetében, kollektív képviseletet kértek a magyar országgyűlésben, valamint önálló törvényszéket, szerb címet és zászlót. A császárhoz intézett kérelemlevél tehát nem elégedett meg a Polit–Desančić által elképzelt többségi elvű megyei kikerekítéssel és nyilvánvalóan a Habsburg-házzal megvalósítandó politikai megoldásban gondolkodott.

A karlócai kongresszus követelései éles tiltakozásokat váltottak ki a megyei és városi képviselőknél, ettől függetlenül azonban a huszonhét tagú nemzetiségi bizottság javaslata mellett augusztus 9-re elkészült a Vlad Lajos és Popovics Zsigmond által benyújtott nemzetiségi kisebbségi javaslat is, ami tulajdonképpen egy kompromisszumos alapot képezett volna az eötvösi-deáki, illetve a nemzetiségi képviselők által elképzelt alternatívák között. A javaslat két elv kimondását fogalmazta meg, a politikai tekintetben egységes és oszthatatlan magyar nemzet és hat országosan egyenjogú nemzetiség elvét. A „minden, ami a szétdarabolás és a függetlenség feláldozása nélkül adható” kompromisszumának gyakorlatba

⁷⁹ A magyar-szerb tárgyalásokról és politikai kapcsolatokról: *Katus László*: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdésről 1849–1867 között 147–184. A 152–154. oldalakon: a Magyar Nemzeti Igazgatóság belgrádi képviselője Ludvig János, a belgrádi kormány állandó pesti megbízottja Nikola Kristić. *Krestić, Vasilije*: A magyar országi szerbek politikai törekvései és a magyarok (1849–1867) 129–146. *Spira György*: A szerb-magyar viszony vitatott kérdéseiről. A józan önismeret jegyében 245–257. Mindhárom tanulmány In: Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből 1848–1867. Fried István Szerk. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.

történő átültetésére azonban az erőszakot is kilátásba helyező, a császár által elrendelt országgyűlési felosztatás miatt sem került sor.

Károlyi Ede Foederált Hunniája és az emigrációs elképzelések

Függetlenül az 1861. évi országgyűlés sikertelen politikai kimenetelétől érdemes megvizsgálni egyelőre csak röviden azt, hogy Károlyi milyen mértékben vitte be a politikai közbeszédbe országgyűlési beszédével a röpiratában megfogalmazott gondolatokat. Végigolvasva a harmincadik ülésen 1861. május 27-én elmondott felszólalását négy fontosabb tartalmi elem rekonstruálható. Bevezetőjében hasonlóan röpiratához a kor eszméjéről „a szabadsággal párosult nemzeti-ségről” szól, majd áttér az általa is hosszabb összefüggésekben tárgyalt európai hatalmi viszonyok, kiemelten a keleti kérdés elemzésére, a Habsburg-ház hatalmi helyzetének értékelésére, majd szól a jelen feladatairól, vagyis az országgyűlési teendőkről, végül összefoglalja a felirat elleni érveit.⁸⁰

Témám szempontjából két mozzanatot szeretnék kiemelni ebből a beszédből. Egyrészt azt a gondolatsort, amely félreérthetetlenül köszönetet fejez ki az Oszmán Birodalom irányában a magyar emigránsok számára az 1849 utáni korszakban nyújtott támogatásért. *„Nyugatról kelet felé vetvén szemeimet egy hajdan leghatalmasabb világbirodalmat látok aggkórságban sýnylődvé, sirja felé közeledni. E birodalom nemzete százados ellenségünk vala, de egy fájdalmas emlékü tágas tizedév előtt az ellenséges indulatot lovagiasság egyik legnemesebb tettével váltotta föl, midőn üldözött testvéreinket oly lovagi és valódi keleti vendégszeretettel és önfeláldozó nemes szívvel fogadá, mely tettéért hazánk részéről hálás elismerést és köszönetet érdemel, — ez a török birodalom.”*⁸¹

Másrészt a föderalizmus kérdését érdemes megvizsgálni a beszédben. Ellenétben röpiratával Károlyi nem az eszmeiségre és a Magyar Királyság föderalizálási lehetőségeire tért ki, hanem a nagyhatalmi erőviszonyok megváltozásából eredő következmények felől — alapvetően más érvelés mentén — utal a föderalizmus jelenségére. Előző gondolatmenetét folytatva arra hívta fel a figyelmet, hogy az Oszmán Birodalom meggyengülése⁸² súlyos következmények-

⁸⁰ Az országgyűlési beszéd egyrészt fellelhető: Képviselőházi napló 1861. I. kötet 1861. április 1. – június 1. 279–283., másrészt Az 1861-i országgyűlés híres beszédei. A „Magyarország”-ban megjelent szöveg után közölve. Wodianer F., Pest 1861. 126. szám 1–13.

⁸¹ Az 1861-i országgyűlés i. m. 4.

⁸² A három kontinensen jelenlévő, a 19 század elejétől meggyengülő Oszmán Birodalom helyzetére adott európai nagyhatalmi reakciók vagyis egy az 1820-as évek végéről származó francia diplomáciai irat alapján keleti kérdésnek elnevezett nemzetközi kihívás kezelése, megítélése mindennapos a korabeli diplomáciában. III. Napóleon érvelését átvéve Károlyi is két lehetőséget lát a Kárpát-medencei hatalmi helyzet

kel járhat a „magyar föld” számára. „Azért szükséges, hogy készek és együttérzésben erősek legyünk, nehogy az események árja által elsodortassunk. Ilyen körülmények között jelszavunk legyen a legszabadabb nemzetiségi elvekkel párosult integritás. Mert ezen elv valószínűsítése után és annak sértetlenségével bátran szembeszállhatunk, bármely fölmerülő politikai eszmével, mely tán azon mozgalmaknak irányadóul szolgál. (Értem a foederalismust).”⁸³ Ez a gondolat-sor nyilvánvalóan értelmezhető a röpiratban megfogalmazott álláspontjával történő szembefordulásként is abban az értelemben, hogy a föderalizmust szembeállítja a területi integritás kérdésével, azonosulva így a magyar politikai elit által többségében vallott meggyőződéssel.

Mindennek ellenére úgy gondolom, hogy Károlyi röpiratában egyedülállónak tekinthető az, hogy az alapvetően német eszmeként számon tartott föderalizmust „taglalando eszme”-ként kezelte és az ezzel kapcsolatos „értelmi hiány” pótlását tűzte ki célul. Tette ezt egy olyan hazai politikai környezetben, amelyről általában elmondható, hogy ösztönösen föderalizmusellenes, mert a föderalizmusra a területi integritás ellenségeként tekint.⁸⁴ A föderalizmus eszméjének terjesztésére általában nem sokan vállalkoztak, a magyar emigráció azonban rendelkezett ilyen irányú célkitűzésekkel. Klapka György emlékirataiból tudható, hogy az úgynevezett svájci emigráns csoport 1850 nyarán tervbe vette politikai törekvései nyilvánossá tételére egy havilap kiadását. A folyóirat rovatait olyan témákra koncentrálni határozták meg, mint a magyar szabadságharc története, a leveretés következményei, Magyarország akkori helyzete, külpolitikája. A Magyarország jövője címszó alatt többek között célul tűzték ki a föderatív népszövetség gondolatának terjesztését Magyarországon és társországaiban kiegészítve emigráns politikai tervekkel és a nemzetiségek kibékítésével kapcsolatos rendezési elképzelésekkel. Klapka György szerint Teleki László kezdetben ellenezte a dolgot, Vukovics Sebő, Jósika Miklós és Horváth Mihály támogatták azt. A havilapot a

mérlegelésekor. Az egyik a szabadság és nemzetiség győzelme a homogén népfajú foederatiókban és homogén tömegesítésekben leendő szövetség, a másik az abszolútizmus győzelme esetén a feldarabolás, amint Lengyelország példája mutatja.

⁸³ Uo. 4.

⁸⁴ A negatív megítélések közül itt csak két példa említésére hagyatkozom. Kemény Zsigmond: „...őjön meg a gondviselés minket, minden föderalizmustól, mely egy gyöngye honból ötvenkét árnyaházát gyártana, efemer étlettel!!”. In: Válogatott történelemre. Korteskedés és ellenszerei. 79. www.mek.oszk.hu/08800/08888/08888.pdf. gróf Andrássy Gyula: „A dualizmus két lábán a monarchia erősen áll, a föderalizmus sok lábán csak a földön kúszhatnék.” Idézi: Halász Imre: Bismarck és Andrássy. Politikai tanulmány. IV. Magyarország és a német birodalom Königrätz után. In: Nyugat 1912. 18. szám www.epa.oszk.hu/00000/00022/00112/03568.htm.

lipcsei Wigand Otto adta volna ki a magyar érdekek képviselője céljából, mindez azonban pénzügyi miatt megghiúsult.⁸⁵

Klapka György hadi és katonai tevékenysége mellett, a svájci emigráció befolyásos tagjaként a politikai elképzelések és rendezések világában is otthonosan próbált mozogni. Ebben nagymértékben támogatták őt azon genfi politikai kapcsolatai, amelyekről így emlékezett vissza: „*Genfben érkezésünk idején, a kormány élén James Fazy, a radikális párt vezére állt. Az arisztokraták ellene irányult halálos gyűlöleténél csak saját párthíveinek szeretete és ragaszkodása lehetne nagyobb. Az előbbieket, a felső városrész lakói palotáik- és pompás villáikban tüntetőleg elzárkóztak előlünk, míg Fazy barátai a legmelegebb testvéri szeretettel fogadtak bennünket szülővárosukban, Fazy maga mindent elkövetett, hogy genfi tartózkodásunkat a lehető legkellemesebbé tegye. Természetes, hogy már csupa hálából is a radikális párthoz csatlakoztunk, s ennek köreiből kerestük barátainkat. Genfből könnyebben léphetünk érintkezésbe honfitársainkkal, mint Párizs- vagy Londonból. Hazulról is gyakrabban nyertünk közvetlen tudósítást Svájcba elég sűrűn ellátogató barátainktól.*”⁸⁶ James Fazy⁸⁷ befolyásos genfi politikusként tekinthető a 19. századi svájci belpolitikában. A genfi radikális újság a *Journal de Geneve* egyik kiadójaként itt jelentette meg az 1837-ben általa megírt alkotmánytervezet szövegét. 1846-ban alapította társaival a Genfi Radikális Pártot, mely 1847-ben került hatalomra a városban. Fazy alkotmánytervezete ezt követően vált Genf hivatalos alkotmányává.⁸⁸

Nem kizárt, hogy Klapka György nagyon jól ismerte többek között ezt a dokumentumot is, hiszen Genfben nemcsak magyar okiratok után kutatott. „*Az említettem tartalmiakkal mellett, nem kevesebb érdeklődéssel kutattam egyebek, főleg olyan okmányok után is, amelyek a kis genfi köztársaság múltját érinték, tehát múltját azon szabad és derék kis köztársaságnak, amelyben magam is polgárjogot szerezni óhajtottam, s e búvárlataim közben azt tapasztaltam, hogy Genf*

⁸⁵ Klapka György: Emlékeimből. Függelékül gróf Teleki László levelei. Tanulmány és jegyzetek: Katona Tamás. (Magyar Századok) Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1986. 288–289.

⁸⁶ Uo. 356.

⁸⁷ Fazy életrajzát testvére írta meg: *Fazy, Henry*: James Fazy, sa vie et son oeuvre. Georg, Geneve 1887. 336. német nyelvű életrajz: James Fazy. Sein Leben und Treiben. Orell Füssli und Comp., Zürich 1865. Sonderdruck aus Feuilleton der NZZ. Rövid modern életrajz: Historisches Lexikon Schweiz. James Fazy szócikk szakirodalommal, szerzője: Jean de Senarclen 2004. november 18. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D3866.php> Fontosabb politikai pozíciói: A kétkamarás szövetségi gyűlés kantonokat tömörítő tanácsának genfi képviselője kisebb megszakításokkal 1848–1872 között, a képviselői kamara tagja 1857–1866 között.

⁸⁸ *Projet de Constitution Fédérale par James Fazy. Articles extraits du Journal de Geneve 1837. 32., 1848-ban Genf küldötteként részt vesz az alkotmányt létrehozó svájci szövetési gyűlésen.*

történetének szűk keretében mindaz híven és világosan tükröződik, ami nagyobb államok sorsában időről időre változást idéz elő, s híven és világosan szembe-tűnnek mindama megpróbáltatások és sanyarúságok is e kis államocska életében, melyek minden nemzeti történetében felmerülnek.”⁸⁹ Klapka 1855-ben szerzett polgárjogot Genfben, 1856–1858 között a radikálisok képviselője a genfi nagytanácsban, 1857-ben a Genfer Landwehr parancsnoka, igazgatótanácsi tagja a Fazy által 1853-ban létrehozott Banque générale suisse de crédit international mobilier et foncier-nek, ahol pénzügyi kérdésekkel foglalkozott.⁹⁰ Úgy gondolom, hogy Klapka mind egyéni kutatásai eredményeként, mind politikai kapcsolatairól révén alapos szellemi felkészültséggel rendelkezhetett a föderalizmus eszmévilágát és politikai formációját, a szövetségi államot illetően.

Károlyi Ede maga is szóvá tette, hogy Magyarországon a föderalizmus értelmi felfogásának hiánya nagy.⁹¹ Tette ezt egy olyan korszakban, amikor Európában is egyre több politikai gondolkodó kezdett érdeklődni a föderalizmus alapjairól szolgáló eszme iránt. A 19. század közepének Európájában egyre többen abbéli meggyőződésüknek adtak hangot, hogy a föderalizmus nem csupán egy organikus tagolt, lépcsőzetesen felépülő állami és társadalmi rend, hanem szellemi tevékenység, attitűd. A föderalizmus gondolata ekkor mozdult el a politikai instinkt és taktika terrénumáról az eszmeiség világába. Alexis Tocqueville (1805–1859), Constantin Frantz (1817–1891), Phillip Anton von Segesser (1817–1888), Ignaz Paul Vital Troxler (1780–1866) és Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) művei is erről tanúskodnak.⁹²

⁸⁹ Klapka Gy.: i. m. 354.

⁹⁰ <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D28352.php> Martine Piguet, Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html>. Magyar irodalom: Lengyel Tamás: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. (Pázmány Péter Tudományegyetem budapest történeti szemináriumának kiadványai) Bethlen Ny., Bp. 1936. 113. Szénássy Zoltán: Klapka György. Kossuth Kiadó, Bp. 1977. 129. Borsi-Kálmán Béla: Klapka György, Genf és a románok 1867–1868. 89–172. In: A kompromisszumok embere. Tanulmányok Klapka György tábornok (1820–1892) életéből. Előszó: Csetri Elek. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár 2000. 234. Farkas Katalin szerint Fazy volt az összekötő láncszem Klapka és Cavour között, akik 1856-ban a krími háborút lezáró párizsi békekonferencián ismerkedtek meg egymással. Farkas Katalin: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867. A Csáky-Komáromy-féle szervezkedés. doktori disszertáció. E disszertáció része a Századokban megjelent 2006. évi tanulmány: A Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi kapcsolatai 1859–1862. 637.

⁹¹ Károlyi E.: i. m. 6.

⁹² Laforet, Georg: Föderalismus und Gesellschaftsordnung. Umriss einer Philosophie des Föderalismus. (Abendland Reihe 8.) Naumann, Augsburg 1947. 102. Lang, Kaspar : Die Philosophie des Föderalismus. Versuch einer ethisch fundierten Staatsphilosophie

Ami Károlyi röpiratában a horvát közjogi kérdés rendezési tervét illeti, érdemes felidézni az emigráció ezzel kapcsolatos állásfoglalásait is. Kossuth kutahyai koncepciójának beemelését azért tartom indokoltnak, mert a Spira György által elemzett kossuthi alkotmánytervekkel kapcsolatos következtetések⁹³ Károlyi röpiratának jelentőségét is más megvilágításba helyezhetik. A Magyar Királyság és a Horvát Királyság közjogi kapcsolatának történeti megítélése, föderalizmus szempontú megközelítése más Magyarországon és más Horvátországban. Míg Magyarországon a történészek egy csoportja úgy véli, hogy a két ország közötti közjogi kérdés nem képezi a föderalizációs problematika részét,⁹⁴ addig horvát történészek egy másik csoportja a horvát föderációs elképzelések sokféleségére hívja fel a figyelmet.⁹⁵

A horvát föderatív alternatívák az illír mozgalom kezdete óta foglalkoztatták a horvát és magyar politikai közéletet, az úgynevezett horvát kérdés az 1840-es évek óta állítja kihívás elé a politikusokat. A horvát átalakítási elképzelések három csoportba sorolhatók: 1. a Habsburg Monarchia átalakítása szövetségi állammá, 2. a délszláv népek egyesítése egy szövetségi államban, 3. a délszlávok föderatív egyesítése a Monarchián belül. Ezen elképzelések egyik első programjaként tekinthető — Garašanin 1844-ben született Načertanije tervét itt most mellőzve — a Háromegy Királyság létrehozása, vagyis Horvátország egyesítése Szlavóniával és Dalmáciával. A föderalizmus programja 1867-ig része a Horvát Nemzeti Párt programjának.⁹⁶ Nemcsak a történészek, hanem a horvát kortársak egy része is — példaként lehet említeni a Nemzeti Liberális Párt sajtóját — a Magyar Királysággal kötött uniót a föderalizmus felé történő átmenetnek tekintette a történeti és a természeti jog vegyítése alapján.

Magyarországon más szempontok mentén, de többféleképpen vélekedtek a közjogi helyzetről. A magyar politikai elit általában elismerte, hogy Horvátország külön politikai nemzet a területi autonómia jogával. Mások — az 1848 előtti közjogi vitához hasonlóan — elvitatták az államjogot és az autonómiát.⁹⁷ 1861-ben — mint korábban utaltam rá — a horvát követek nem kaptak meghívót

der Verantwortung. (Zürcher Beiträge zur Rechtswissenschaft Neue Folge 368.) Schulthess, Zürich 1971. 10–14.

⁹³ *Spira György*: Kossuth és alkotmányterve. Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen 1989. 89.

⁹⁴ *Gergely A.*: Ungarische Föderationsprojekte i. m. 35–41.

⁹⁵ *Gross, Mirjana*: Föderationspläne bei den Kroaten: Habsburgermonarchie oder Jugoslawien? In: Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit. Erns Habermann zum 80. Geburtstag Bernath, Mathias – Nehring, Karl (hg.): (Südosteuropa-Studien Heft 34.) Hieronymus Verlag, München 1985. 99–116.

⁹⁶ *Gross, M.*: Föderationspläne i. m. 100–106.

⁹⁷ *Katus L.*: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdésről i. m. 166–167.

a magyar országgyűlésre. A helyzet akkori kiélezettségét az a két körülmény is mutatja, hogy az osztrák császár a magyar országgyűlés megnyitását követően két héttel megnyitja a horvát országgyűlést, a Magyar Királyság részét képező, de a horvátok által követelt Muraköz és Fiume helyzete pedig katonai konfliktus tárgya. Deák Ferenc 1861. március 24-én a Pesti Naplóban megjelent cikke hasonló értelemben, mint 1848-ban Batthyány Lajos, kilátásba helyezte a magyarok készségét arra vonatkozóan, elfogadják Horvátország döntését arról, elszakadnak vagy maradnak a perszonálunióban.⁹⁸

Az emigráció elképzelései a horvát kérdés rendezéséről elvi és gyakorlati különbségeket is felmutattak. Közismert, hogy Teleki László már az 1849. május 14-én Kossuthnak írt és a föderációs elképzelését részletező levélben úgy fogalmaz, hogy a „corpus jurisből valamit áldozni kell” és nem csak Horvátországra nézve.⁹⁹ Ezen álláspontját 1860-ban is képviselte. A kossuthi emigrációs iratok között fennmaradt Klapka-levél azt bizonyítja, hogy 1861 májusában maga Klapka is sürgette általában a nemzetiségi kérdés mielőbbi megoldását és a mindenáron megkötendő szövetséget a horvátokkal, ahogy fogalmazott, még a legnagyobb áldozatok árán is. Kossuth ebbéli nyilatkozatainak értékelése már összetettebb dolog, itt elsődlegesen a Spira György által részletesen elemzett kutahyai alkotmányterv történetére hagyatkozom, ebből is kiemelve a horvát rendezés nézeteit.

Úgy gondolom, hogy Károlyi röpirata a következő három értelmezési lehetőséget hordozza magában. Elsőként és — eddigi tudásom szerint — talán egyedülként kínálja fel mint aktív magyar politikus a föderatív állami struktúra lehetőségét a horvát-magyar közjogi kapcsolatban. Korábban utaltam az elutasító magyar politikai közvéleményre. Másodikként Károlyi munkájában annak a Teleki László által már 1850-ben megfogalmazott meggyőződésnek a nyomai fedezhetők fel, amely politikai elvek és taktikák, nem pedig konkrét átalakítási tervek mentén építkezik.¹⁰⁰ Véleményem szerint ennek az elvi álláspontnak, e szellemi-

⁹⁸ A horvát-magyar viszony alakulásáról még: *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 395–402.

⁹⁹ A levelet többek között közli: *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó Bp., 1980. 216.

¹⁰⁰ „Ami a nemzetiségek iránti véleményedet illeti: ...Én úgy hiszem, hogy míg száműzöttek vagyunk elveket ugyan mondhatunk ki, de konstitúciókat nehezen adhatunk. Nem jobb volna-e ehelyett azt mondanunk, hogy az egész kérdést a népek akaratától függesztjük föl? S kijelentenünk, hogy mihelyt a zsarnokság ellen fölléphetünk, és ahol fölléphetünk, akkor, és ott azonnal konstituanteot hívunk össze, mellyhez, minden nemzetiségi különbség nélkül, népszám szerint, a maguk függetlenségét kivívni akaró kerületek követeket küldjenek, és aztán mindent ezen kontituante-ra bízunk, még azon nyelv elhatárolását is mellyet a konstituanteon beszélni kelljen. Így egészséges elvet mondunk ki, mellyet elleneinknek megtámadni lehetetlen leend, ha csak nem akarják magokat szabadság ellenségeinek bevallani.”

ség felvállalásának tudható be, hogy nem nyilatkozik az 1848 előtti helyzet törvényi továbbfejlesztésének konkrétumairól.¹⁰¹ Harmadsorban pedig, mivel a széles magyar közvélemény számára — Spira György kutatásai alapján — Kossuth Lajos alkotmányában a horvátokkal kapcsolatos álláspont nem válhatott ismertté, Károlyi azon kevesek egyikének tekinthető, aki az emigráció konföderális alapú elképzeléseit ezzel a röpiratával közvetítette, megkockáztatom továbbá, hogy néhány ponton tovább is lépett a belső föderális átalakítás lehetőségének irányába, amit Kossuth Lajos majd az 1862. évi Dunai Szövetség-kon koncepcióban fog képviselni.

Köztudott, hogy Kossuth Lajos Giuseppe Mazzini — maga is egy konföderációs terv¹⁰² megalkotója — ösztönzésére készítette el első alkotmánytervét 1851 áprilisában Kutahyában. Az eredetileg francia nyelvű kéziratról Teleki és társai is kaptak egy magyar nyelvre lefordított példányt. Spira György szerint 1851 és 1943 között minimum tizenegy alkalommal jelent meg a munka, elsőként angol nyelven 1851. november 25-én a *The Daily News* hasábjain. Irányi Dániel javaslatainak hatására 1859 folyamán Kossuth bevonta tervébe a Horvátországgal, Erdéllyel és a Vajdasággal kapcsolatos rendezési elképzeléseit, mielőtt azonban Irányi a készülő történeti munkájába beillesztette volna az elképzelést, Kossuth egy 1859. április 26-i levél útján megfogalmazott kérésének megfelelően kihagyta a francia politikát súlyos kritika alá vett részt, valamint a horvát, erdélyi és vajdasági elképzeléseket. Egy Kossuth által Telekinek írott levél bizonyítja, hogy 1860 februárjának folyamán e rövidített változatot titkos úton Magyarországra is eljuttatták. Ezt a rövidített változatot fordította olasz nyelvre Türr István, magyar nyelvre pedig Kozma Imre, mindketten 1860-ban.¹⁰³

Ebből kiindulva talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar politikai közvélemény magyar nyelven nem értesülhetett a Horvátországgal kapcsolatos emigrációs elképzelésekről. Így nem válhatott ismertté Kossuth Lajos a nemzetiségi kérdés megoldására tett országszerkezeti javaslata, ami opcionális lehetőségként fogalmazza meg mind a csak külső veszély elhárítására szolgáló confoederatio-t, mind pedig az Éjszak-Amerikai Szövetséget létrehozó, szuverén tagállamokból álló föderatív struktúrát. Az opciók ellenére Kossuth az első, laza szövetségi kapcsolatot javasolja Horvátország és Magyarország között: „*Annyi személyes,*

Teleki László levele Kossuth Lajoshoz a nemzetiségi kérdés és általában a követendő taktika tárgyában. 1850. augusztus 16. In: *Kemény G. G.*: Teleki László válogatott munkái i. m. 58–62. idézet helye 60.

¹⁰¹ Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 396. Itt két kritikai elemet említ Károlyi röpiratából: 1. Károlyi nem képviseli a Kossuth által elképzelhetőnek tartott elszakadás lehetőségét. 2. A törvényhozásra vonatkozóan nem hoz konkrét javaslatokat.

¹⁰² Alpesi Konföderációjának magja Svájc, tagjai Szavója, Tirol, Karintia, Krajna, Tessin azonban Itáliához tartozott volna. Az alpesi régió svájciasítását képzelte el. *Altermatt, U.*: Die Schweiz in Europa i. m. 22.

¹⁰³ Spira Gy.: Kossuth és alkotmányterve i. m. 7–19.

családi s birtoki érdekközösség mellett, mennyi a hatszáz éves kapcsolat mellett kifejlődött, s a jövő biztosságát is kellő figyelembe véve, nem fognak-e horvát atyáinkfiai érdekeikről legjobban gondoskodni, ha a nemzetiségüket, nemzeti állásukat s nemzeti önkormányzatukat tökéletesen biztosító s a velünk kapcsolatot csakis confoederationalis alapra fektető első javaslat mellett maradnak? azt higgadt megfontolásukra és szabad elítélésükre kívánom bízni.”¹⁰⁴ Kossuth egyéb megnyilatkozásai és az 1870-es évek emigrációs iratainak összeállítása alapján Spira György úgy véli, hogy Kossuth azért hagyta ki e nézeteit, mert mély meggyőződése szerint a föderalizmus meggyengülést hozott volna magával.¹⁰⁵ Kossuth és Károlyi horvát közjogi elképzelésében a különbséget a föderális kapcsolat mélységének különböző megítélésében vélem megtalálni.

A nyelvi rendezés svájci mintái

Összehasonlítva Polit–Desančić és Károlyi gróf elképzeléseit a községi, vármegyei és országos szintű nyelvhasználatra vonatkozóan alapvető eltérésekre nem bukkanunk. Országos és diplomatikai nyelv a magyar, többségi nyelvválasztási lehetőség vármegyei és községi szinten, röviden így foglalhatók össze a nézetek. A nyelvi problematika rendezésénél alkalmazható területiális elv mindkettőjükénél kitapintható, ugyanakkor mindketten más-más mintát követnek. Polit–Desančić a „többségi elvű arrondációt”, tehát a homogenizáltabb vármegyék létrehozását proponálta, míg Károlyi gróf a történeti vármegyei határok respektálása mellett a protestáns egyházszervezet szerinti belső „zonális felosztásban” látta a megoldást.

Érdekes módon Svájc mindkét tekintetben modellt kínált, bár ennek recepciója sem a magyarországi, erdélyi és horvátországi magyar, sem a nem magyar nemzetiségi képviselőknél nem ragadható meg.¹⁰⁶ A svájci nemzetiségek kantonok közötti megoszlására ugyanis egyszerre igaz az az állítás, hogy a) a nemzetiségek jól körülhatárolható tömbökben élnek, b) egyes kantonokban vegyesen él együtt több nemzetiség. Svájc abszolút többségű nemzete a német a kantonok nagy részében valóban homogén tömböt képez, e kantonok többsége hivatalos nyelvként a németet alkalmazza. A francia-német és az olasz-német nyelvhatárokon azonban nyelvhatárok és kantonhatárok nem esnek egybe. Mind Eötvös

¹⁰⁴ A könnyebb áttekinthetőség miatt idézés: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Pajkossy Gábor Szerk. Osiris Kiadó, Bp. 2006. 400.

¹⁰⁵ Spira Gy.: Kossuth és alkotmányterve i. m. 32.

¹⁰⁶ Meyer, Karl: Die mehrsprachige Schweiz. Geschichtliche Voraussetzungen des eidgenössischen Sprachfriedens. Fretz und Wasmuth, Zürich 1939. 32. Hegnauer, Cyril: Das Sprachenrecht der Schweiz. (Studien zur Staatslehre und Rechtsphilosophie 3.) Schulthess, Zürich 1947. 319. Schläpfer, Robert: Die viersprachige Schweiz. Beziger, Zürich 1983. 355.

József nyelvi antitézise, mind pedig Polit–Desančić nyelvi mintája valós történeti tapasztalatból merít. A nemzetiségi egyenjogúsítás problematikájának megoldási kulcsa azonban a svájci történeti tapasztalatok alapján nem éppen a nyelvhasználat törvényi szabályozásában rejlik, miként erre Eötvös is utalt.

A három nagy európai nemzet kontakzónáiban élő Svájcban köztudottan a többnyelvű identitás évszázados hagyomány. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelvhasználatokban azonos hangsúlyok érvényesültek volna. 1513-tól a tizenhárom esküszövetségi kanton egy német nyelvű entitás. A középkori Német-római Császárság leggazdagabb dél-német, rajnai területei kezdik meg a 15-16. század fordulójától a területi különállásuk kialakítását. A másnyelvű területek csatlakozása (Zugewandte Orte) nem egyenrangú pozíciót jelentett és ugyanez vonatkozott a kondomíniumban kezelt területekre (Gemeine Herrschaften) is. A rendi konföderált Svájc kantonjainak és a beszélt nyelveknek az egyenjogúságát a Napóleon által kikényszerített centrális felépítésű Helvét Köztársaság valósította meg 1798-ban. Az érmék ekkor még latin feliratúak, a hadsereg vezényleti nyelve elméletben még a német, a hatóságok pedig a többség nyelvén kommunikáltak egymással. A helyzet viszont azt diktálta, hogy egyre több nyelvre fordították le a parlamenti jegyzőkönyveket, a többnyelvűség elvének elfogadása pedig 1798. október 25-én rendeleti úton is megtörtént. A francia uralom tette csak lehetővé, hogy a francia és olasz nyelvű területek létrehozzák immár a többiekkel egyenjogú kantonjaikat.

1848-ig a hatalmi változások természetesen kihatottak a nyelvhasználatra is, a mediáció korának (1803-1813) gyűlései többnyelvűek, a restauráció korában (1815-1830) újra a német vált dominánssá, de a kantonális gyűlések kétnyelvűek voltak, a regenerációban (1831-1848) pedig a nyelvhasználati kérdés „továbbra sem” játszott politikai szerepet. Ebben a korszakban az egyetlen kétnyelvű kanton Wallis a németet és franciát használta hivatali nyelvként, az egyetlen nyelvi paragrafus pedig Bernben született a francia nyelv egyenjogúsítására. A nyelvpolitika 1830 és 1880 között másodrangú szereppel bírt az egyházpolitika és a föderalizmus után.¹⁰⁷

A svájci nyelvi problematika súlytalanságát az 1848. évi szövetségi államot létrehozó alkotmány is tükrözi. Az előkészítő tárgyalások folyamán a téma nincs napirenden, csak a vitában döntenek a 109. paragrafus tartalmáról, amit a vegyes rendelkezések közé utalnak.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Im Hof, Ulrich: *Mythos Schweiz. Identität – Nation – Geschichte*. Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich 1991. A többnyelvűség nyomairól a svájci történelemben: 144–151. és Altermatt, U.: *Die Schweiz in Europa* i. m. 121–134.

¹⁰⁸ „Die drei Hauptsprachen der Schweiz, die deutsche, französische und italienische, sind die Nationalsprachen der Schweiz.” Az 1848. évi alkotmány teljes szövege Kley, A.: *Verfassungsgeschichte* i. m. 368–377.

Az elfogadás hátterében az a waadtföldi javaslat állt, miszerint nem fogják követelni a szövetségi gyűlések jegyzőkönyveinek háromnyelvű kiadását, aminek költsége egyébként a szövetségi államot terhelte. E javaslat elfogadásának eredményeképpen vették be az alkotmányba a három országos nemzetet, három országos nyelvet rögzítő paragrafust. A kantonális és községi szintű nyelvhasználat a kantonok hatáskörében maradt, a teljes oktatási és kulturális autonómia keretében. 1848-ban így két rendezőelv pragmatikus kombinációja érvényesült: 1. egyéni nyelvszabadság szövetségi szinten, 2. hivatali és oktatási nyelv meghatározásának kantonális, kollektív joga.

Mind Károlyi protestáns egyházkerületek mentén történő „zonális felosztása”, mind pedig Kossuth evangélikus egyházszervezeti „democratiai organisatio”-ja az egyházi autonómia keretében rendezné a községi és megyei szintű nyelvhasználatot. A két elképzelés sok pontban hasonló elvet követ a nyelvközösség mint vallásközösség ápolására. Károlynak az az érvelése, miszerint Svájc nem a nyelvi sokszínűsége elsősorban, hanem az azon felülemelkedő, a patriotizmusra alapozó nemzetegységre hozható fel példaként, teljes mértékben megegyezik Kossuth azonos okfejtésével.¹⁰⁹ E megoldások a többségi elvű megyei „arrondáció” politi elképzelésével szemben is alternatívát állítanak.

Kutatásaim egyik célja többek között az volt, hogy érzékeltetni próbáljam, vajon a magyar országgyűlések vitáiba bekerültek-e a svájci nyelvi minta mellett vagy elleni érvelések. Átolvasva Károlyi gróf 1861. évi országgyűlési beszédeit, ennek nyomaira nem bukkantam. Hasonló eredményre vezetett Szalay László beszédének áttekintése is, aki viszont köztudottan érdeklődést mutatott a svájci nyelvi sajátosságok iránt. Miután Svájcban töltött emigrációs évei során megismerkedett Alexander Flegler német történésszel, 1861-ben tőle kért segítséget és azt szerette volna megtudni, milyen módon alkalmazzák a nyelveket a svájci szövetségi gyűlésekben, a kantonok nagytanácsaiban és a szövetségi tanácsban.¹¹⁰ Bármi volt is az oka, Szalay ebbéli tudását nem használta fel és az 1861. május 16-án elmondott országgyűlési beszédében minta nélkül úgy nyilatkozott nyelvügyben, hogy azok használatára minden Magyarországon lakó népesség számára minél tágasabb teret kíván nyitni, „*csak az ország egysége ne menjen veszendőbe*”.¹¹¹

A svájci nyelvi minták következetes taglalása és bevitele az országgyűlési politikai viták színterére csak 1867 után válik megragadhatóvá. Ennek egyik első

¹⁰⁹ Nyelvegység még nem képez nemzetegységet, a nyelvkülönbség nem akadályoz nemzetegységet érvelés svájci példája és a területiális elvű arrondációval szemben ajánlott evangélikus egyházi szervezet működésére a kutahyai alkotmánytervből: Pajkossy G.: Szöveggyűjtemény i. m. 388–389.

¹¹⁰ *Flegler Sándor*: Szalay László és munkái. Ford.: ifj. Szinnyei József. Franklin-Társulat, Bp. 1878. 266.

¹¹¹ Szalay László beszéde 1861. május 16. Képviselőházi Napló 1865. IX. kötet 133.

példáját nyújtja Svetozar Miletic 1868. évi országgyűlési felszólalása.¹¹² Polit-Desančićhoz hasonlóan ő is kritikával illeti a genetikai nemzetiség és a politikai nemzetség fogalmának véleményük szerint helytelen magyar használatát. Az általa hivatkozásként említett svájci alkotmány három országos nemzetet és három országos nyelvet ismer el a német nemzettől külön államiságban élő Svájcban. Ez kitűnő példát nyújt arra, hogy egy többnemzetiségű állam semelyik genetikai nemzet nevét nem viseli, hanem egy semleges geográfiai elnevezést használ. Függetlenül azonban ettől elismeri, hogy a magyar nyelvet megilleti az államnyelv funkció, vármegyei és közigazgatási szinten viszont azt javasolja, hogy a svájci kantonok többségének mintája alapján a többség által beszélt nyelv váljon hivatali nyelvvé. Ugyanis az egyenjogúság sérül ott, ahol az államhatalom elveszi az alsóbb közigazgatási szintektől a szabad nyelvhasználat jogát.

A magyar képviselők által az ország szétdarabolása miatti félelemből elutasított megyei kikerekítés esetében arra a svájci történelmi tapasztalatra hívta fel a figyelmet, miszerint az alkotmányos szabadság erősebb kötelék az anyanemzet-tel történő egyesüléssel szemben, hiszen a svájci kantonok nagyobb, szinte félállami szuverenitással bírtak, mégsem kívántak csatlakozni sem Németországhoz, sem Olaszországhoz vagy éppen Franciaországhoz. A politit öt országos nemzetiséggel szemben Miletic hat országos nemzetiségről beszél, aminek kapcsán elismeri, hogy a svájci három országos nyelv mintájára hat országos nyelv használata problematikus lehet. Úgy gondolja azonban, hogy a municípiumokban és a bíróságokon a többnemzetiségű megyék esetében három nyelven működtethető a közigazgatás és igazságszolgáltatás. A svájci szövetségi szintű nyelvhasználat tapasztalatát vetítette vissza az az elképzelés, mely: a „központi nyelvet”, a megyei többségi nyelvet és a „jelentékeny kisebbség” nyelvét mint három hivatali nyelvet javasolta a megyei nyelvhasználatban.¹¹³

Összegzés

A tanulmány középpontjába állított Mihailo Polit-Desančić magyarországi szerb történész–politikus által felvázolt „Hungária” és gróf Károlyi Ede által elképzelt föderált Hunnia egy-egy fiatal, politikai pályájának kezdetén álló, szabadelvűségében azonos szellemiséget valló politikus elképzeléseként értékelhető. Az első esetben a koncepció fő elemeit az öt országos nemzetiség egyenjogúsága, a többnemzetiségű megyék többségi elvű kikerekítése, minisztériumi nemzetiségi kancellárok és a magyar országgyűlés által megszabott alkotmányos kompetenciák képezik. A második esetben kiemelendő a föderalizmus mint eszme megismertetésének felvállalása, a föderális állami struktúra javaslata a

¹¹² Képviselőházi Napló 1865. IX. kötet 1868. november 26. 75–88.

¹¹³ Uo. 78–85.

Horvátország és Magyarország közötti közjogi viszony rendezésére, az 1849. évi nemzetiségi határozatok szellemiségének gyakorlatba történő átültetése és a magyarországi nemzetiségek számára a belső föderális átalakulás hosszú távon történő felajánlása.

Polit–Desančić számára modellértékkel bír egyfelől a homogén nemzetiségű, egy hivatali nyelvet használó, erős szuverenitással rendelkező kantonok mintája a magyar megyei rendszerre vonatkozó átalakítási elképzelésében, másfelől a több országos nemzetiséget valló szövetségi állam mintája a Magyar Királyságon belüli nemzetiségi egyenjogúsítás megteremtésében. Ugyanakkor antitézis-ként fogható fel a svájci szövetségi szintű három országos nyelv, hiszen elfogadja a magyar nyelv szupremáciáját diplomatikai, törvényhozási szinten. A kis-számú, de létező két-háromnyelvű, nyelvhatárok által kettévágott kantonok szintén nem kínálnak modellt számára a megyei szintű többnyelvűség biztosítására.

Károlyi Ede a német eszmeként elismert, a szövetségi állami struktúrát Európában először Svájcban megvalósító föderalizmust egyedülálló módon mind eszmeként, mind alkalmazható politikai gyakorlatként modellnek tartja. Úgy vélem, hogy azon kevesek közé tartozik az aktívan politizáló magyar liberális arisztokrácián belül, akik alkalmazhatónak vélik a föderális állami struktúrát a Horvát és a Magyar Királyság duális állami berendezkedésében. Ami a svájci nyelvi sokszínűséget illeti, bár nem tekinthető esetében antitézisnek, a föderalizmus és patriotizmus egységteremtő jellegzetessége fontosságát tekintve előbbre való. A nyelvközösség ápolására — teljes összhangban Kossuth nézeteivel — a protestáns vallásközösségek szervezete nyújt mintát.

Mindketten lényegét tekintve respektálják a magyar történeti jogot, ami abban is megragadható, hogy a szövetségi állam fontos elemeként értékelt szuverenitás-megosztás módja, a föderális állam másik fontos intézménye a szövetségi gyűlés egyik elképzelés részét sem képezi. Ilyen tartalmú koncepciók többnyire a konföderált Svájc mintáját alkalmazó,¹¹⁴ jobbra európai emigráns csoportok elképzelései között bukkannak fel. Kossuth Lajos kutahyai terve még óvatosan

¹¹⁴ Példaként Balcescu Miklós által felvázolt, az 1850 januárjában Londonban tartott emigráns találkozón ismertetett Dunai Egyesült Államok terve említhető. Ezen a találkozón a magyar-román-délszláv együttműködést már az 1840-es évek óta szorgalmazó Czartoryski lengyel herceg illetve Klapka György, Pulszky Ferenc és Teleki László is részt vettek. A terv lényegi elemei: a központi szövetségi gyűlésbe mindhárom nemzet 50–50 főt delegál testületileg. Ülésezés felváltva a három állam fővárosában. A használható nyelvek a francia, német vagy latin. A három miniszterből álló szövetségi kormány kompetenciái: hadügy, külügy, kereskedelem. *Mérei Gy.*: Föderációs tervek i. m. 29., *Berindei, Dan*: Die Idee der Völkerunion bei Nicolae Balcescu. In: Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit. Erns Habermann zum 80. Geburtstag (Südosteuropa-Studien Heft 34.) Bernath, Mathias – Nehring, Karl (hg.) Hieronymus Verlag, München 1985. 71–84.

bánik a svájci példákra történő konkrét hivatkozásokkal, kivételt az ország katonai rendszere esetében tesz: „*Ami már ennek folytán a fegyveres erőt illeti: fő vonásaiban a sweici rendszert ajánlom.*”¹¹⁵ Tíz évvel későbbi Dunai Szövetség koncepciója azonban már említés nélkül is óhatatlanul a svájci szövetségi állam működésének néhány gyakorlati elemét, tapasztalatát is megjelenítette. A szövetségi tanács kompetenciáinak meghatározása, a Pesten, Bukarestben, Zágrábban és Belgrádban váltakozva székelő szövetségi hatóságok működési mechanizmusa és a szövetségi hatóság elnökének kiválasztási módja felveti a svájci modellszerűség lehetőségét.¹¹⁶

Föderalizmus és centralizmus egymásnak feszülése a 19. századi alkotmányos állami változások kísérő jelensége. Johann Caspar Bluntschli 1849-ben úgy értékelte az előző évi svájci szövetségi alkotmány által létrehozott pillanatnyi hatalmi egyensúlyt föderalizmus és centralizmus között, mint ahol a föderatív szisztéma továbbra is a szövetség alapját képezi, még akkor is, ha nem teljesen mentes a nemzeti egységállam bizonyos elemeitől. Az 1860-as évek folyamán egyre többen — köztük Eötvös József — kezdik elismerni, „hogya a világ nagy lépésekkel a föderatív elv általános alkalmazásának megy elébe.”¹¹⁷ Föderalizmus és centralizmus 19. századi magyarországi „párharcának” a magyar politikai gondolkodók publicisztikai munkássága alapján történő vizsgálata egy másik tanulmány tárgyát fogja képezni.

¹¹⁵ Pajkossy G.: Szöveggyűjtemény i. m. 397.

¹¹⁶ Pajkossy G.: Szöveggyűjtemény i. m. 435.

¹¹⁷ Idézi: Szarka L.: A föderalizmus alternatívája i. m. 23.

A VALLÁSI ENTITÁS MAGYARORSZÁGI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTŐ KÉPESSÉGÉNEK EGYES ASPEKTUSAI A RENDSZERVÁL- TOZÁST KÖVETŐEN

LUGOSI-SZABÓ GERGELY

Kulcsszavak: vallási entitás, vallási csoportok viszonya az államhoz, társadalmi térben való elhelyezés, népszámlálási adatok, konfliktusforrás.

Bevezetés

Tomka Miklós szociológus 1998-ban a következőket állapította meg: „Az elmúlt évtized egyik leglátványosabb változása a vallás és az egyház(ak) önálló társadalmi-politikai szereplővé válása”¹ volt. Ebből a megállapításból következik, hogy egy adott ország, de akár régió társadalom-politikai vizsgálata során a vallási entitás aspektusait nem lehet figyelmen kívül hagyni. A politikai, társadalmi folyamatokat a mai napig befolyásolják a különböző vallási-felekezeti csoportok, és mint azt Tomka megállapította „*semmi kétség sincs afelől, hogy ez a tény hosszú távon is jelentős marad.*”²

Mostani dolgozatom erről az érdekeket védő, érdekeit megjelenítő és érvényesíteni akaró, végső soron a társadalmat, közgondolkodást, politikát, államot alakító, befolyásoló tényezőről szól általánosan, illetve a rendszerváltozást követően Magyarország viszonylatában. Témámat négy pont köré csoportosítottam: 1. a vallási csoportok viszonya az államhoz valamint a vallási csoportok társadalmi térben való elhelyezése; 2. a vallási csoportok, mint politikai, társadalmi szereplők; 3. Magyarország társadalmának vallási képe a 2001-es népszámlálási adatok tükrében; 4. két konfliktusforrás és ezen keresztül a vallási csoportok érdekérvényesítő képességének vizsgálata Magyarországon a rendszerváltozást követően.

¹ Tomka Miklós: Egy új társadalmi-politikai szereplő. In: Társadalmi Szemle 53. (1998: 8-9. szám) 19.

² Uo. 19.

A vallási csoportok viszonya az államhoz és a vallási csoportok társadalmi térben való elhelyezése

Első megközelítésünk a vallási csoportok és az állam viszonyának általános vizsgálata. Ez alapján háromféle államot különböztethetünk meg:

1. A vallásokat tiltó, szigorúan ellenőrző, vagy korlátozó típusú államok;
2. A világnézetileg elkötelezett államok, ahol kizárólag egy uralkodó vallási csoport működhet szabadon, a többi csoport korlátozottan vagy egyáltalán nem;
3. A világnézetileg semleges állam.

Az első típus esetében az állam a vallási csoportokban veszélyt lát. Döntően ezek a típusú államok diktatórikus keretek között működnek. A diktatúra logikájából következik, hogy az állam igyekszik az élet minden területére kiterjeszteni befolyását, ellenőrzését, így nem tűrheti el, hogy a társadalomra más — az uralkodó eszmén kívüli — nézetek is befolyást gyakorolhassanak. Emellett természetesen ideológiai alapon is támadják a vallást. Például a marxista felfogás „*minden vallási jelenséget egyformán a 'bukott világ tudatának'*” tekint „*és ezért felszámolandónak ítélt.*”³ Ennek a politikának a 20. században egészen szélsőséges formáit is megfigyelhetjük. Ilyen szélsőséges eset Albánia, mely magát „*1967-ben a világ első ateista államává*”⁴ nyilvánította.

A második esetben azt láthatjuk, hogy az állam és az uralkodó vallás szinte összefonódik. Megfigyelhető, hogy az állami szabályzók a vallási törvényeknek alávetve működnek. Így a vallási törvényekkel ellentétes világi jogalkotás kizárt. Ezen típusú államokra a legjobb példa Irán. Itt 1979-ben iszlám forradalom zajlott, melynek következtében új alkotmányt fogadtak el. Ebben az iszlám államvallásként került definiálásra, mely „*az alkotmány II. fejezet 12. cikke szerint állandó és megváltoztathatatlan.*” Ebből következően „*minden jog az iszlám standardokon, a sharīca normáin alapul. Ami azzal össze nem egyeztethető az érvénytelen.*”⁵

A harmadik típus a világnézetileg semleges állam. Itt a vallási csoportok a törvényes keretek között szabadon működhetnek. Ebben az esetben az állam és a vallási csoportok között a „*kooperációs, az egyházat támo-*

³ Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciában”. In.: Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után. Szerk. Balogh Margit Kossuth Kiadó, Bp. 2008. 149.

⁴ Uo. 150.

⁵ Juhas Anna: Emberi jogok Iránban. Letöltve: <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6414/file/juhasanna.pdf> 2013. május 23. 6–7.

gató modell érvényesül.”⁶ Azaz az állam és a vallási csoportok következetesen szétválva tevékenykednek, de viszonyaikat szerződéses együttműködéssel szabályozzák. Európában ma már jellemzően ilyen országokat találhatunk.

Második megközelítésünk a vallási csoportok társadalmi térben való elhelyezkedését vizsgálja. Yves Lacoste francia földrajztudós szerint kétféle geopolitika létezik „a 'belső geopolitika', (...) a társadalmi rétegek geopolitikájával azonosítható, míg a 'külső geopolitika' a hagyományos államközi geopolitikát foglalja magába.”⁷ A „belső” geopolitikát jelen esetünkben olyan társadalmi rétegekkel azonosíthatjuk, mely vallásentitását tudatosan gyakorolja, és azt cselekedeteiben felvállalja. Azaz a vallási csoportok itt sajátos társadalmi réteggént jelennek meg. Másképpen definiálva, olyan szubkulturális csoportként tekinthetünk rájuk, akiknek „közös értékek, normák és morális meggyőződések által uralt viselkedési (életstílus, szokások, kulturális fogyasztás) és múlttudatot; rítusokat és szimbólumokat; (...) az egymás iránti szolidaritás és lojalitás érzését”⁸ viselik magukon, és mely sajátos „karakterű és politikai jellegű szervezeteket tud felmutatni.”⁹

Így, e társadalmi rétegről megállapítható, hogy az „az osztársadalmi térben való feloldódást elutasító, sajátos értékei és identitás védelmében szervezetek sorát létrehozó közösségek.”¹⁰ A vallási csoportok ezért az azonos erkölcsi, tanítási, gondolkodásmódbeli emberek kapcsolatára, összetartozására épülve „a társadalom egészén belül önálló törekvéseket képviselő”¹¹ csoportként működnek. Az egyes vallásokhoz tartozók „vallási és nem vallási intézményeket hoznak létre, amelyek persze egyúttal a tágabb társadalom intézményrendszerének is részei,” azaz „a vallás mindig, mindenütt erőteljes társadalmiasulási, társadalomképződési forma.”¹²

Ugyanakkor a vallások nemcsak a létrehozott sajátos intézményhálózatuk révén bírnak társadalomépítő jelleggel, hanem az általuk közvetített erkölcsrendszereken keresztül is jelenvalóvá válnak. Olyan, a társadalom egészét érintő lényeges kérdéseket feszegetnek, mint például a 20. század

⁶ Schmidt Péter: A helyi önkormányzati rendszer In: Alkotmánytan. Szerk. Kukorelli István Osiris Kiadó, Bp. 2001. 142.

⁷ Mező Ferenc: A társadalmi mozgalmak és az ellenállás területei. Letöltve: http://epa.oszk.hu/00700/00775/00010/1999_10_04.html, 2013. május 21.

⁸ Enyedi Zsolt: Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza. Osiris Kiadó, Bp. 1998. 21.

⁹ Uo. 21.

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ Tomka Miklós: Egy új társadalmi-politikai szereplő. Letöltve: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/vallas/tm_egy.htm 2013. június 5.

¹² Uo.

nagy erkölcsi kihívásai az abortusz, eutanázia, vagy a halálbüntetés, háború-béke, társadalmi egyenlőtlenségek. Mindezen kérdésekben szilárd sajátos meggyőződésük volt és van, melyet a társadalom minden rétege számára igyekeztek és igyekeznek megjeleníteni.

A vallási csoportok mint politikai-társadalmi szereplők

A vallási csoportoknak, politikai-társadalmi szereplőként való megragadását Magyarországon főként Tomka Miklós szociológus hangsúlyozza. Az ő megállapításait felhasználva vizsgálhatjuk a vallási csoportok politikai-társadalmi szerepét. Tomka véleménye szerint „*a történelmi nagy egyházak legalább öt összefüggésben társadalmi-politikai tényezők.*”¹³ A történelmi nagy egyházak alatt általánosan a katolikus, az ortodox, a református és az evangélikus, valamint az izraelita közösségeket értjük, azonban ezen megállapítást véleményem szerint kiterjeszthetjük a többi vallási csoportra is.

Az első társadalmi-politikai tényező az, hogy a vallási csoportoknak a „*küldetésük a társadalom egészéhez szól.*”¹⁴ Azaz a vallási csoportoknak van mondanivalója a társadalom minden tagja részére, és ezt el is akarja mondani függetlenül attól, hogy milyen reakciók váltódnak ki a többségi társadalom részéről. Második megállapítása Tomkának, hogy a „*közgondolkodás (...) megkülönböztetett fontosságú intézményeknek tartja, s ennek megfelelően elvárásokat fogalmaz meg velük szemben.*”¹⁵ Ezen elvárások a társadalom részéről általában szociális, oktatásügyi, kulturális jellegű elvárások. A vallási csoportok ilyen jellegű intézményhálózatának fejlesztését, működtetését a társadalom többsége támogatja. Támogatja azt is, hogy az állam ezen intézmények költségeinek részét, vagy egészét megtérítse.

Harmadik megállapítás, hogy „*az egyházaknak és közösségeiknek kulcsszerepe van a civil társadalom és a demokratikus közrend építésében.*”¹⁶ Ennek a megállapításnak különösen fontos szerepe van abban a tekintetben, hogy a vallási csoportok hitbeli tevékenységük mellett olyan közösségteremtő és társadalomszerveződési hálózattal rendelkeznek, mely „*országos, minden faluban és városban létezik, (...); emberközeli, azaz (...) a helyi társadalomban működik, tö-*

¹³ Tomka Miklós. A magyar vallási helyzet öt dimenziója. In: Magyar Tudomány 44. (1999) 5. szám 555.

¹⁴ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/vallas/tm_magy.htm. 2013. június 5.

¹⁵ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója In: Magyar Tudomány 44. (1999) 5. szám 555.

¹⁶ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/vallas/tm_magy.htm. 2013. június 5.

megekre számíthat; minden társadalmi réteget, szakmát, nemzet, korosztályt összefog; (...) amely tagjait, (...) tényleges közreműködésre és az önszerveződés és a közhasznú tevékenységek egy sorára ösztönöz.”¹⁷ Negyedik megállapítása, hogy „az egyházak úgy is, mint szervezetek és úgy is, mint a felekezeti intézmények hálózatának irányítói bizonyos területeken a központi állam ellensúlyozásának és a társadalmi decentralizációnak a legfontosabb tényezői.”¹⁸ A vallási csoportok a hitéleti intézményrendszeren túlmenően elsősorban az oktatás, a szociális, egészségügy, kultúra területén váltak hagyományos intézményfenntartóvá. Ugyanakkor ezen területeken mintegy ellensúlyt képez az állammal szemben. Azt sem árt megjegyezni, hogy ezen területeken a vallási csoportok jóval előbb hozták létre intézményhálózatukat mint az állam.

Tomka megállapítja, hogy a vallási csoportokat „egyebek között intézményszerűségük és szervezeti tevékenységük teszi a társadalomszervezet szempontjából fontossá.”¹⁹ Így „az államnak nem csak az egyházak függetlenségének biztosítására kell gondolnia, hanem egyfelől az egyházak, másfelől a nem egyházi intézmények — közöttük az állam — kapcsolatainak optimalizálására is.”²⁰

Ötödik szempontként fontosnak tartja, hogy az egyes vallási csoportok egy-egy országban nem csak önmagukban állnak, hanem olyan „világméretű testületek részei, amelyek helyi és nemzetközi politika szerepe egyaránt kétségtelen.”²¹ Így a vallási közösségnek politikai súlyát nem csak a helyi társadalmi beágyazottsága adja, hanem az is, hogy mögötte egy nemzetközi szervezet áll, melynek érdekérvényesítő képessége már jóval nagyobb lehet. Mint Tomka rámutat „A hívő emberek közösségei, szervezetei, alkalmasint lobby-jai a plurális társadalom sokféleségében nem elhanyagolható súlyú tényezők. Súlyuk és működésük annál kevésbé fejeződik be a nemzeti határoknál, minél előrehaladottabb a nemzetközi egységesülési folyamat.”²²

¹⁷ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója In: Magyar Tudomány 44. (1999) 5. szám 555.

¹⁸ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/vallas/tm_magy.htm. 2013. június 5.

¹⁹ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója In: Magyar Tudomány 44. (1999) 5. szám 556.

²⁰ Uo. 556.

²¹ Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/vallas/tm_magy.htm. 2013. június 5.

²² Tomka M.: A magyar vallási helyzet öt dimenziója In: Magyar Tudomány 44. (1999) 5. szám 556.

Magyarország társadalmának vallási képe a 2001-es népszámlálási adatok tükrében

Magyarország hivatalosan 1989. okt. 23-án deklarálta, hogy „világnézetiileg semleges állam, amely együttműködően (nem közömbösen és nem ellenséggként) viszonyul az egyházakhoz.”²³ Ez azt is jelenti, hogy az állam nem tett különbséget a különböző vallási felekezetek, csoportok között, azaz minden vallási közösséget, mely az 1990. évi IV. törvény kitételeinek megfelelt, egyenjogúnak tekintett. Így a vallási csoportok a rendszerváltozást követően Magyarországon addig soha nem látott fejlődésnek indultak.

Magyarország hagyományosan Európa keleti és nyugati politikai és kulturális határán fekszik. Ez a kettősség azonban nem csak Magyarország, hanem Közép-Európa sajátossága is. Egyfajta ütközőpont, ugyanakkor különleges „olvasztótégely” is. Magyarországot mindig a kulturális, politikai és vallási keveredés, sokszínűség jellemezte. Vallási-felekezeti szempontból Magyarország hasonló sokszínűséget mutat. Dominánsan ezen vallások a keresztény hitben gyökereznek, de történelmileg a zsidó vallás is fontos tényezője az ország „vallásföldrajzi”²⁴ térképének. Ugyanakkor a rendszerváltozást követően a keleti vallások-filozófiák és a muzulmán hatások erősödését is megfigyelhetjük.

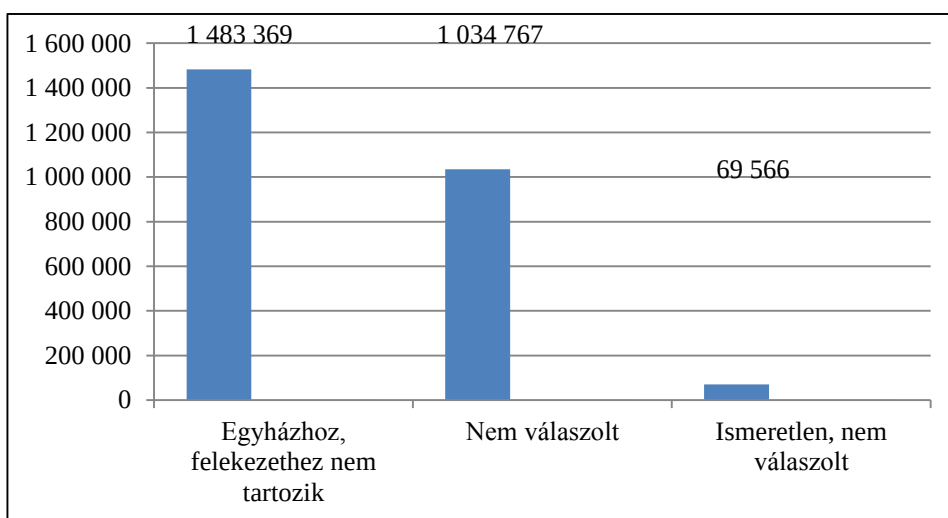
A rendszerváltozást követően az 1990-es népszámlálás a vallási kérdésekkel nem foglalkozott. 1993. évben a KSH részéről történt egy úgynevezett háztartás-panel felmérése, mely a vallásgyakorlás módjára vonatkozott. „Ezek szerint a megkérdezett 16 éves és idősebb népességből 2,0 százalék hetente többször, 9,0 százalék minden héten, 8,3 százalék havonta egyszer-kétszer, 24,3 százalék évente néhányszor és 39,7 százalékuk sohasem jár templomba, vesz részt vallási összejöveteleken.” Érdemes továbbá megfigyelni ezen felmérésből, hogy a „megkérdezettek 42,1 százaléka mindig hívő volt, 4,1 százaléka régen nem volt hívő, jelenleg hívő, 14,4 százaléka régen hívő volt, jelenleg nem hívő, 37,3 százalék sohasem volt hívő és 2,2 százalék nem válaszolt.”²⁵

A teljes, az egész országra kiterjedő felmérés azonban csak 2001. évi népszámláláson készült. Ez alapján, Magyarországon a katolikusok (római és görög katolikus bontásban), az ortodoxok (orosz, szerb, bolgár, román, görög, egyéb), a református, az evangélikus, a baptista, az adventista, többi protestáns felekezetek, többi keresztény felekezetek, izraeliták és az egyéb vallások kerültek kimutatására.

²³ Schmidt P.: A helyi önkormányzati rendszer i. m. 142.

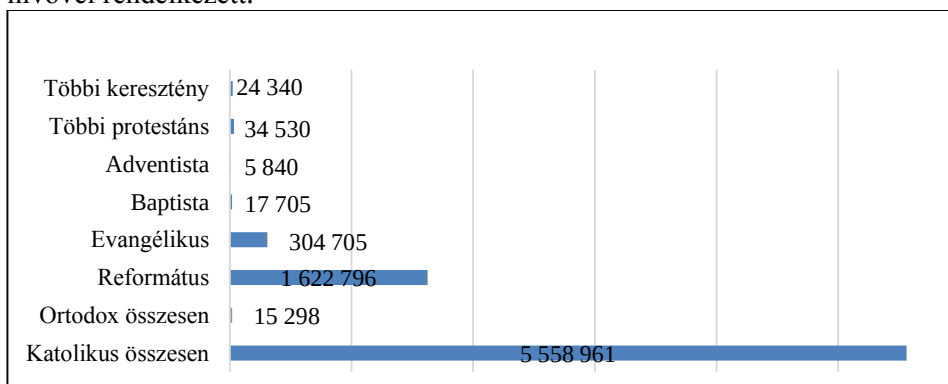
²⁴ A vallásföldrajz fogalmát Tatai Zoltán vezette be Magyarországon. Lásd: Gondolatok a vallásföldrajz kutatásához In: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok). Szerk. Nemes Nagy József. Bp. 1995.

²⁵ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Bp. 2003. 557–558.

2001. évi népszámlálás adatai a vallási hovatartozásról

Az adatok alapján látható, hogy a keresztény vallási felekezetek dominánsan vannak jelen Magyarországon. A nyilatkozók adatai alapján a legnagyobb keresztény felekezet a katolikus (5.558.961 fő), ezt követi a református (1.622.796), majd az evangélikus (304.705). A többi keresztény felekezet (baptista, adventista, többi protestáns és keresztény felekezetek) összesen 97.713 fő hívővel rendelkezett.²⁶

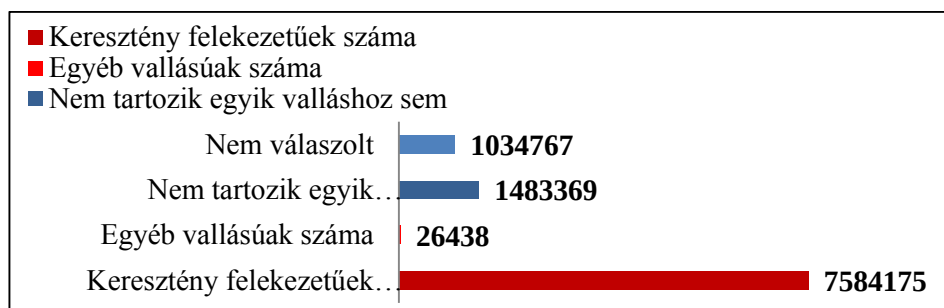

A keresztény felekezetek híveinek száma Magyarországon

Ez azt jelenti, hogy a 2001. évi népszámlálási adatok alapján Magyarország 10.198.315 összlakosságából a magát valamelyik keresztény felekezethez tartozónak vallókat 7.286.761 főre tehetjük.

²⁶ Adatok: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load2_1.html
Letöltve: 2013. május 21.

zónak vallók száma 7.584.175, mely a lakosság 74%-a. Az adatokból következően megállapítható, hogy az egyes vallási csoportok társadalmi jelentőségét tekintve a Katolikus Egyház bír a legnagyobb társadalmi bázissal (az összlakosság 54%-át a katolikus közösség adja, amennyiben a Magyarországi Katolikus Egyház által a Szentszék Statisztikai Hivatalának megküldött adatokat vesszük figyelembe, akkor ez a szám 6.021.945 főt jelent, mely a teljes lakosság 59%-át teszi ki.)²⁷

A keresztény felekezetek megoszlása Magyarországon

Meg kell említeni, hogy a népszámlálás adatai alapján vallási csoporthoz nem tartozónak vallotta magát 1.483.369 fő, míg a kérdésre nem válaszolt 1.034.767 fő.²⁸ Látható tehát, hogy a 2001. évi magyarországi népszámláláson egy olyan kérdésre, melyre nem volt kötelező válaszolni, a népesség 75%-a valamilyen valláshoz tartozónak definiálta magát. Azonban hibás lenne azt a következtetést levonni, hogy a válaszadók valamennyien az adott vallási csoport ténylegesen „aktív” tagjai lennének. Ezen számot inkább úgy értelmezhetjük, hogy a társadalom 75%-át a vallási csoportok elérhetik, megszólíthatják. Másképpen megfogalmazva, a társadalom, döntő többsége a vallás iránt nem közömbös, hanem elfogadó.

Annak megállapítása azonban, hogy ténylegesen a válaszadók hány százaléka vesz részt az adott vallási csoport mindennapi életében, és követi ténylegesen annak irányításait, nehezebb kérdés. Tomka Miklós véleménye szerint „*Egyháziasan vallásos a felnőtt népesség 15–18 százaléka, a 'maga módján' vallásos Magyarország lakosságának 50–52 szá-*

²⁷ 2004-es adatok lásd: <http://www.magyarkurir.hu/fajlok/hirek/4956/magyarorszag%20egyhaziamegyek.doc>, Letöltve: 2013. május 21.

²⁸ Adatok: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load2_1.html, 2013. május 21.

zaléka.”²⁹ Hasonló megállapítást tett Hegedűs Rita is, amikor azt írja „*ma a társadalom fele-kétharmada (az egyes kérdésektől függően) hívőnek tartja magát, de ezen belül kisebbségben vannak az egyházasan hívők, vallásgyakorlók (a társadalom 10–20%-a).*”³⁰ A szociológusok általánosan elfogadott álláspontja szerint tehát a rendszerváltozást követően a vallási csoportok „aktív” tagjait a társadalom 10–20%-a közé teszik.

A két eredmény alapján (KSH 75%, szociológiai felmérések 10–20%) annak megállapítása, hogy a korszakban az egyes vallási csoportoknak milyen volt a tényleges társadalmi bázisa, és így társadalmi súlya, nehéz megállapítani.

Két konfliktusforrás és ezen keresztül a vallási csoportok érdekérvényesítő képességének vizsgálata Magyarországon a rendszerváltozást követően

A KSH statisztikai adataiból kiindulva azonban joggal feltételezhetnénk, hogy a társadalomban az ezredfordulón már számszerűsítetten is dominánsan megjelenő — vagy legalábbis társadalmi „szimpátiával” rendelkező — keresztény felekezetek által képviselt elveket a rendszerváltozást követően Magyarországon a döntéshozók figyelembe vették. Azonban Magyarországon a rendszerváltozást követően a tényleges érdekérvényesítő hatását a vallási csoportoknak nehéz megmondani, hiszen mint azt korábban láttuk, sokkal bonyolultabb a vallási csoportok és az állam, a vallási csoportok és a politika, vagy a vallási csoportok és a társadalom viszonya. Általánosan megállapítható azonban, hogy a vallási csoportok az államra és ezen keresztül a társadalmi folyamatokra bonyolult érdekérvényesítő mechanizmusok útján hatnak.

Az érdekérvényesítés kérdését tovább bonyolítja, hogy egy magát semlegesnek deklaráló állam, hogyan biztosítsa a különböző vallási és nem vallási csoportokhoz tartozó társadalmi rétegek érdekét? Konkrétan most a rendszerváltozást követően jól elhatárolható két konfliktusforrást vizsgálunk meg, ahol a vallási csoportok érdekérvényesítő képességét megragadhatjuk. Az első konfliktust úgy lehet definiálni, hogy a vallási csoportok össztársadalmi szerepvállalásából adódó érdekérvényesítő képesség, míg a másik a vallások tanításból adódó erkölcsi érdekérvényesítő képesség.

Az első konfliktusforrás kiindulópontja, a rendszerváltozást követően a vallási csoportok által kiépített saját intézményrendszerük és az állam, a politika va-

²⁹ Tomka M.: A magyar vallási helyzet i. m. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/vallas/tm_magy.htm. 2013. június 5.

³⁰ Hegedűs Rita: A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében. Letöltve: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/81/1/hegedus_rita.pdf, 2013. május 22.

lamint a társadalom ehhez való viszonyulása volt. A vallási csoportok a kor-
szakban az állam mellett a legnagyobb intézményfenntartókká váltak. Óvodákat,
alap- és középfokú iskolákat, főiskolákat, egyetemeket, szociális intézményrend-
szereket működtettek és működtetnek. Ezen intézmények többsége a társadalom
minden rétege számára nyitottá vált. Azaz össztársadalmi szinten jelent meg a
vallási csoportok által fenntartott intézményrendszer.

Ugyan „*Magyarországon az állam és az egyházak kapcsolatát alapve-
tően az Alkotmány, illetve az ezen alapuló minősített többséggel elfoga-
dott, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló
1990. évi IV. törvény határozza meg,*” azonban a problémákat jelzi, hogy
„*az Alkotmánybíróság több határozatában is foglalkozott az állam és az
egyház kapcsolatának kérdéseivel.*”³¹

Példaként említhető az oktatásfinanszírozás problémája. Talán ezen a
téren jelent meg legmarkánsabban az állam, politika és a vallási csoportok
közötti konfliktus. A konfliktus gyökere, hogy bár „*a magyar jogszemlé-
let értékes terméke az intézmények finanszírozásának az ellátottak létszá-
mához mért megoldása, ami a fenntartó jellegétől függetlenül egyenlő
elbánást ígér.*” Azonban „*ez az elv sérült, amikor az állam az oktatás
finanszírozásának egy részét az önkormányzatokra hárította, az egyháza-
kat viszont kizárta az önkormányzatok által támogatható szervezetek kö-
réből*”³² A vallási csoportok által fenntartott intézmények finanszírozása
ezáltal felborult, aminek következtében sérült az ezen intézményekbe
járók egyenlősége. Mivel „*a kollégiumokat is figyelembe véve az egyhá-
zak több mint 500 közoktatási intézményt működtetnek Magyarországon,*”
így ez közel 90 ezer tanulót érintő probléma volt. Éppen ezért az Alkot-
mánybíróság 22/1997. határozatában kiegészítő állami támogatást írt elő,
mely bekerült „*normaként a közoktatási törvénybe, illetve az egyház-
finanszírozási törvénybe is.*”³³

Ezt a finanszírozási módot azonban többen is megkérdőjelezték. Egyes ön-
kormányzatok sérelmesnek tartották, hogy míg nekik saját forrásból kellett ki-
gazdálkodni az oktatás finanszírozásának rájuk eső részét, addig a vallási cso-
portok által fenntartott oktatási intézmények mindenképpen megkapták az állam-
tól az úgynevezett kiegészítő támogatást. Ezzel kapcsolatosan pl. Polónyi István
által publikált „Az egyházi közoktatás néhány oktatásgazdasági sajátossága” című

³¹ Fedor Tibor: Egyház-finanszírozás Magyarországon. In: Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után. Szerk. Balogh Margit. Kossuth Kiadó, Bp. 2008. 411.

³² Tomka Miklós: Egyházak és oktatás. In: Educatio 14. (2005) 3. szám 499.

³³ Fedor T.: Egyház-finanszírozás Magyarországon i. m. 413.

tanulmányában kifejtette, az állam által a vallási csoportok részére a fenntartott oktatási intézményeikhez adott kiegészítő támogatás aggályos, tekintettel arra, hogy „a helyi önkormányzatok normatív hozzájárulásával és támogatásaival azonos jogcímenek és feltételek mellett állami támogatást kapnak miközben sem az állami és önkormányzati, sem a többi nem állami, nem önkormányzati intézmény nem kap ilyet. Ők kénytelenek a saját forrásaikból hozzájárulni intézményeik működéséhez.” Így véleménye szerint ez „a közoktatás finanszírozásának egész rendszerét szétfilálatja.”³⁴ Ezzel szemben Platthy Iván nyugalmazott címzetes államtitkár egy cikkben ugyanerről a témáról azt nyilatkozta: „Az állam nem különböztetheti meg polgárait hitük alapján. Ezért kapják meg az egyházi iskolák az önkormányzati iskoláknak járó állami normatívát is.”³⁵

A vallási csoportoknak az oktatásügy területén az érdekérvényesítő képességüket tekintve megállapítható, hogy az 1990-es évek közepére a jogszabályok szintjén az intézmények finanszírozásának kérdése megoldottá vált. Azonban, mivel a kiegészítő normatíva összegét a mindenkori költségvetési törvény rendezi, így folyamatos vitát jelentett és jelent a konkrét megvalósult finanszírozás kérdése. Újra és újra fellángolnak a viták a kiegészítő normatíva ügyében. Tomka állapította meg, hogy „a felekezeti oktatásügy és az azonos finanszírozás gyakorlatának vannak komoly ellenzői. A felekezeti oktatásügy (...) politikai harci téma.”³⁶

A második konfliktusforrás a vallási csoportok hitbeli tanítása megjelenésének igénye az állami döntéshozatalban. A vallási csoportok többsége természetes módon igényt tart arra, hogy értékei, elvei megjelenjenek az egyes társadalmi döntésekben. Ennek alapja az a hit, mely szerint a „vallás nem magánügy, és hogy az e világ és a túlvilág között szoros összefüggés áll fenn.”³⁷ Ebből a felfogásból következően a vallási csoportok nem mondhattak le arról a jogukról, hogy olyan kérdésekben, amelyek az adott vallási csoport elveit sértik, vagy éppen ellenkezőleg vele meg-egyeznek, ne nyilatkozzanak.

Ilyen volt például az 1992–1993-as években az abortusz törvény vitájának kérdése. Ennek a vitának az az előzménye, hogy míg a Rákosi korszak szigorú abortuszellenes politikát folytatott (a tiltás nem erkölcsi, hanem ideológiai és politikai alapon történt), addig a Kádár korszakban és a

³⁴ Polónyi I.: Az egyházi közoktatás néhány oktatásgazdasági sajátossága i. m. 609.

³⁵ Szilvay Gergely: Miért jár „állami támogatás” az egyházaknak? In: Magyar Kurír Letöltve: <http://www.magyarkurir.hu/hirek/miert-jar-allami-tamogat-as-egy-hazaknak>, 2013. május 21.

³⁶ Tomka M.: Egyházak és oktatás i. m. 501.

³⁷ Enyedi Zs: Politika a kereszt jegyében i. m. 81.

rendszerváltozás előtti időszakban erősen liberálisan kezelték ezt a kérdést. Ennek a liberális felfogásnak köszönhetően egyes kimutatások alapján 1960-tól a rendszerváltozásig körülbelül négymillió abortusz történt Magyarországon. A rendszerváltozást követően elindult az abortusz kérdésének újraszabályozása, melynek vitájába már a vallási csoportok képviselői is bekapcsolódtak.

Az abortusz kérdésében a keresztény felekezetek álláspontja egyértelmű volt. Az élet kezdete a fogantatás pillanatától számít, így a már megfogant életnek joga van a megszületéshez, illetve ugyanolyan jogai vannak, mint bármely megszületett embernek. Így az abortusz tiltását javasolták. Példa erre a Magyar Püspöki Konferencia 1991 júliusában, majd 1992 júniusában kiadott nyilatkozata a megfogant életéről, illetve az emberi élet védelméről. Ez utóbbi nyilatkozatban a Püspöki Konferencia hangsúlyozza: *„Mivel a magzat az első pillanattól kezdve önálló emberi élőlény, a magzati élet védelme az emberi természetből fakadó erkölcsi kötelezettség világnézettől függetlenül mindenki számára. Az élethez való jog az alapvető emberi jogokhoz tartozik. A Magyar Katolikus Püspöki Kar mindezek alapján tisztelettel fordul a törvényhozókhoz, hogy az abortusz kérdésében az erkölcsi szempontok és az élethez való alapvető emberi jogok alapján alkosson törvényt, amely korlátozás nélkül kiterjed a magzati élet teljes védelmére. Bizalommal kéri a hívek állhatatos imáját a törvényhozás tagjai számára, hogy az erkölcsi értékek és az alapvető emberi jogok szerinti törvényt hozzanak.”*³⁸

Ezzel szemben a liberális álláspont az volt, hogy a magzat csak életképessé válásakor vagy élve születésekor tesz szert emberi jogokra, addig sem jogilag, sem erkölcsileg nem tekinthető embernek. Ezért, ha az anya abortuszt akar végeztetni, akkor az ő kétségtelen személyiségi jogai állnak szemben egy, még morális értelemben nem ember kétes jogaival, így mindig az anya kívánságát kell előnyben részesíteni. A liberális álláspont szerint tehát az abortusz kérdésében csak megengedő szabályozás születhet.

Az 1990-es évek elején kirobbant vita *„hevesége nemcsak az egyes pártok, és azokon belül kisebb csoportok eltérő értékrendjének összeütközésére volt visszavezethető, de arra is, hogy negyven év után felszínre törtek, törhettek az addig elfojtott indulatok, s ez a tény mindkét oldalon — a tiltást, illetve a korlátlan liberalizálást követelők oldalán is — gyakran szélsőséges vélemények megjelenését eredményezte. A vitázók jelentős*

³⁸ <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=289>

része saját erkölcsi értékrendje alapján közelítette meg a problémát (például: gyilkosság-e az abortusz vagy sem, milyen jogai vannak a magzatnak, az anyának, illetve az apának a terhesség megszakításának kérdésében stb.) bizonyítva ezzel, hogy a gyakran 'népesedésinek', 'népesedéspolitikainak' tartott kérdések korántsem csak népesedési aspektusúak."³⁹

A kérdést a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX törvény és annak végrehajtási rendelete, a 32/1992 (XII. 23.) NM rendelet szabályozta. A törvény bevezetőjében kijelenti: „a fogantatással induló magzati élet tiszteletet és védelmet érdemel”⁴⁰ és viszonylag szűken határozta meg az abortusz lehetőségét. E szerint „5§1) A terhesség csak veszélyeztetettség, illetőleg az állapotos nő súlyos válsághelyzete esetén, az e törvényben meghatározott feltételekkel szakítható meg. (2) Súlyos válsághelyzet az, amely testi vagy lelki megrendülést, illetve társadalmi ellehetetlenülést okoz.”⁴¹

A második konfliktus esetében látható, hogy különösen a keresztény felekezetek által képviselt tiltás nem került a törvénybe, azonban az állam elfogadta azt a keresztény alapelvet, hogy az élet a fogantatás pillanatától tart, így azt tisztelet és védelem illeti. Ugyanakkor különösen az állam által deklarált semlegesség alapján, valamint a társadalom többségének véleményét figyelembe véve a rendszerváltozás előttihez képest korlátozottan, de fenntartotta az abortusz intézményét. A megvizsgált két konfliktusforrás alapján megállapítható, hogy a rendszerváltozást követően az államnak és a politikának tudomásul kellett vennie, hogy a vallási csoportok, hívő és nem hívő emberek érdekében egyaránt tevékenykedtek, hiszen „egy társadalomban élünk és dolgozunk.”⁴²

A vallási csoportok által fenntartott intézmények a társadalom egésze számára nyitottak, ezért, mint azt Tomka Miklós megfogalmazta „*érdeemes meghallgatni egymást, programokat egyeztetni, időnként akár segíteni egymásnak.*”⁴³ Különösen azért, mert a vallási csoportok a társadalom egészéért végzett tevékenységükkel végső soron az államot tehermentesítik. Ennek ellenére, elsősorban az intézményfinanszírozás területén a korokban számos konfliktus alakult ki, mely a mai napig is újra és újra felángol.

³⁹ Pongrácz Tiborné: Terhességmegszakítások a számok és a lakossági vélemények tükrében. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/pongracz.htm>

⁴⁰ Lásd: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99200079.TV Letöltve: 2013. május 23.

⁴¹ Lásd: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99200079.TV Letöltve: 2013. május 23.

⁴² Tomka M.: Egy új társadalmi-politikai szereplő i. m. 34.

⁴³ Uo. 34.

Erkölcsei kérdésekben az államnak és a politikának szintén tudomásul kellett vennie, hogy a vallási csoportok megnyilatkozásai mögött jelentős társadalmi bázis van. Így nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a megállapítást sem, hogy „*a hit személyes döntés. Egyéni dolog. Ám alkalmasint, nem is olyan ritkán, az élet egyéb területeit is alakítja. Társadalmi következményekkel jár.*”⁴⁴ Ezért ezen kérdésekben, ha nem is direkt, de indirekt módon mégis csak hatással tudtak lenni az egyes vallási csoportok az állami döntésekre.

Összegzés

Mint láthatóvá vált, a különböző vallási csoportok a rendszerváltozást követően kiépítették saját intézményrendszerüket, melyek autonóm módon működtek és fejlődtek. Megállapítható, hogy ezek a vallási csoportok „*az elmúlt tíz évben a társadalmi-politikai intézményrendszer súlyos tényezőivé váltak.*”⁴⁵ Láthatóvá vált az is, hogy a 2001. évi népszámlálási adatokból következően a vallási csoportok társadalmi bázisa (elfogadottsága) 75%-os volt.

Magyarországon a rendszerváltást követően az állam és a vallási csoportok autonóm módon kezdtek tevékenykedni, mégis — következően a felekezetek „vallás nem magánügy” elvből — az államnak a vonatkozó korszakban szembe kellett nézni vallási csoportok által megfogalmazott gyakran tiltakozó, nem egy esetben politikai tartalmú üzenetekkel is. Ez merőben új helyzetet jelentett a rendszerváltozást követően. Ez az új helyzet az állam és a politika részéről vegyes reakciót váltott ki. Ugyan a rendszerváltozást követően a politika pártok szívesen hivatkoztak például „*a keresztény értékekre és tanokra,*”⁴⁶ azonban ez nem feltétlenül jelentette, hogy az a döntéseikben megjelent volna. Ugyanígy, bár az állam elismerte, hogy a „*vallási normáknak fontos szocializációs szerepe volt és van, (és a) a vallási kultúra a nemzeti kultúra szerves része,*”⁴⁷ de a döntéshozatali mechanizmusában kevésbé, vagy érdekei szerint viszonyult a vallási csoportok igényeihez.

Az államtársadalom részéről megállapítható, hogy a rendszerváltozást követő felmérések azt mutatták, ugyan „*az emberek kevésbé igénylik az egyházi részvételt a "direkt" politikában,*” de „*a problémák "policy" típusú konkrét megoldásában*”⁴⁸ szívesen látják a vallási csoportokat. Másképpen, a társadalom külön-

⁴⁴ Uo. 19.

⁴⁵ Uo. 34.

⁴⁶ Enyedi Zs.: Politika a kereszt jegyében i. m. 81.

⁴⁷ Schmidt P.: A helyi önkormányzati rendszer i. m. 144.

⁴⁸ Tomka M.: Egy új társadalmi-politikai szereplő i. m. 34.

bőző rétegei, a vallási csoportoktól, elsősorban a szociális ellátás, az oktatás, a kultúra területén vártak erőteljesebb megjelenést. Cserébe viszont a vallási csoportok által fenntartott intézményrendszerek bővítését, és ehhez az állam anyagi támogatását a társadalom többsége támogatta.

Másik megfigyelhető változás, hogy a vallási csoportok a rendszerváltozást követően olyan kérdésekben is véleményt mondtak, és próbálták hitbeli tanításukat érvényesíteni az állammal szemben, ami túlmutatott a saját csoport érdekük védelmében. Mint arra például Paskai László bíboros, nyugalmazott esztergomi érsek „Az Egyház társadalmi tanítása című” dokumentum kötet előszavában rámutatott: *„Egyházunk társadalmi tanítása hazánkban az elmúlt négy évtizedben a széles néprétegekben gyakorlatilag ismeretlen volt. (...) Különösebb hatást sem válthattak ki, mert kizárólag csak a marxista társadalmi tanítás szerepel, és pedig kötelező formában. Szükséges, hogy most a megváltozott helyzetben a keresztény társadalmi tanítás hazánkban is közismertté váljék, gazdagítsa közösségi életünket a jövő formálásában.”*⁴⁹ Ezért a rendszerváltozást követően a vallási csoportok hajlandók voltak véleményüket, akár konfliktusok árán, sőt a társadalomban uralkodó nézetekkel szemben is kimondani.

Végző soron azt a megállapítást tehetjük, hogy a vallási csoportok érdekérvényesítő képessége a rendszerváltozást követően összességében hullámzóan alakult. A vallási csoportok szabadsága megvalósult, melyet az állam az Alkotmányban is garantált. Továbbá a korszakban megszületett a vallási csoportok és az állam közötti törvényi szabályozás, melyek alapján kiépülhettek az államtól független szociális, oktatási, kulturális intézményhálózati rendszerek. Ennek finanszírozását az állam vállalta fel. Ugyanakkor éppen a finanszírozás kérdésében újra és újra viták lángoltak fel.

A vallási csoportok hitbeli meggyőződésük közvetítése és elfogadtatása terén jelentős akadályokba ütköztek. A társadalom többsége, de az állam és a politika sem volt felkészülve arra, hogy erkölcsi természetű vitákban vegyen részt. Emellett a párbeszéd és a kommunikáció hiánya, illetve gyatrasága gyakran félreértésekhez, rosszindulatú következtetések levonásához vezetett. Zárásként érdemes Tomka megállapítását idézni: *„demokráciáról csak akkor beszélhetünk, ha a másként gondolkodók a többséggel és a politikai hangadókkal egyenlő jogokat kapnak meggyőződésük képviselőire és továbbadására.”*⁵⁰

⁴⁹ Paskai László: Előszó In: Az Egyház társadalmi tanítása. Tomka Miklós – Gojács János Szerk. Szent István Társulat, Bp. 1993. 7.

⁵⁰ Tomka M.: Egyházak és oktatás i. m. 501.

KARAKTERISZTIKUS VONÁSOK A SVÉD „SZOCIALIZMUS” TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEINEK EGYHÁZI DIMENZIÓIBAN

UNGVÁRI CSABA

Kulcsszavak: svéd szabadegyházi mozgalmak, svéd munkásmozgalom, pünkösdi mozgalom, pietizmus, egyházjobbító törekvések, ébredési mozgalmak, 'folkhem'.

A téma indoklása és bevezetése

Némi magyarázatra szorul témaválasztásom, mivel a doktori iskola, amelyben tanulmányaimat folytatom, a 20. századi magyar történelem köré szerveződik, illetve saját témaköröm az 1945 utáni magyar egyháztörténet. Tervezett doktori értekezésem címe már aktualizálja a címet: magyar-svéd egyházi kapcsolatok 1945–1990 között. Ebben a tanulmányban néhány olyan vonásra szeretnék rámutatni, amelyek alapvetően befolyásolták a svéd vallási felekezetek történelmi fejlődését, valamint Svédország politikai és társadalmi viszonyainak 20. századi alakulását. Nem térek ki azonban a svéd egyház és állam együttműködésének történetére. Célom az, hogy a svéd szabadegyháziság történeti dimenzióiba ágyazva a legjelentősebb svéd szabadegyház, a pünkösdi mozgalom és a munkásmozgalom sajátos történelemformáló szerepének szellemtörténeti előzményeit bemutassam.

Mikrotörténeti forrásként Per Olov Enquist¹ Lewi útja² című dokumentarista regényét használom. A regény történeti keretét egy temetés képezi, ahol Efraim

¹ Per Olov svéd dráma- és regényíró. Harminckötetnyi életművét eddig közel negyven nyelvre fordították le. Magyarországon az Európa könyvkiadó eddig hat művét fordította le és adta ki.

² Enquist, *Per Olov: Lewi útja*. Európa, Bp. 2003.

Markströmöt búcsúztatja a Herrnhuti³ Testvérközösség Christiansfeldben (Dánia). A közösség tagjai körében hagyomány egy lebenslauf írása, amelyben rögzítik életük eseményeit. Ezeket a közösség levéltárában megőrzik. Efraim lebenslaufjában a svéd pünkösd mozgalom két vezetőjének az életrajza bontakozik ki előttünk, ugyanis egyiküknek, Lewi Pethrusnak⁴ az elhunyt jó barátja volt. A regény az ő útját követi végig úgy, hogy közben a mozgalom másik legjelentősebb vezető személyiségét is bemutatja, a híres drámaíró, Sven Lidmant,⁵ illetve kettőjük konfliktusát. Felvetődhet a kérdés, hogy egy regény milyen mértékben használható hiteles történelmi forrásként. Ennek indoklása a tanulmány kereteit szétfeszítené, így csak annyit jegyzek meg, hogy sem a főszereplők családtagjai, sem a svéd pünkösdiek részéről nem merült fel a regényben lejegyzett történelmi tényekkel kapcsolatos kritika, annak ellenére sem, hogy a mű világi és egyházi körökben is nagy visszhangot váltott ki.⁶

Felvetődhet a kérdés, hogy miért éppen a pünkösdieket kell kiemelni? Ennek indoka egyrészt az említett alapító korai munkásmozgalmi kötődése, másrészt a mikrotörténeti forrásmű bevezetőjének társadalomtörténeti megállapítása: „Svédország mai arculatának kialakításában a munkásmozgalom mellett volt egy másik meghatározó népmozgalom is. A nálunk csak „szekta”-ként elkönyvelt pünkösd mozgalom, amely a skandináv országban 1913-ban néhány tucat főt számlált, mára a világ egyik legnagyobb keresztény egyházává lett, s — hazánkban talán kevesen tudják — nagyrészt neki köszönhető, hogy Svédországban sikerült visszaszorítania múlt század elején még tragikus méreteket öltött alkoholizmust.”⁷

³ Zinzendorf volt a morva testvérek vagy herrnhuterek ma is meglevő felekezetének alapítója. Amikor Zinzendorf Felső-Luzsacában letelepedett, találkozott egy David Keresztély nevű vándorló áccsal, a morva testvérek régi felekezetének egyik tagjával. David leírta Zinzendorf előtt a felekezetük által kiállott üldöztetésüket, mire ezt és barátait meghívta, hogy telepedjenek meg az ő birtokán. A morva testvérek elfogadták az ajánlatot, s gyarmatuk Herrnhut nevet kapta. (forrás: [http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/](http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/Letoltve: 2013.04.30.) Letöltve: 2013.04.30.)

⁴ 1884–1974

⁵ 1882–1960

⁶ Lundberg, Johan: Storartat om frikyrkans roll i moderniteten (Nagyszerűen a szabadegyházak szerepéről a modernitásban) in Svenska Dagbladet, 2001.09.03. (http://www.svd.se/kultur/litteratur/storartat-om-frikyrkans-roll-i-moderniteten_26113.svd letöltve: 2013.04.30.)

⁷ Enquist, P. O.: Lewi útja i. m. a könyv védőborítóján megjelent magyar nyelvű bevezető.

A svéd szabadegyházi mozgalmak és a munkásmozgalom történelmi előzményei — Egyházi folyamatok — A szekták kialakulásának értelmezési kereteiről

Lőrinczi Tünde tanulmányában a szekták kialakulásának társadalmi háttérét vizsgáló szociológiai elméletek bemutatásakor idézi Ernst Troeltsch (1865–1923) német evangélikus teológust, aki szerint az egyház olyan konzervatív intézmény, amely elfogadta a fennálló társadalmi rendet, és a tömegek feletti dominanciára törekszik. Ezzel szemben a szekták a világ feletti dominancia mindenféle gondolatát elvetik, tagjai az alacsonyabb társadalmi osztályok köréből kerülnek ki, akik úgy érzik, hogy elnyomja őket az állam vagy a társadalom. Az általa szektáknak nevezett vallásos közösségeket Troeltsch tiltakozó mozgalmaknak tekinti. Hamilton azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy „a kereszténységen belüli szektásodás” egyes történelmi korokban összekapcsolódott az osztályok közötti feszültségekkel, így azokra adott reakcióként értelmezhető. Mindezt összekapcsolja egy modernitás elmélettel, mivel a hitközösségek tagjai puritanizmusuk következtében jobb anyagi helyzetbe kerülnek, így nagyobb lesz a társadalmi mobilitás. Ennél talán még figyelemre méltóbbak azok a megközelítések, amelyek a makroszociológiai okok helyett vagy mellett az egyénre helyezik a hangsúlyt, és megállapítják, hogy a vallási kisközösségek tagjaik számára az önmegvalósítást kínálják fel.⁸

A svéd államegyházi keretek változása, mint az alternatív vallási mozgalmak társadalmi legitimitásának és fokozottabb térnyerésének feltétele

Svédországban a 19. században fennálló vallási, egyházi helyzet tanulmányozásakor és a szabadegyházi, ébredési mozgalmak kialakulásának rövid áttekintésekor különösen is figyelni kell a fentebbi értelmezési keretekre. „*Svédországban 1686-ban lutheránus hitközösség a Svenska Kyrkan (Svéd egyház) lett az államegyház, azonban az 1800-as években kérdéseket vetettek fel az egyházon belül az ébredési mozgalmak, az egyházon kívül pedig a munkásmozgalom előretörése. Az egyház egysége megtört.*”⁹ Az 1700-as években Svédországot is elérő pietizmus szellemiségének köszönhetően ekkor az egyéni hitre, megtérésre és a helyes életvitelre nagyobb hangsúly kerül, mint az egyházhoz tartozásra és ennek kellékeire. A hit ilyen típusú megközelítése az 1800-as évek közepén az ún.

⁸ Lőrinczi Tünde: Egyház? Szekta? Mozgalom? Vallásos jellegű kisközösségek kutatásának elméleti hátterei. (http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/26036/EM_2011_1_010_Lorinczi_Tunde-Egyhaz_Szekta_Mozgalom.pdf?sequence=1 letöltve: 2013.04.30.)

⁹ Hofgren, Allan (szerk.): Svenska trosamfund, EFS Förlaget Stockholm, 1985. 8.

népi ébredésben társadalmi áttörést eredményezett. Ez a vallási változás egybeesett a liberalizmus előretörésével, a társadalmi szerkezetnek az iparosodás és a városiasodás miatt bekövetkezett jelentős átalakulásával. Az iparosodást megelőző felekezeti egység megtört, így az egyre lágyuló egyházi törvényi szabályozásban végül 1873-ban, az ún. „dissenterlag”¹⁰-gal elvileg lehetővé vált az egyháztól való távolmaradás is. Ha azonban annak tartalmát és feltételét megvizsgáljuk, akkor értjük meg, hogy miért maradt mégis a szabadegyházi svéddek többsége a Svéd Egyház tagja is. A törvény jelentése szerint a vallási kérdésekben megtévedt személyekre¹¹ vonatkozik, a feltétel pedig az volt, hogy egy elismert „megtévedt egyházhoz” kell tartozniuk. *(Ez a helyzet csak 1952-ben változik meg a vallásszabadságról szóló törvénnyel.¹² Lewi Pethrus eddig arra biztatja a pümkösi hívőket, hogy maradjanak a Svéd Egyház tagjai, a törvény megjelenésékor azonban óvatos, ellenkező értelmű nyilatkozatot tesz.¹³)*

Nemzetközi hatások — európai szellemi gyökerek — a pietizmus szellemi hatása

Ebben a részben elsősorban arra törekszem, hogy a szabadegyházi mozgalmak főbb történelmi előzményeinek vázlatos bemutatásával lehetségessé váljon ezek törekvéseinek, céljainak és belső mozgatórugóinak megértése. Külön foglalkozom a svéd pümkösi mozgalom közvetlen nemzetközi előzményeivel. A pietista kifejezés először 1674 körül jelent meg, a „kegyet”, a „kegyeseket” jelöli.¹⁴ Spener szerint a pietizmus egy összefüggő történeti mozgalom, a reformáció kiegészítése, annak befejezése, tényleges végrehajtása. Szerinte ennek a krízishelyzetnek a megoldását hozta el a pietizmus, amely a keresztény életet újítja meg. Kulcsmotívum, hogy az evangélikus felekezet határain belül maradv, szigorúan egyházi körökben mozog, abból nem lép ki, nem kíván más felekezethez csatlakozni vagy önálló felekezetet létrehozni. A belső, a lélek megreformálása, illetve annak megújítása a célja. A pietista mozgalom a reformáció óta a protestantizmus legjelentősebb vallási mozgalmaként az angolszász puritanizmus mellett.¹⁵ Csepregi tartalmi tekintetben rámutat arra, hogy a pietizmus tágabb értelemben az a kegyességi irányzat, amelyben a megigazulás helyett a megszen-

¹⁰ Jelentése: vallási kérdésekben megtévedt személyek

¹¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Dissenter>

¹² <http://www.notisum.se/rnp/SLS/lag/19510680.htm>

¹³ *Brohed, Ingemar: Sveriges kyrkohistoria. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, (8. kötet a Sveriges kyrkohistoria sorozatban), Verbum, Stockholm 2005. 258.

¹⁴ *Wallmann, Johannes: A pietizmus. Magyarországi Református Egyház* Kálvin János Kiadója, Bp. 2000. 14.

¹⁵ Uo. 13.

telődés kap elsőbbséget, így az nem más, mint a kvietizmushoz és a református precizizmushoz¹⁶ hasonló egyházjobbító törekvés.¹⁷ Témánk tekintetében tehát ennek a tágabb értelmezésnek és nem annyira a szűkebb belső egyházi reformmozgalmi dimenzióknak van jelentősége, mivel egyházi belső erőként ez a mozgalom kényszerítette ki a nem túl erős svéd államegyház kizárólagosságának törvényi szabályozásokban is megjelenő mérséklését. Svédország 20. századi politikai liberalizmusára és társadalmi mobilitására alapvető hatást gyakorolt a 17. században megjelenő, a 19. századra pedig egyházi mozgalmakban megerősödő pietista szellemiség.

USA-beli szellemi gyökerek — ébredési mozgalmak mint a szabadegyházi felekezetek megjelenési formáinak és működésének közvetlen történelmi előzményei

A másik jelentős, a pietizmusnál radikálisabb, elsősorban az USA-ból induló vallási áramlatokat összefoglalóan *ébredési mozgalmak*nak nevezem.¹⁸ Ezek hatásának svédországi bemutatása nélkülözhetetlen, mivel csupán a pietizmus szellemiségének megismerése nem ad kellő magyarázatot a svédországi egyházi mozgalmak létrejöttére és gyakorlataira. Ezek az ébredési mozgalmak túllépték az USA határait, elérték Svédországot is, és tovább gyengítették a pietista szellemiséggel megbontott államegyházi egységességet. Szélesebb összefüggésekben is hatást gyakoroltak, mivel az Egyesült Államokból érkező prédikátorok a liberális társadalom- és egyéni szabadságról és felelősségről szóló szemléletet is magukkal hozták. A teljesség igénye nélkül három ilyen ébredést említek meg, amelyek jelentős közvetlen vagy közvetett hatással voltak a 19. század második felében és a 20. század elején induló svéd ébredési mozgalmakra, így azok közül is a legjelentősebbre, a pünkösdi mozgalomra is.

A *nagy ébredés*¹⁹ előzménye egyrészt a már említett pietista szellemiség volt, amely a személyes istenélményt valamint a hétköznapi életben is megélt hit jelentőségét hangsúlyozta. A 18. század első felében Angliából indult és az Egyesült

¹⁶ A metodisták elődjének is tekintett 17. századi hívők csoportja, akik mindennapjaikban próbálták a kegyes életet élni, amelynek egyedüli célja az üdvösség volt.

¹⁷ *Csepregi Zoltán*: Magyar pietizmus. Teológiai Irodalmi Egyesület, Bp. 2000. 10.

¹⁸ *Sundstedt, Arthur*: Pingstväckelsen 1. Normans förlag, Stockholm 1973. 31–32.

¹⁹ The Great Awakening – A szó jelentése: az álomból vagy vallási passzivitásból való felébredés. A kifejezést elsősorban az evanglikál kereszténység használja, azonban az utóbbi időben a konzervatív amerikai történetírás is „ébredések”-nek nevezi az evanglikál mozgalmak indulásának időszakát. (például In: Washington Post 2006. szeptember 12. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/09/12/AR2006091201594.html>)

Államokba is elérő nagy ébredés két legfőbb alakja George Whitefield és Jonathan Edwards voltak. Az ébredés a felekezetek többségének tagságát elérte és összejövetelein, sokszor több tízezres tömeg előtt demonstrálta a vallási élmény egyéni megtapasztalhatóságát, kiemelve az egyén mindennapos felelősségét és szabadságát sorsának alakításában. Az USA-ban fontos politikai örökséget hagyott, mivel a demokratizálódás és a vallásszabadság útját készítette elő, és egyike volt az amerikai polgári forradalom mögött álló tényezőknek is.

A *második felébredés* 1790–1840 közé tehető és az USA újonnan beépített régióiban kezdődött sátoros istentiszteleteken és más tömegrendezvényeken. Ez az ébredés már hangsúlyosan magán hordozta a vallási élményből fakadó tömeges manifesztációkat. Charles G. Finney volt az időszak legnagyobb hatású prédikátora, aki másokkal együtt hozzájárult a felfokozott vallási lelkesedésből fakadó szociális segítőszolgálatok aktivitásnövekedéséhez. Ez az ébredés indította útjára az USA 1800-as évekbeli szociális reformmozgalmainak többségét.

A *harmadik felébredés* az 1857-es gazdasági válsághoz kapcsolódik. A krízist megtapasztalók összefogtak, imamozgalmakat indítottak, így ismét nagymértékben megnövekedett a vallási aktivitás. A jelentős életfordulatokat eredményező megtérésélmények és az összejöveteleket jellemző felfokozott vallási atmoszféra számos európai országot, így Svédországot is elérte. A hullám legjelentősebb amerikai prédikátora Dwight L. Moody volt.²⁰

Lewi Pethrus, a svéd pünkösdi mozgalom alapítója a napjaikban ötszáz millió tagot számláló pünkösdi mozgalom egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb európai vezetőjévé lett. A mozgalom USA-beli kezdetéről ezt olvashatjuk a Magyar Pünkösdi Egyház honlapján: „*W. J. Seymour, színes bőrű lelkész, Los Angelesben a Szentlélek kitöltetéséről beszélt egy kis templomban, s szolgálata után egy asszony saját házába hívta meg prédikálni. Itt három nap múlva, 1906. április 9-én a hallgatók az igehirdetés alatt megteltek Szentlélekkel, nyelveken imádkoztak és énekeltek... Az Azusa Street 312. szám alatti épület lett a pünkösdi mozgalom leghíresebb helye...*”²¹ A svéd pünkösdi mozgalom miközben megjelenési formáiban jelentős hasonlóságot mutat az USA-beli kegyességi formákkal, nem annak köszönheti létét, hogy az Azusa Street-ről valaki elhozta Svédországba a pünkösdi tanítást. Egyéni utat járt be, és így lett Európa egyik legnagyobb szabadegyházi felekezete, közel százezer taggal, és majdnem ötszáz gyülekezettel.²² A svéd pünkösdi mozgalom mérete és társadalmi hatása ellenére, Lewi Pethrus szilárd meggyőződésének megfelelően, nem volt hajlandó egyházi hierarchiába tömörült felekezetté alakulni, megőrizte mozgalmi jellegét. Ez azt

²⁰ Engholm, Henrik: William J. Seymour och väckelsen på Azusa street, Keryx, 2010. 23–29.

²¹ <http://www.punkosdi.hu/content/nemzetkozi> Letöltve: 2013.05.01.

²² 2011-ben a svéd pünkösdi mozgalomnak 463 gyülekezetében 83284 tag volt. <http://www.pingst.se/viewNavMenu.do?menuID=71> Letöltve: 2013.05.01.

jelentette, hogy a mozgalom minden gyülekezete önálló maradt egészen 2001-ig.²³

A svéd munkásmozgalom kezdetei, sajátos fejlődése

A bevezető idézetben a svéd társadalom másik legjelentősebb, társadalomformáló mozgalmaként a munkásmozgalom szerepel. Ennek kezdetei az 1850-es évekre nyúlnak vissza, amikor a munkások spontán éhségmeneteket és sztrájkokat szerveztek és autonóm csoportokat kezdtek alkotni, elsősorban az azonos szakmákhoz tartozókat tömörítve. A modern értelemben vett szakszervezeti mozgalom az 1870-es években alakult.²⁴ A történészek központi eseménynek tekintik August Palms malmöi beszédét, amelyet „Mit akarnak a Szociáldemokraták?” címen tartott 1881. november 6-án. Öt év múlva alakult meg az első szakszervezeti szövetség,²⁵ majd ezt követően számos másik. Nem sokkal később a munkásmozgalomban a politikai és az érdekvédelmi vonalak szétváltak. 1889-ben megalakult a Svédországi Szociáldemokrata Munkáspárt (SAP), 1898-ban pedig a központi szakszervezeti szövetség a Landsorganisationen (LO). Ez a két szervezet egymással összefogva jeleníti meg a munkásmozgalom törekvéseit, amelyek közül kezdetben a legfontosabb az általános szavazati jog volt.²⁶

A 20. század első éveiben két nagy sztrájkot is szervez a mozgalom, politikai szinten pedig a legradikálisabban a Svéd Szociáldemokrata Párt jeleníti meg a munkásmozgalom programját. Ezt 1920-ban megfogalmazott céljaik jelzik a legmarkánsabban: vélemény- és sajtószabadság, vallásszabadság, egyesülési- és gyülekezési szabadság, törvény előtti egyenlőség, társadalmi töketelajdon, progresszív adózás, anyasági biztosítás és más biztosítások, ingyenes foglalkoztatás, szabad ki- és bevándorlás valamint hetente legalább harminhat órás szabadidő.²⁷ A 30-as években meghatározó politikai erővé lett a Svédországi Szociáldemokrata Munkáspárt (SAP), míg a belőlük kivált, a szovjet kommunista internacionáléhoz csatlakozó kommunista párt²⁸ legjobb eredményét 1917-ben 8,1 százalékos parlamenti eredményével tudta elérni.

A következő évtizedekben a svéd jóléti rendszer kiépítésében meghatározó erővé vált a svéd munkásmozgalom politikai és szakszervezeti ága. Szocializ-

²³ <http://www.pingst.se/viewNavMenu.do?menuID=8> Letöltve: 2013.05.01.

²⁴ Olsson, Lars – Ekdahl, Lars: Klass i rörelse - arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, 2002. 13.

²⁵ Typografförbundet (Tipográfusok szövetsége)

²⁶ Olsson, L. – Ekdahl, L.: Klass i rörelse i. m. 36.

²⁷ Uo. 55–56.

²⁸ 1917-ben SSV (Svéd Kommunista Baloldali Párt), 1921-től SKP (Svéd Kommunista Párt)

must építettek, azonban ezt a rendszert nem ideológiák határozták meg. „Egy reformista talajon álló munkásmozgalomnak a jóléti társadalom felé irányuló szociál-liberális törekvéseként rajzolódott ki a (szociáldemokraták ezt a jóléti társadalmat, „folkhem”-ként, a „nép”, osztálykonfliktusoktól és szociális igazságtalanságtól megszabadított „otthonaként” fogták fel), az a mélyreható gazdasági és társadalmi változások következményeképpen a demokratikus szocializmus ideológiájává fejlődött.”²⁹ Rudolf Meidner (1914–2005) a negyven évig fennálló szociáldemokrata kormányzás legmeghatározóbb személyisége, a legnagyobb svéd szakszervezeti szövetség (LO) vezető közgazdásza, elkötelezett szocialistaként³⁰ ennek keresztmetszetét így foglalja össze:

„Az első szociáldemokrata pártprogram lényeges elemeket vett át a Marx által maró gúnnyal bírált gothai programból, s a svéd szociáldemokráciát sem programjában, sem gyakorlati politikai munkájában (sőt ebben még kevésbé) nem befolyásolta lényegesen a marxista eszmekincs. A szakszervezeti mozgalom pedig a szakmunkások túlnyomórészt liberális ideológiájú kézműves egyleteiből ered. Alighanem hozzájárult ehhez Svédország késői iparosodása, és vele az, hogy a munkásmozgalom kispolgári rétegekből, nem pedig a szakképzettségétől már megfosztott ipari proletáriátus soraiból fejlődött ki. Furcsának tűnhet, hogy a munkásmozgalom ideológiai fejlődésének vizsgálatában nem abból indulunk ki, amit rendszerint e fejlődés hordozójának tekintenek, mármint a politikai pártból, hanem a szakszervezetekből, amelyeknek társadalompolitikai érdekei és befolyási szférái főleg a bérpolitika és a munkafeltételek területére korlátozódtak. Ámde történelmi és tárgyi okok szólnak amellett, hogy ezt az eljárást kövessük: a párt a modern parlamentarizmus történetében példa nélkül álló folyamatos-sággal csaknem fél évszázadon át (1932–1976) kormányzó párt volt, ha időnként koalícióban is polgári pártokkal. Feladata a jóléti állam igazgatása és továbbfejlesztése volt; módszere a kompromisszumra való készség, amellyel politikáját a munkásmozgalmon kívülálló rétegekben is meggyökerezettette; ideológiája pedig úgy summázható: fenntartani a piacgazdaságot, de keretintézkedésekkel határt szabni neki, ingadozásai ellen állami konjunktúrapolitikával küzdve, negatív hatásait szociál- és adópolitikával semlegesítve. Teljes foglalkoztatottság, gazdasági növekedés, a nemzeti jövedelem igazságos elosztása, szociális biztonság — ezek voltak a jelszavai. A szociáldemokrácia egy olyan társadalom kompetens irányítójának bizonyult, amelyben a gazdasági növekedés elfedte az érdekek összeütközését és ahol úgy látszott, hogy a piacgazdaság lényegében teljesíti

²⁹ Ota, Sik: "Der dritte Weg, Die marxistisch-leninistische Theorie und die moderne Industriegesellschaft". Hamburg 1972. In: Meidner, Rudolf: Elképzelések a harmadik útról — megjegyzések a svéd munkásmozgalom társadalompolitikai koncepciójáról, Esély 1. (1990) 18–35.

³⁰ Blackburn, Robin: Egy látomásos pragmatista: Rudolf Meidner 1914–2005. In: Eszmélet 18. (2006) 69. szám 93.

gazdaságpolitikai céljait. Nem tartották szükségesnek a termelési szférába való állami beavatkozásokat, és nem vonták kétségbe a vállalkozók elsőbbségi jogát arra, hogy a maguk területén ők hozzák a gazdaságpolitikai döntéseket. Az ötvenes és a hatvanas évek egy haladó szociális piacgazdaság, egy szociáldemokrata állam által megzabolázott kapitalizmus, és az érdekek messzemenő, ha nem is teljes harmóniájának képét tárták elénk.”³¹

Mikrotörténet – ahol a szálak összeérnek. Lewi Pethrus a szakszervezeti ülésen³²

A beszélgetés Efraim Markström és Lewi Pethrus első találkozását örökíti meg egy szakszervezeti megbeszélésen. Ekkor még Lewi egy egyszerű munkás-ember, nincsenek egyházi tervei. A történet gyújtópontja az, amikor az egyik szakszervezeti tag elkáromkodja magát, mire Lewi szólásra jelentkezik és indítványt kíván tenni. Ebben egyrészt kijelenti, hogy ő „szocialista, de egyszersmind megtért keresztény is.” Az indítvány tartalma az, hogy káromkodjanak, vagy ne az üléseken.

„Káromkodjunk vagy átkozódjunk... az összejöveteleken. Akkor ezt most szavazásra bocsáthatom?

Halk mormolás.

Azt hiszem, nincs szükség kézfeltartásra.

Általános moraj, melyet úgy lehetett érteni, hogy nincs.

Elfogadjuk tehát, hogy nem káromkodunk?

Halk mormogás.

Megszavazzuk mint határozatot?

Halk helyeslő morgás.”

A szabadegyházi, alapvetően apolitikus kegyesség és a szocializmus történelmi találkozásának lehattunk tanúi, amely túllépett a személyes kereteken, és láthatóan nem volt ellentmondásban. A következő interjúrészlet — immár nem írói dramatizálással — azt támasztja alá, hogy Lewi Pethrus a szocializmussal kapcsolatos pozitív hozzáállásán az élete végén sem tartotta indokoltnak változtatni.

³¹ Meidner, Rudolf: Elképzelések a harmadik útról — megjegyzések a svéd munkásmozgalom társadalompolitikai koncepciójáról. In: Esély 1. (1990) 19.

³² Enquist, P. O.: Lewi útja i. m. 48–51.

Utolsó interjú Lewi Pethrussal³³

Lewi Pethrussal 1973-ban készült az utolsó interjú, amelyben a riporter egyik kérdése a következő volt:

„Mit mondasz a szocializmusról mint ideológiáról — nincs közel a kereszténység alapgondolatához a mindenki egyenlősége?” Válasz: „De igen, úgy hiszem, hogy ahhoz, amit a szocializmus adott, a sikerhez, amit elért jelentős köze van az igazságosság gondolatának. Ezért kellene a svéd munkásmozgalomnak a kereszténységhez kötődnie úgy, ahogy ez Angliában is van, mert oda is tartozik. Meg kell jegyezni, hogy a szocializmus megjelenésében gyakran vannak kifejezetten keresztény vonások, amelyek azt győztessé teszik. Másik oldalról azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy lényegének legmélyén a marxizmus és az Isten-tagadás áll.”

Szintézis kísérlet

Svédországban a kizárólagos monopóliummal rendelkező államegyház dominanciájának megtörése és a munkások érdekvédelmi szervezetekbe szerveződése, majd politikai erővé alakulása azonos társadalmi változások közepette, de az élet eltérő dimenzióiban történt meg.

1. A falusi egyházi közösségeiket elhagyó munkások hitéleti igényeire képtelen volt válaszolni az államegyház. Alternatív, a szükségüket betöltő, értéket és lelki békét nyújtó közösségeket kerestek a szabadegyházakban. Ezek a 17. században pietista szellemiség hatása alatt kezdődtek és főleg amerikai ébredési mozgalmak hatása alatt a 19. század második felében és a 20. század elején teljesedtek ki.

2. A svéd munkásmozgalom 19. századi kezdete a késői svédországi iparosodással van összefüggésben. Ez a munkásosztály, bár a marxizmus ideológiai hatása alatt áll, tevékenységét mégis a szociálisan pragmatikus gondolkodás jellemzi. Ez jelenti az alapját annak a harmadik utas svéd szocializmusnak, amely negyven éven keresztül demokratikus úton hatalmon maradt, és utolérhetetlen közelségbe került a szovjet típusú szocialista országok által áhított marxi utópiához.

Lewi Pethrus mikrotörténete és a vele készült interjú alátámaszthatja azt a hipotézisemet, hogy Svédországban az egyházi, szabadegyházi mozgalmak alapvetően nem tartották ördögtől valónak a munkásmozgalmat, annak törekvéseit, sőt egyes esetekben „kéz a kézben” voltak hajlandók küzdeni azért, hogy Svéd-

³³ <http://www.dagen.se/vardag/intervjun/sista-intervjun-med-lewi-pethrus/> Letöltve: 2013.05.01.

ország valódi „folkhem”, vagyis lelki és anyagi jólétet kínáló otthon legyen népe számára.

A herrnhuti testvérközösség temploma Christiansfeldben

(forrás: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a2/Christiansfeld.JPG>)

A herrnhuti testvérközösség temploma belülről — Christiansfeld

(forrás: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/de/9/9a/Christiansfeld_4.jpg)

Május elseje Stockholmban 1899-ben.

(forrás: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a7/Forstamaj.jpg>)

MAGYAR NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

ALABÁN PÉTER

HAGYOMÁNY ÉS TÁRSADALOM: KELETI PALÓCOK ÉS „HADAS” TELEPÜLÉSEK

A magyar kismanesi és paraszti társadalmak egymáshoz hasonlóak voltak, településeik pedig szintén számos hasonló vonással bírtak. A 18. század végén a teljes magyarországi népesség kb. 5%-a volt nemes, de többségük szerény vagyonnal rendelkező kismanesnek számított. Nemesi falvaik a közbirtokosságon és a közbirtokossági földön alapultak és ennek tipikus formáját képezte a nemesi falusi közösség. Ezen települések egyike Domaháza (Borsod megye) a palóc falvak között, amelynek — hasonlóan más szomszédos falvakhoz — a 16-17. században adományoztak nemesi rangot, s bár ősi családjai kismanesek voltak, életmódjuk csak kis mértékben különbözött a parasztoctól. A parasztsághoz hasonlóan éltek, dolgoztak, ünnepeltek, azonban a kismanesség kapcsolata az élethez és a munkához meglehetősen különbözött. Három ősi családja (az Elek-, a Holló- és a Kisbenedek-had) idővel számottevően bővült, az egyes falurészek pedig a mai napig viselik a nevüket (pl.: Elek-sor, Holló-szög). Később a törzsek több ágra (magyarul hadra) és nagycsaládra bomlottak. Manapság a falu társadalma már más képet mutat.

Végül egy másik példa a tanulmányból, a Heves megyei Mikófalva, ahol szintén három nemesi klán élt, mindegyikük külön birtokkal, viszont ezeken 1830-ban már hetvenöt ház állt, mivel a telket a törzs nemzetségei között felosztották. A 18–19. század fordulóján a palóc települések társadalmát a rétegendogámia és a helyi exogámia határozta meg, később a rétegendogámia eltűnt. A második világháborút követően az ipari munkások száma megnőtt, 1990 után azonban az acélgyártás leépítésével az emberek számára igen nehézvé vált új munkát találni.

AMBRUS LÁSZLÓ

A PARASZTSÁG MINT TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KATEGÓRIA ÉRTELMEZÉSÉNEK ÉS A PARASZTI MENTALITÁS KUTATÁSÁNAK DILEMMÁI

Az egyes történelmi kataklizmák mikroközösségekre gyakorolt társadalmi hatásainak vizsgálata már az 1970–1980-as évek óta népszerű irányvonala a francia és az angolszász történetírásnak. Magyarországon azonban egyelőre meglehetősen kevesen foglalkoznak a témával. A kutatás célja két katasztrófa, a filoxéravész és az első világháború által okozott trauma rekonstruálása egy paraszti közösség, Tibolddaróc esetében. Emellett a község társadalmi összetételének elemzése, a nemesi–paraszti együttélés jellemzőinek, esetleges konfliktusainak feltárása is a munka fontos részét képezi.

Jelen tanulmány a parasztság, mint társadalomtörténeti kategória meghatározására nagy hangsúlyt fektet. A néprajzi, kulturális antropológiai, illetve természetesen a társadalomtörténeti szakirodalom igen bőséges a témában, de sajnos az egyes tudományágak művelői között nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy a társadalom mely elemei sorolhatóak a „paraszt” kategóriába. E munka a szakirodalomban olvasható kategorizálások összevetésével próbálja meg definiálni a parasztság fogalmát. Emellett röviden ismerteti a történelmi kataklizmák antropológiájának és mentalitástörténetének vizsgálatára irányuló kutatási munka néhány aspektusát is.

BOZÓ-SZŰCS DIÁNA

KOREN ISTVÁN IDENTITÁSA ASZÓDI ÉVEINEK TÜKRÉBEN

A tanulmány Aszód városának és helyi értelmiségének 19. századi történetére koncentrál és Koren István irattára alapján gazdag forrásanyag bevonásával készült el. Koren István a Latin Iskola ismert és elismert tanára, Petőfi Sándor oktatója 1833 és 1856 között oktatott Aszódon. A tanulmány a korszak, a reformkor nemzetiségi problematikájával, nyelvharccokkal, magyarosítással foglalkozó vitáinak helyi szinten történő megjelenését is elemzi. Koren István fennmaradt emlékkönyve és kiterjedt levelezése alapján tesz kísérletet a tanár személyiségének, identitásának megrajzolására.

A források arra engednek következtetni, hogy Koren életének Aszódhoz köthető szakaszában a tanár szlovák identitása már kirajzolódik. Azonban az is kimutatható, hogy nem akart konfrontálódni a magyar hatóságokkal és környezetével. Baráti köre és kapcsolatai azt bizonyítják, hogy kötődött a szlovák nyelvhez és valamilyen szinten kapcsolatba is kerülhetett a mozgalommal, mindemellett több magyar érzelmű baráttal is rendelkezett. Szlovák önmeghatározása a korszakra jellemző, a nyelvi-nemzeti problémákat áthidalni próbáló hungarus tudattal párosult. A tanulmány végkövetkeztetése szerint az adott korszakban egy olyan szlovák nyelvi környezetből származó és ezzel azonosuló értelmiségiről van szó személyében, aki egzisztenciáját és becsületét féltve nem akart egyértelmű választást hozni, az otthont adó országgal szembefordulni, ugyanakkor anyanyelvének jogaiért és műveléséért minden helyzetben igyekezett kiállni.

GYARMATI ENIKŐ

A SVÁJCI FÖDERALIZMUS ÉRTELMEZÉSEI A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

A svájci föderalizmus értelmezéseinek a magyar politikai gondolkodásban történő megragadása, kimutatása elszórt nyomok formájában jelen van a magyar történetírásban. E tanulmány arra vállalkozott, hogy bemutassa a 19. század közepén zajló svájci alkotmányos változások, a svájci politikai rendszerről személyes vagy olvasmányok alapján szerzett magyar tapasztalatokat, gondolatokat, azoknak esetleges magyarországi felhasználásának lehetőségeiről vallott nézeteiket. A munka fókuszában két kortárs mű áll: A szerb származású Mihailo Polit-Desančić „Pannóniai Svájc” elképzelése és gróf Károlyi Ede „Foederált Hunnia” című munkája, mindkettő 1860–1861-ben látott napvilágot.

A korszak politikai hátterének felvázolása érdekében a történeti elbeszélés érinti az 1861. évi magyar országgyűlés politikai vitáit, a karlócai szerb nemzeti kongresszus irányzatainak nézeteit, a Magyar Királyság állami berendezkedéséről, a Horvátország és Magyarország közjogi kapcsolatáról felújított polémiait. A tanulmány — a vonatkozó röpiratok részletesebb ismertetésén túl — olyan későbbi országgyűlési beszédek is igyekezett forrásként bevonni, amelyek a svájci többnyelvűség modelljének tapasztalatait próbálták a magyarországi multietnikus viszonyok — a nem magyar nemzetiségek számára kielégítő — rendezése érdekében alkalmazni. Urs Altermatt svájci történész legújabb — Svájcot mint európai modellt vizsgáló — kötetének inspiratív hatására, a tanulmány tézisek és antitézisek mentén tesz egy összegző kísérletet a svájci födera-

lizmus tapasztalatainak Kárpát-medencei alkalmazhatóságával kapcsolatos, magyar és nem magyar, politikai nézetekről.

LUGOSI-SZABÓ GERGELY

A VALLÁSI ENTITÁS MAGYARORSZÁGI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTŐ KÉPESSÉGÉNEK EGYES ASPEKTUSAI A RENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐEN

A különböző vallási csoportok a rendszerváltozást követően kiépítették saját intézményrendszerüket, melyek autonóm módon működtek és fejlődtek. A tanulmányban megállapítást nyert az, hogy ezek a vallási csoportok az elmúlt tíz évben a társadalmi-politikai intézményrendszer súlyos tényezőivé váltak. A 2001. évi népszámlálási adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a vallási csoportok társadalmi bázisa 75%-os volt. Magyarországon a rendszerváltást követően az állam és a vallási csoportok autonóm módon kezdtek tevékenykedni, ami merőben új helyzetet jelentett, és ami az állam és a politika részéről vegyes reakciót váltott ki. Ugyan a rendszerváltozást követően a politika pártok szívesen hivatkoztak például a keresztény értékekre és tanokra, azonban ez nem feltétlenül jelentette, hogy az a döntéseikben megjelent volna. Ugyanígy, bár az állam elismerte, hogy a vallási normáknak fontos szocializációs szerepe volt és van, és a vallási kultúra a nemzeti kultúra szerves része, de a döntéshozatali mechanizmusában kevéssé, vagy érdekei szerint viszonyult a vallási csoportok igényeihez. A tanulmány arra is ráirányította a figyelmet, hogy a társadalom különböző rétegei, a vallási csoportoktól, elsősorban a szociális ellátás, az oktatás, a kultúra területén vártak erőteljesebb megjelenést. Cserében viszont a vallási csoportok által fenntartott intézményrendszerek bővítését, és ehhez az állam anyagi támogatását a társadalom többsége támogatta.

E munka végső következtetése szerint a vallási csoportok érdekérvényesítő képessége a rendszerváltozást követően összességében hullámvázban alakult. Egyrészt a vallási csoportok szabadsága megvalósult, melyet az állam az Alkotmányban is garantált. Továbbá a korszakban megszületett a vallási csoportok és az állam közötti törvényi szabályozás, melyek alapján kiépülhettek az államtól független szociális, oktatási, kulturális intézményhálózati rendszerek. Ennek finanszírozását az állam vállalta fel. Ugyanakkor éppen a finanszírozás kérdésében újra és újra viták lángoltak fel. A vallási csoportok hitbéli meggyőződésük közvetítése és elfogadtatása terén jelentős akadályokba ütköztek. A társadalom többsége, de az állam és a politika sem volt felkészülve arra, hogy erkölcsi természetű vitákban vegyen részt. Emellett a párbeszéd és a kommunikáció hiánya,

illetve gyatrasága gyakran félreértésekhez, rosszindulatú következtetések levonásához vezetett.

UNGVÁRI CSABA

KARAKTERISZTIKUS VONÁSOK A SVÉD „SZOCIALIZMUS” TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEINEK EGYHÁZI DIMENZIÓIBAN

Svédországban az egyházi, szabadegyházi mozgalmak alapvetően nem tartották ördögtől valónak a munkásmozgalmat, annak törekvéseit, sőt egyes esetekben „kéz a kézben” voltak hajlandók küzdeni azért, hogy Svédország valódi „folkhem”, vagyis lelki és anyagi jólétet kínáló otthon legyen népe számára. Ungvári Csaba tanulmánya ennek a közös törekvésnek a történeti gyökereire kíván rámutatni.

SHORT SUMMARIES IN ENGLISH

ALABÁN, PÉTER

TRADITION AND SOCIETY: EASTERN-PALOTS' AND CLAN-SETTLEMENTS

The Palots, an ethnic group in North-eastern Hungary and specific clan-settlements are in the focus of Peter Alaban's study. Historical categories such as tribe, clan and kin and its explanations, furthermore, the respective results of the Hungarian historiography during the 20th century are highlighted in the first part of his work. The author also draws the attention to the latest research activity concerning the „Barkóság” an ethnic group of the Eastern part in the so called Palots' Land. In the center of Mr Alaban's research work is the village of Domaháza situated in Borsod County. Similarly to other neighbouring villages Domaháza was granted the noble rank in the 16th and 17th century. The families living here were members of the low-ranked noble society, however their lifestyle did not differ substantially from that of the peasantry.

On the one hand Péter Alabán demonstrates the guarding features of local communities and traditions, on the other hand he shows up the changes in traditions and societies as well by describing an other village Mikófalva in Heves County. Although during the 1830s three noble clans lived there, the land owned by them was already divided up among the clan-branches totaling already 75 plots. The purpose of this work is to illustrate the specific changes in the form of the Palots-settlements, in local people's way of life and in their working and living environments. One of the main features of the Palots' society is the rank-endogamy and the local exogamy, the first one starting to disappear step by step.

AMBRUS, LÁSZLÓ

THE HUNGARIAN PEASANTRY IN HISTORICAL PERSPECTIVE. AN APPROACH IN SOCIAL HISTORY AND IN HISTORY OF MENTALITY

Researching the social impacts of great historical cataclysms has been a significant part of French and Anglo-Saxon historiography since the 1970–80s.

However, the topic is quite neglected by the Hungarian historians. The intention of research work carried out by László Ambrus is to reconstruct the traumas caused by two huge catastrophes (phylloxera, and World War I.) to the micro-communities in the Hungarian countryside, as reflected in the case of the village Tibolddaróc. In addition, the analyses focuses on the social consistence of the village. Furthermore, the descriptions of the features concerning the co-existence of the nobility and peasantry also make an important part of the work.

This study gives a detailed account of the scientific definition such as "peasantry". There is a wide range of scientific literature on this very topic, for example in the fields of ethnography, cultural anthropology and social history. However, scientists have not been able to reach an agreement on how a "peasant" should be categorized. László Ambrus's work offers a choice for defining this social-historical category by comparing the information on basis of available scientific literature. Besides, some aspects of historical upheavals are outlined as well with reference to the research results in anthropology and in history of mentality.

BOZÓ-SZÜCS, DIÁNA

THE IDENTITY OF ISTVÁN KOREN DURING HIS LIFETIME IN ASZÓD

Diána Bozó-Szücs's paper analyses the early years of István Koren, a Slovak and Lutheran intellectual, acting as a teacher in the Latin School in Aszód from 1833 until 1856. As the teacher of the famous Hungarian poet, Sándor Petőfi he also enjoyed high respect among his Slovak and Hungarian friends and fellow teachers. In Aszód — a trilingual town in Pest-Pilis-Solt-Kiskun County situated some ten kilometers eastwards from Budapest — national conflicts and the question of the official language were highly sensitive political issues in the 1840s — like it was in the entire country. The debate about the question whether Koren was a supporter of Pan Slavism, unfolded several times during his stay there. All these issues — Pan Slavism, use of the Hungarian language as the official language, and what language should be educated in schools — were often raised and hotly debated by leading political thinkers of the Reform Era (1825–1848) in Hungary.

Moreover, this study gives an account of Koren's views about the nationality issue, and about the use of the national language. By highlighting the causes and main features of local national conflicts between pro Slavic and pro Hungarian intellectual groups, this work explores the social background of Koren as well,

how he lived and worked in a multicultural town. The detailed research carried out in Koren's correspondence by Diána Bozó-Szűcs makes it possible to get information about the circumstances, which led to certain identity choices made by him in a multicultural environment of the Hungarian Kingdom in the middle of the 19th century.

GYARMATI, ENIKŐ

THE INTERPRETATIONS OF SWISS FEDERALISM IN THE HUNGARIAN KINGDOM IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

This paper describes how the Hungarian and Non-Hungarian political thinkers of the multicultural Hungarian Kingdom interpreted Swiss federalism in the 19th century. These interpretations are based either on personal experience gained via European journeys or on public and academic knowledge gathered by reading and studying legal, political, respectively economy works of Western-European writers. In the focus of the historical narrative are two contemporary works, both published before and during the Hungarian Diet assembled in April 1861. The pamphlet of Count Ede Károlyi about a „Federation Hunnia” deals with the idea of federalism in theory, at the same time he also analyses the practical adoption of a state construction either in form of a federation or in form of a confederation between the Croatian and the Hungarian Kingdom.

Furthermore, the series of newspaper articles written by the Serbian politician Mihailo Polit-Desančić and printed in the Viennese „Ost and West” gives an insight into the conception of a „Pannonian Switzerland”, a possible form of a reorganization of the multicultural Hungarian Kingdom. In order to highlight the historical and political backgrounds of this time the study also gives details of the national disputes on the Hungarian Diet in 1861. The same applies to the political trends and thinking of the representatives in the Serbian National Congress held in Karlóca in the same year. Besides, this work also explores how the Hungarian emigrants living in Switzerland may have influenced the views and thinking of Hungarian politics of that time.

LUGOSI-SZABÓ, GERGELY

THE HUNGARIAN RELIGIOUS ENTITIES' ABILITY TO ENFORCE INTEREST AND ITS ASPECTS AFTER THE DEMOCRATIC TRANSFORMATION

Lugosi-Szabó's thesis demonstrates the changes in the religious environment in Hungary after the political transformation occurred in modern history after 1990. Firstly, the relations between the different religious groups and the Hungarian state are examined. Secondly, the author scrutinizes the religious entities as social and political actors. Thirdly, he explores the religious structure of the Hungarian society using the database of the National Census conducted in 2001. Last, but not least the main features of the abilities to enforce interests held by the representatives of the Churches are summed up.

During the last ten years the religious entities became major factors in influencing social and political activities and in maintaining several social institutions. The results of the before mentioned National Census show that the social basis of religious entities is considerably high, representing 75 percentage of the total Hungarian population. As for conclusion the historian — among others — points out that the cooperation between the main parties involved has been very often full of conflicts. Many disputes unfolded about financing issues, about moral issues such as abortion and about the role of the Churches in maintaining social institutions like nurseries, schools and health institutions.

UNGVÁRI, CSABA

THE SWEDISH „SOCIALISM” AND ITS HISTORICAL FEATURES IN CHURCH MOVEMENTS

In Sweden, the church and free-church movements fundamentally were not opposed by the labor movement neither were its efforts. In many cases they worked and struggled “hand in hand” to provide home for Sweden's genuine “folkhem” and spiritual and material well-being of its people. Csaba Ungvári's research intends to show up the historical roots of this joint effort.

A SZERZŐKRŐL

ALABÁN PÉTER

Tagintézmény-vezető helyettes — Ózdi József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium Bolyai Farkas Szakképző Tagiskolája. Doktorandusz — EKF Történelemtudományi Doktori Iskola.

Érdeklődési területe: 20. századi társadalomtörténet, falu- és vidékkutatások.

Kutatási területe: az iparosítás és a rendszerváltozás társadalmi hatásai az Ózd környéki falvakban és azok palóc társadalmában.

Témavezetője: Dr. Valuch Tibor intézetigazgató egyetemi tanár, Debreceni Egyetem BTK Politikatudományi és Szociológiai Intézet.

E-mail címe: alaban.peter@gmail.com

AMBRUS LÁSZLÓ

Történész, doktorandusz — EKF Történelemtudományi Doktori Iskola.

Érdeklődési területei: 19. századi magyar és egyetemes történelem, az első világháború katonai- és társadalomtörténete, a vízi hadviselés története, orosz történelem.

Kutatási témája: a nemesi és paraszti együttélés társadalomtörténete a 19. században.

Témavezetője: Dr. Pap József egyetemi docens, intézetigazgató, Eszterházy Károly Főiskola.

E-mail címe: lambrus86@gmail.com

BOZÓ-SZÚCS DIÁNA

Történész, doktoranda — EKF Történelemtudományi Doktori Iskola.

Érdeklődési területek: 19. századi magyar társadalomtörténet, a szlovák nemzeti mozgalom története, asszimiláció kérdése.

Kutatási területe: egy 19. századi mezőváros társadalomtörténeti és mikrotörténeti elemzése.

Témavezetői: Dr. Pap József egyetemi docens, intézetigazgató, Eszterházy Károly Főiskola és Dr. Szarka László tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történelemtudományi Intézet.

E-mail címe: dealunae86@gmail.com

GYARMATI ENIKŐ

Külkereskedelmi idegennyelvű levelező és üzletkötő. Történész, doktoranda — EKF Történelemtudományi Doktori Iskola.

Érdeklődési területek: Svédország kora újkori története különös tekintettel Krisztina svéd királynő európai diplomáciájára, Svájc története, globális és magyar kereskedelem-történet, német nyelvterületek föderalizmusának eszmetörténete.

Kutatási téma: a föderális elképzelések, koncepciók, értelmezések vizsgálata a Magyar Királyságban 1840–1918 közötti korszakot illetően.

Témavezető: Dr. Szarka László tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történelemtudományi Intézet.

E-mail címe: gyarmati.eniko@mail.datanet.hu

LUGOSI-SZABÓ GERGELY

Doktorandusz — EKF Történelemtudományi Doktori Iskola.

Érdeklődési területek: 19. század végi és 20. századi társadalmi változások, valláspolitikai, politikai rendszerek összehasonlítása.

Kutatási téma: A katolikus egyház magyarországi érdekérvényesítő képességének vizsgálata 1989 és 2002 között.

Témavezető: Dr. Szabó Csaba tudományos igazgatóhelyettes, Balassi Intézet – Collegium Hungaricum Bécs.

E-mail címe: lszgergely@gmail.com

UNGVÁRI CSABA

Főiskolai oktató, teológus, szerkesztő — Pünkösdi Teológiai Főiskola.

Doktorandusz — EKF Történelemtudományi Doktori Iskola.

Érdeklődési területei: ókortörténet, vallástörténet, teológia.

Kutatási témája: svéd-magyar egyházi kapcsolatok 1945–1990 között.

Témavezetője: Dr. Szabó Csaba tudományos igazgatóhelyettes, Balassi Intézet –
Collegium Hungaricum Bécs.

E-mail címe: ungcsaba@gmail.com